

Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut

Eesti Vabariigi Haridusministeeriumi
Kooliraamatute Komisjoni, Raamatukogude
Komisjoni ja Lavateoste Alamkomisjoni loomise
põhjustest,
tegevusest ja mõjust
kirjastusturule 1918 – 1940

Magistritöö

Gristel Ramler

Juhendaja:
prof. Tiit Rosenberg

Tartu 2010

SISUKORD

Sissejuhatus	lk.	3
<u>Eesti raamatuturu üldprobleemid</u>		
Berni konventsioon	lk.	13
Ajaviite ja tõlkekirjanduse probleemid	lk.	27
<u>Kooliraamatute Komisjon</u>		
Eellugu ja ülevaade	lk.	35
Kooliraamatute Komisjoni tegevus	lk.	38
Kooliosakond Kooliraamatute Komisjoni ülesannetes	lk.	43
Standardõpikute väljaandmine	lk.	50
Õpperaamatute Komitee	lk.	54
<u>Raamatukogude Komisjon</u>		
Eellugu	lk.	56
Raamatukogude Komisjoni loomine	lk.	59
“Raamatud ladudest raamatukogudesse”	lk.	62
Raamatukogude Komisjoni tegevusest	lk.	72
<u>Raamatukogude Komisjoni Lavateoste Alamkomisjon</u>		
Eellugu ja ülevaade oludest	lk.	76
Eesti Autorikaitse Ühingu loomine	lk.	80
Esimese näidendite nimekirja koostamine	lk.	85
Teise näidendite nimekirja koostamine	lk.	92
Lavateoste Alamkomisjon	lk.	94
Kokkuvõte	lk.	104
Summary	lk.	108
Kasutatud allikad ja kirjandus	lk.	113

SISSEJUHATUS

Eesti iseseisvudes 1918. aastal oli olemas nii eestikeelne raamatuturg, lugejaskond, kirjastajad, perioodilised väljaanded kui ka trükikojad. Suurejoonelised Raamatuaasta üritused 1935. aastal, millega tähistati esimese eestikeelse raamatu 400. juubelit, on hea näide traditsioonide olemasolust ja nende väärtustamisest. Siiski algas sarnaselt teistele elualadele Eesti Vabariigi algusaastail kiire tegevus ka kirjastusalal. Vajadus omakeelse trükisõna järele oli kasvanud juba 19. saj. II poolel. 1860. aastate rahvusliku ärkamisaja mõju ei suutnud nurjata ka Eesti- ja Liivimaa kubermangudes 1880. aastate keskel alanud venestamine. Vastupidi – just sellel ajal suurenes erinevate eestikeelsete väljaannete arv ja tõusid tiraažid, rohkem ja suurema sagedusega hakkas ilmuma eestikeelne perioodilika ning esimese eestikeelse trükisena ületas Mats Tõnissoni kalender 19. saj. lõpus 100 000 eksemplari piiri.¹ Rahvuslikul ärkamisajal ühtlustatud talurahvakoolide võrk, talurahvakoolide õpetajate parem ettevalmistus ja rohkem võimalusi seminarihariduse saamiseks (nt Tartu seminar, Cimze seminar) ning ulatuslik seltsiliikumine ja rahvusteadvuse tõus oli pannud aluse rahva püüdlustele parema hariduse ning ka kirjanduse järele. 1897. aasta ülevenemaalise rahvaloenduse andmete põhjal oli Eestimaa kubermangus 79,9 % elanikest kirjaoskajad, mis oli kõrgeim näitaja kogu tollases Vene impeeriumis.² Liivimaa kubermangu Eesti ala ei jäänud vastavate näitajate poolest väga palju alla ning eestlaste kirjaoskust on peetud peaaegu samal tasemel olevaks baltisakslaste omaga.³ Vaatamata venestamisele, mis tõi kaasa küll venekeelse raamatu osa kasvu siinses trükitoodangus, tõusis 1870. aastate II poolel Friedrich Puksoo andmeil eestikeeles väljaantavate trükiste nimetuste arv keskmiselt 125-le aastas keskmise tiraažiga 2000 eksemplari.⁴ Alates 1880. aastatest kasvas ka eestlastest kirjastajate ja

¹ Puksoo, Fr. Raamat ja tema sõbrad. Tallinn, 1973. Lk. 194.

² Karjahärm, T.; Sirk, V. Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850 – 1917. Tallinn, 1997, lk. 149.

³ Samas.

⁴ Puksoo, lk. 192.

trükikojaomanike arv, kuid veel 19. - 20. saj. vahetusel toimus eestikeelsete raamatute müük põhiliselt rändkaupmeeste ja talurahvapoodide vahendusel. Eestlastele kuuluvate kirjastuste ja trükikodade juurde tekkinud raamatupoodide arv oli esialgu väike ning eestikeelse raamatu reklaamimisega eriti ei tegeletud. Mida enam aga eestlased lugesid, seda rohkem andsid maakeelset kirjandust välja siinsed sakslastest trükikalid, kelle arv seoses eratrükikodade keelu tühistamisega 1802. aastal kasvas kiiresti.

Äärmiselt oluline eestikeelse raamatu-turu arengus 19. sajandi II poolel on ka eesti kirjanduse kiire areng. 19. saj I poolel aitasid eestlaste lugemisharjumuse juurutamisele kaasa veel kalendrikirjandus ja 19. saj. II veerandil levima hakanud omaaegne ajaviitekirjandus.⁵ 19. saj. IV veerandil lisandus isamaalüürika ja rahvavalgustusliku-õpetliku sisuga väljaannete kõrvale romantilised ajaloolised jutustused, 1890. aastatel Juhan Liivi, August Kitzbergi, Eduard Vilde jt teosed ning loodus- ja tundelüürika. Kirjanduse levikule rahva hulgas aitas kaasa ka jätkuv omaalgatuslike raamatukogude loomine. 1860. aastal esimesena asutatud Tarvaste raamatukogule lisandus teisi kogu 19. saj. vältel⁶. Raamatukogude loomiseks asutati raamatukoguseltse, väiksemad kogud hakkasid tegutsema ka karskus- ja haridusseltside ning koolide juures. Raamatukogusid asutama ja kirjanduse vastu huvi tundma õhutas rahvast ka 1872 – 1894 tegutsenud Eesti Kirjameeste Selts.

Kirjaoskaja rahvas vajab üha enam omakeelseid väljaandeid. Eestlaste haridustaseme kasv ja peale 1905. aasta revolutsiooni seltsidele antud õigus emakeelsete koolide asutamiseks tekitas suurema nõudluse nii uute õpikute kui ka populaarteadusliku kirjanduse järele. Ka sajandivahetuse revolutsioonilised meeleolud olid heaks baasiks kirjanduse levikule rahva seas. Taas toimus muutus ka eesti kirjanduses – kirjanduslik rühmitus “Noor-Eesti” tõi eesti kirjandusse sümbolismi ja impressionismi ning seadis oma eesmärgiks eestlastele euroopa kirjanduskultuuri tutvustamise. 1906. aastal hakkas ilmuma kirjandusajakiri “Eesti Kirjandus” ning 1907. aastal asutati Eesti Kirjanduse Selts, mis muuhulgas hakkas tegelema ka väärtkirjanduse väljaandmisega ning mängis tähtsat rolli eesti kirjastus – ja raamatuturu kujundamisel aastani 1940. 20. sajandi algusele muutus iseloomulikuks kirjastusühistuste loomine ning üha rohkem tuli juurde ka üksikisikuist kirjastajaid. Kasvas trükikodade arv – 1910. aastal oli neid 58⁷. Kõik see mõjus soodsalt eesti raamatuturule. Friedrich Puksoo andmeil

⁵ Jansen, Ea. Baltisaksa raamat eesti kultuuriloos. - Raamatu osa Eesti arengus. Tartu, 2001, lk. 209.

⁶ Veskimägi, K.-O. Kahhte kappi on ühhetassa majas tarwis: leiwakappi ja ramatokappi. Eesti raamatukogude ajalugu [Tallinn] K.-O. Veskimägi, 2000. lk.133.

⁷ Puksoo, lk. 197.

kasvas raamatute trükiarv Eestis 1913. aastaks 702 erineva nimetuseni sajandialguse u 400 -lt, kusjuures keskmine tiraaž oli 3000 – 4000 eksemplari⁸. Eesti algupärase ilukirjanduse ja eriti luulekogude trükiarvud olid sajandi alguses siiski väiksemad. Friedebert Tuglas nimetab näiteks 1905. aastal ilmunud Gustav Suitsu “Elu tule” trükiarvuks “vaevalt üle paari tuhande” ning rõhutab, et vaatamata positiivsetele arvustustele oli see müügi siiski 5 – 8 aastat⁹. Suurima tiraažiga väljaandeks jäi ka 20. sajandi alguses M. Tõnissoni kalender, mida anti välja juba 150 000 eksemplari.¹⁰

Tõsise murrangu eesti raamatuturule tõid sõda ja kirjandusrühmitus Siuru. Sõja ajal ilmunud trükiteodete vähesus, inimeste sõjaväsimus ning Siuru uudsus – kõik see aitas kaasa tõsiasjale, et rühmituse albumid ja liikmete teosed müüdi läbi enneolematu kiirusega. “Siuru” edu hiljem korrata ei suudetudki. Siiski nimetab Tuglas hiljem seda edu eksitavaks ning pigem oludest ja kirjandusrühmituse skandaalsusest tulenevaks kui tõsiseks raamatuhuvi näitajaks¹¹. Ka olid “Siuru” väljaannete tiraažid väiksemad kui 1920. aastate alguses ilmunud raamatutel.

Eesti Vabariigi iseseisvudes algas kiire kirjastamistö. Periood 1918–1940 jääb ajaks, mil lisaks eesti professionaalse kirjanduse tekkele pandi alus ka rahvuslikule raamatuturule. 1918 – 1940 ilmus Eestis üle 26 000 eri nimetust trükist keskmise tiraažiga 1500 eksemplari¹². Massiliselt ilmus ajakirjandust – vahetult enne 1934. aasta märtsisündmusi ilmus 101 ajalehte ja 194 ajakirja. Vaikival ajastul ajalehtede väljaandmine küll vähenes, aga ajakirjade arvukus kasvas 1936. aastal 217 eri nimetuseni.

Esialgu kirjastused õitsesid, eestikeelset kirjandust osteti ning esimesed iseseisvusaastad olid kirjastustele, raamatuäridele ja kirjanikele igati edukad. Sellele järgnes langus. Iseseisvumisjärgne eufooria oli langenud, olukord kultuuriturul stabiliseerunud ning ilmema hakkasid esimesed suured tagasilöögid. Kirjastusi oli Eesti Vabariigis palju. 1924. aastal tegutses 53 kirjastust, millest 1939. aastaks suutsid tegevuses püsida vaid 10. 1924 – 1939 tekkis juurde 60, millest mõned töötasid väga lühikest aega. 1939. aasta seisuga oli Eestis 75 kirjastust¹³. Liiga suured eestlaste väikse rahvaarvu kohta olid esialgu ka väljaannete tiraažid. Tavaliselt oli üks raamat

⁸ Samas, lk. 196.

⁹ Tuglas, Friedebert. Kriisid meie kirjanduses. - Looming 1924, nr. 5, lk. 384.

¹⁰ Puksoo, lk. 199.

¹¹ Tuglas, lk. 386.

¹² Puksoo, lk.200

¹³ Õppekirjandus ja selle väljaandmine Eesti Vabariigis 1918-1940. Magistratöö. Tallinna Pedagoogikaülikool, infoteaduste osakond. Tallinn, 1993., lk. 92.

müügis mitu aastat ning 1920. aastate keskel ilmunud trükid ummistasid raamatuladusid veel järgmise kümnendi keskpaigaski.

Esimese majanduslanguse aeg näitas nii kirjastustele kui autoritele selgelt kätte raamatuturu kitsaskohad ja selle, et ainuüksi eesti kirjandust riigi abita välja andes pole võimalik konkrentsis püsida. Mitmed kirjastused läksid pankrotti ja raamatute tiraažid langesid. Väidetavalt oli raamatute keskmine tiraaž Eestis 1930. aastatel 1400 eksemplari ainult tänu õpikute väljaandmisele ja viimaste trükiarvud ulatusid 4000 ligi. Eriti väikesteks jäid luulekogude, näidendite ja ka algupäraste eesti romaanide trükiarvud. Väike tiraaž tõi aga kaasa suuremad trükikulud ja kõrgema kaanehinna, mis mõjutas ostjaskonda.

Rahul polnud ka kirjanikud, kes asusid kirjastusi süüdistama äriliste huvide eelistamises kultuuriliste ees. Süüdistati ka rahvast, kes eelistavat odavat "rämpskirjandust" eesti algupärasele loominguks ning riiki, kes ei suuda midagi ette võtta rahva kirjandusmaitse suunamiseks ja kasvatamiseks. Samuti nähti süüd koolidel. 1920. aastate teisel poolel muutus ajaviitekirjanduse teemaline poleemika ajakirjanduses kohati hüsteeriliseks. Kirjanike poolt arutati ka võimaluse üle viia riigis sisse tõlkemaks ja hoida sellega oma kirjanduse hinnatase väliskirjanduse omast madalamal. 1930. aastate alguses asus riik rahva maitset kasvatama ja suunama ning paratamatult sekkuti sellega kirjastuspoliitikasse.

Eesti raamatuturgu, kirjastusi ja kirjanikke mõjutas riiklikest institutsioonidest enim Haridusministeerium oma erinevate struktuuriüksustega¹⁴. Riikliku kultuuripoliitika laiemalt uuritud valdkond on 1925. aastal tegevust alustanud Kultuurkapitali loomise tegevuse ja mõjudega seotu, kuid viimase puhul tuleb tõdeda, et pigem oli tegemist loovinimeste toetaja kui otsese kirjastusturu mõjutajaga. Ka alguse oli Kultuurkapitali idee saanud loovinimeste riiklike palkade nõudest, mis kultuuriringkondade ühistööna seaduseelnõuna 1920. aastal ka valitsusele esitati. Käesolevas töös Kultuurkapitali tegevusel ei peatuta, kuigi kindlasti väärib Kultuurkapitali kui kirjastustoetuste andja teema omaette uurimist. Jüri Uljas on küll nentunud, et 1930. aastate alguses ilmnunud tõusutendentse eesti kirjanduses ja raamatu-turu mitmekesisustumist võib seletada Kirjanduse Sihtkapitali rolliga loomeinimestele stabiilse töökeskkonna loomisel¹⁵, kuid kirjastustoetuste lähema vaatlemiseni pole ta veel kahjuks jõudnud. Kirjanikud ise taunisid Kulka-poolset kirjastustegevuse toetamist igati.¹⁶

¹⁴ 12. 11. 1918 – 1. 07. 1929 Haridusministeerium; 1. 07. 1929 – 1. 04. 1936. Haridus- ja Sotsiaalministeerium; 1. 04. 1936 – 25. 08. 1940 Haridusministeerium.

¹⁵ Uljas, J. KULKA ja kirjandus. Tuna 2000, nr. 4. lk. 64

¹⁶ Visnapuu, H. Kultuuripoliitika raamatu ümber. - Varamu 1938, nr. 10, lk. 1019.

Otsesemalt mõjutas Haridusministeerium kirjastustegevust oma teiste struktuuriüksuste ja nende juures ellu kutsutud komisjonide kaudu. Kõige enam olid oma ülesannete kaudu raamatuturuga seotud teaduse ja kunsti osakond (a-ni 1921 kunsti ja muinsuse osakond), kooliosakond, millega 1921. a ühendati ka rahvahariduse ja kutseosakond ning 1936. a loodud noorsoo- ja vabahariduse osakond (a-ni 1938 noorsoo-osakond). Aastani 1920 kuulus teaduse ja kunsti osakonna koosseisu kirjanduse toimkond, mis likvideeriti seoses toimkonna juhataja Artur Adsoni lahkumisega sellelt ametikohalt 20. augustil 1920. a¹⁷.

Eesti Vabariigi Haridusministeeriumil olid iseseisvuse algusaastail suurejoonelised plaanid eesti kirjanduse levitamiseks välismaal, parima tõlkekirjanduse väljaandmise korraldamiseks Eestis ning eesti kirjanduse toetamiseks. Vabariigi algusaastad võimaluste otsimise ja olukorra analüüsimisega on siinkohal äärmiselt huvitavad. Paraku jäi suurem osa ideedest ja heast tahtest realiseerumata. 20. juunil 1919 kutsusid kunsti ja muinsuse osakonna juhataja Johannes (Hanno) Kompus ja kirjandustoimkonna juhataja Artur Adson kokku esimene kirjanduse komisjoni, mis pidi otsustama eesti kirjanduse antoloogia väljaandmise inglise ja prantsuse keeles saksakeelse kogumiku baasil. Komisjoni kuulusid lisaks Kompusele ja Adsonile kirjanduslike rühmituste esindajatena Friedebert Tuglas (Noor-Eesti), Johannes Semper (Siuru) ja Eduard Hubel (Tallinna Kirjanduse Selts).¹⁸ Kuigi koos käidi veel mitmel korral ja Marie Underi kõrvale valiti veel teisigi eesti keelest saksa keelde tõlkijaid¹⁹ ning välissaatkondade kaudu otsiti juba pädevaid inglise ja prantsuse keelde tõlkijaid²⁰, jäi arutluse all olev antoloogia siiski ilmumata.²¹

Samaaegselt eesti kirjanduse tutvustamisega välismaal asuti analüüsima ka kohaliku raamatuturu probleeme. Oli plaanis välja anda parim osa maailmaklassikast. Põhjendusi riigipoolseks kirjastamiseks toodi mitmeid. Teoste arv, mille tõlkimist peeti mõödapääsmatuks, leiti olevat niivõrd suur, et see käiks erakirjastustele üle jõu. Samuti rõhutati ka erakirjastuste liigseid ärihuve. Toodi välja, et kuna juba tollal oli riik suurim raamatute ostja, kuna kooliraamatukogudele muretsetavate raamatute hulk

¹⁷ Elango, Õ. Eesti kultuuri toetamisepoliitika aastail 1919–1940. Looming 1992, nr. 1, lk. 92

¹⁸ ERA, f. 1108, n. 5, s. 12, l. 3.

¹⁹ Samas, l. 5-6.

²⁰ Samas, l. 1.

²¹ Kõik perioodil 1918 – 1940 väljaantud võõrkeelsed eesti kirjanduse antoloogiad on ilmunud vabatahtlike ühenduste väljaandmisel. Esimene prantsusekeelne eesti kirjanduse antoloogia ilmus alles 1937. a Eesti PEN-Klubi väljaandmisel, Ants Orase toimetamisel Pariisis ja riigi toetusel (Anthologie des conteurs estoniens. Coix fait par le P.E.N. Club Estonien, Paris: Sagittaire, 1937) ja Eesti Esperanto Seltsi väljaandmisel esperantokeelne Tallinnas 1932 (Estonia antologio. 1. Tallinn). Riiklikku toetust hakati eesti kirjanduse tutvustamiseks välismaal jagama 1930. aastatel .

ulatuvat juba 50 – 75%-ni iga kirjastatava teose eksemplaride arvust, oleks riigile kasulik hoida raamatute müügihind kontrolli all hoida. Tõdeti, et kuna riik kirjanikke ülal ei pea, oleks maailmaklassikatõlkimine neile sobivaks sissetulekuks ning ka need kulud võiks kanda ministeerium. Nii teoste kui tõlkijate valimiseks oli plaanis luua erikomisjonid, kelle otsused pidi kinnitama haridusminister. Honorarid pidi välja töötama kirjanike nõukogu (*ilmselt siis Kirjanike Liit?* – G.R) ja kinnitama Haridusministeerium.²²

Kiiresti koostati kirjanduse komisjoni koosolekutel nimekiri nii välisautoritest kui ka tõlkijatest ning edasised konkreetset plaanid olid järgmised: “Kokku umbes 60 autorit, võttes läbiseigi 2-3 teost autori kohta, saame umbes 150 raamatut, tõlkijaid on märgitud 26, oletame, et iga tõlkija aastas ühe raamatu tõlgib (mõne teose päale kulub mitu aastat, teisi võib aga aastas mitu teha) – oleks see töö 6 aastaga tehtud, arvesse võttes et tõlkijaid rohkem leidub, edeneb töö kiiremalt. Igatahes, kui suvel päale hakata, saaksime mõned raamatud juba jõuluks.”²³ Peeti hädavajalikuks, et raamatute trükkimine toimuks Riigi Trükikojas ning soovitati ka Tallinna Kunsttööstuskooli juurde luua köitekoda, mis hoiaks raamatute hinna võimalikult odava. Levitamisel raamatukogudesse ja koolidesse nähti ette omavalitsuste ja organisatsioonide koostööd, mistõttu ei lisanduks raamatu hinnale kaupluse müügiprotsenti.²⁴

Paralleelselt eesti kirjanduse tutvustamisega välismaal ja maailmaklassika väljaandmisega olid HMi kunsti- ja muinsusosakonnas arutlusel ka teadusliku tõlkekirjanduse kirjastamise vajadused. Tegevuskava väljatöötamiseks kutsuti kirjandustoimkonna tõlkekirjanduse koosolekule 27. juulil 1919 Hugo Reiman, Villem Ernits ja Richard Rägo. Teadusliku tõlkekirjanduse toimkond otsustas alustada programmi kindlaks määramist ajakirjanduse kaudu isikute otsimisest, kellel mõne teadusliku töö tõlge valmis või käsil ning pöörduda tõlkimiseks soovitatavate teoste nimekirja koostamiseks nii Akadeemilise Ühingu kui ka üksikisikute poole.²⁵

Arhiiviallikaist selgub, et analoogiliselt taheti hakata arutama ka eesti kirjanduse, kooli- ja teadusliku kirjanduse ning käsiraamatute väljaandmise probleeme²⁶. Tundub tõenäoline, et Adsoni ja Kompuse ideaaliks oli luua ministeeriumi juurde riiklik kirjastus või viia erakirjastuste üle sisse tugev riiklik kontroll.

²² ERA, f. 1108, n. 5, s. 12, l. 56 – 59.

²³ Samas, l. 63.

²⁴ Samas, l. 56 – 59.

²⁵ Samas, l. 35 - 36.

²⁶ Samas, l. 59.

Suured plaanid siiski teoks ei saanud ning 1921. a sai kunsti- ja muinsusosakonnast teaduse- ja kunstiosakond, mille uueks juhatajaks määrati Kompuse asemel Friedrich Sauer. 1923. aastal määrati sellele ametikohale Gottlieb Ney, kes jäi teaduse- ja kunstiosakonna juhatajaks 1935. aastani. Selleks ajaks oldi suurejoonelised plaanid reaalsemate vastu vahetatud. Riigipoolse kirjastamise asemel anti kirjastustele nii maailmaklassika, eesti kirjanduse kui teatmeteoste väljaandmiseks riiklikke sihtotsatabelisi laene. Riik jäi kirjastama vaid kutseõppeasutuste õpikuid, millele erakirjastajaid väikese leviku tõttu ei leitud. Nendegi kirjastamise ja levitamise suunas ministeerium erinevatel põhjustel 1930. aastatel kutsekoolidele endile, andes ise vaid kirjastamiseks toetust²⁷.

Kui 1920. aastate alguses anti kirjastustele laene üsna heldekäeliselt, siis 1930. aastatel seda piirati. Mitmed võlglased olid pankrotti läinud ja teistel oli raskusi kirjastuslaenu tasumisega. 1930. aastate keskel põhjustas läbikukkunud laenupoliitika ja majanduskriis aktsiooni „Raamatud ladudest raamatukogudesse“, mille käigus riiklik toetus avalikele raamatukogudele anti välja võlgujäänud kirjastuste väljaannete näol. Toimus see HMi poolt koostatud soovitatud kirjanduse nimekirjade alusel, täites samas ka eesti rahva kirjanduslike maitse parandamise ülesannet. Mitu aastat kestnud laenukustutamine tekitas pahameelt raamatukogudes ja pingestas kirjastuste omavahelisi suhteid. Kontroll raamatukogude sisulise varustamise üle läks 1930. aastail riigile, sobides niimoodi hästi ka tollase poliitilise olukorraga. 1930. aastate keskel sattusid riigi huvisfääri ka väikelavad ja näitekirjandus. Seda esialgu küll riigipoolse abi osutamisel, kuid paari aasta jooksul lisandus siia riiklik kontrollifunktsioon, kulmineerudes 1939. aastal Lavateoste Alamkomisjoni loomisega.

Kirjastuste huve üritas HM välja selgitada ja kaitsta ka Berni konventsiooniga liitumise ja autoriõiguste kaitse punkte sisaldavate välislepingutega seotud küsimustes. Berni konventsiooni, millega ühinenud riigid moodustasid liidu autorite õiguste ja nende kirjandus- ja kunstiteoste kaitseks, üks tähtsamaid probleeme selle sajandi alguses, mis ka Eesti kirjastajaid kõige rohkem puudutas, oli tõlkeõiguse küsimus. Berni konventsiooniga liitumine tõi esialgu kaasa kultuuriringkondade pahameele ning arutelud konventsioonist lahtiütlemise võimalikkuse üle kestsid 1930. aastate lõpuni.

²⁷ ERA, f. 1108, n. 4, s. 774.

1920. aastatel algasid avalikud arutelud kirjastusturu ja ajaviitekirjanduse ning rahva vähese raamatuhuvi teemadel, kulminatsioon saabus raamatu-aastaga 1935. a, mil kirjandus, kirjastused ja lugemus tõusid äärmiselt aktuaalseks teemaks. Seda kinnitab ka vastavasisuliste artiklite rohkus tollases ajakirjanduses.

Esmapilgul kaudsem, kuid siiski pikaajalisem ja tõhusam mõju Eesti kirjastusoludele oli aga HMi juurde loodud komisjonidel. Kirjastustegevust mõjutasid neist enim kolm: 1924. aastal loodud Kooliraamatute Komisjon, 1931. aastal tegevust alustanud Raamatukogude Komisjon ning 1934. aastal Raamatukogude Komisjoni juurde loodud Lavateoste Alamkomisjon.

Käesolevas töös on keskendunud kolme eelpoolmainitud komisjoni tegevusele. Andmaks ülevaadet üldisest olukorrast tollasel kirjastusturul on enne komisjonide tegevust kirjeldavaid peatükke käsitletud eesti raamatuturu üldprobleeme – ennekõike Berni konventsiooniga ühinemist ja ajaviitekirjanduse probleemistikku. Mõlemad on seotud ka HMi tegevusega, kuuludes ministeeriumi tegevussfääri kas siis otseselt või kaudsemalt ning ei saa salata ka nende suurt mõju eesti kirjastusturule. Töö järgnevad peatükid käsitlevad HMi juures tegutsenud kolme komisjoni tegevust. Viimased mõjutasid raamatuturu erinevaid valdkondi, nende teke oli ajendatud erinevatest põhjustest ning seetõttu on kõigil kolmel oma erinev tekkelugu, millele antud töös ka tähelepanu on pööratud. Ka komisjonide alluvussuhted olid erinevad: Kooliraamatute Komisjon loodi 1924. aastal Kooliosakonna juurde, Raamatukogude Komisjon 1931. aastal Kooliraamatute Komisjoni juurde, kuid siis iseseisvus ning hakkas 1938. aastast kuuluma Noorsoo- ja Vabaharidusosakonna alluvusse. 1939. aastal loodi Raamatukogude Komisjoni juurde Lavateoste Alamkomisjon ning Kooliosakonna juures hakkas uue nimega tööle kooliraamatutega tegelev komisjon – Õpperaamatute Komitee.

Kuna esimese Eesti Vabariigi ajal pandi alus tänapäevasele eesti raamatukultuurile on see periood pälvinud uurijate küllatki suurt tähelepanu. Eesti raamatuloo-alaseid kirjutisi on ilmunud nii artiklite kui ka monograafiatena. Toonaseid kultuuri- ja kirjastusolusid on uuritud üsna laialdaselt, enamasti seoses eesti kirjandus-, haridus- või mõttelooga ning pigem kirjandusteadlaste ja raamatuloo uurijate poolt. Käsitletud on mitmete erinevate kirjastuste tegevust ja rolli eesti raamatuloos, neist kõige enam

on uuritud Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastustegevust²⁸²⁹³⁰. Raamatukogude Komisjoni tööd on põgusalt kirjeldanud Kaljo-Olev Veskimägi oma monograafias eesti raamatukogude ajaloo³¹. Huvitavat lisamaterjali antud teemal pakuvad Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduskonna infoteaduste osakonna (end. E. Vilde nimeline Tallinna Pedagoogiline Instituut, raamatukogunduse ja bibliograafia kateeder) üliõpilaste lõpu- ja magistritööd, milles on käsitletud erinevate kirjastuste tegevust ja nende väljaantud kirjandust 1918–1940. Nende hulgas on näiteks Priit Halbergi magistritöö, mis hõlmab Eesti Vabariigis väljaantud õpperaamatute koondkataloogi³². Sootuks erineva nurga alt lähenevad antud temaatikale Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia raamatukogunduse ja infokeskkonna eriala üliõpilased, kes lisaks erinevate bibliograafiate koostamisele on uurinud avalike raamatukogude võrku kuulunud omavalitsuste raamatukogude arengut üksikute maaraamatukogude näitel või üksikuid maaraamatukogude ette kerkinud probleeme maakonniti³³. Tegemist on tänuväärse lisandusega eesti kultuuriloo kirjeldamisse paikkondlikust printsipiibist lähtudes.

Tuleb siiski nentida, et kirjastuste ja ministeeriumi suhted, riigi osakaal raamatuturu suunamisel 1918 – 1940 pole seni erilist tähelepanu leidnud. Käesolev töö kirjeldab haridusministeeriumi üha suurenevat rolli kirjastuste tegevuse suunamisel, kirjastuste ja ministeeriumi ning kirjastuste omavahelistele suhetele ja raamatuturule üldisemalt. Tegemist on vaid väikese lõiguga toonasest kultuuripoliitikast ja -loost. Kahtlemata sünniks huvitavad uurimused ka Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talituse tegevuse mõjust raamatuturule, riigi võitlusest alaväärtusliku kirjandusega, kirjastuste omavahelistest, kirjanike-kirjastuste vahelistest suhetest jne.

Alljärgnev uurimus toetub põhiliselt arhiiviallikatele. Suurem osa materjale on pärit riigiarhiivi fondist 1108 – Haridusministeerium ning Teatri- ja Muusikamuuseumis säilitatavast fondist T454 – Eesti Autorikaitse Ühing, kuhu on koondatud Berni konventsiooni asjus peetud ametlik kirjavahetus, Akadeemilise Kooperatiivi poolt

²⁸ Kalvik, M. Eesti raamatu arenguloost : Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastustegevus [raamatukogunduse ja bibliograafia eriala üliõpilastele]. Tallinn, Tallinna Pedagoogiline Instituut, 1985.

²⁹ Hinrikus, Rutt. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastustegevus. Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat XXVII (1997). Tartu, 1998.

³⁰ Kalvik, M. Eesti Kirjanduse Seltsi teadusliku ja populaarteadusliku kirjanduse väljaandjana. - Kirjaliku kommunikatsiooni probleeme. Toim. L. Aarma. Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. A 25 Humanoria. Tallinn, 2004.

³¹ Veskimägi, K.-O. Kahhte kappi on ühhetassa majas tarwis: leiwakappi ja ramatokappi. Eesti raamatukogude ajalugu [Tallinn] K.-O. Veskimägi, 2000.

³² Halberg, P. Õppekirjandus ja selle väljaandmine Eesti Vabariigis 1918-1940. Magistritöö. Tallinn, Tallinna Pedagoogikaülikool, infoteaduste osakond, 1993.

³³ Marrandi, E. Retla rahvaraamatukogu seltsi raamatukogu koostis 1918-1940. Lõputöö. Viljandi, 2008

AKÜ-le saadetud ajaleheväljalõiked ning koolide ja AKÜ vaheline kirjavahetus autorihonorari määramiste asjus. Lavateoste Alamkomisjoni eellooga seoses on kasutatud ka riigiarhiivis asuvat Autorikaitse Ühingu fondi 4341. Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolisest arhiivist on viidatud fondile 92 – kirjastus o/ü. ”Noor-Eesti Kirjastus”, kust pärinevad enamus andmeid üldiste kirjastusolude kohta. Rohkesti on töös kasutatud tolleagset ajakirjandust, sh nii pikemaid autoriseeritud kirjutisi kui ka päevakajalisi uudiseid. Osaliselt baseeruvad mõned peatükid antud töö autori enda artiklitele Berni konventsiooniga ühinemise ja Kooliraamatute Komisjoni teemadel.³⁴

³⁴ Ramler, G. Eesti Vabariigi ühinemisest Berni konventsiooniga. - Töid ajaloo alalt II. Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn, 2000. Lk.-d 123-139;
Ramler, G. Eesti Vabariigi HMi rollist kirjastuselus 1920 – 1940. Kooliraamatute Komisjon. - Töid ajaloo alalt 6. Varia historica II. Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn, 2006. Lk.-d 126-154.

Eesti raamatuturu üldprobleemid

Berni konventsioon

Eesti raamatuturul tekitas Eesti Vabariigi ühinemine Berni konventsiooniga 1927. a ning rahvusvahelise autoriõiguse kaitse küsimus mitmeid muutusi. 1886. aastal Bernis vastu võetud konventsioon ja seal loodud Rahvusvaheline Liit Autori Õiguste Kaitseks Kirjanduse ja Kunsti Teoste Kohta (*Union Internationale pour la Protection des Oeuvres Littéraires et Artistiques*) muutsid aeg-ajalt keeruliseks nii siinsete kirjastuste, teatrite kui ka vabaharidustöö tegelaste elu.

Esmakordselt räägiti Eesti Vabariigis avalikult Berni konventsioonist aastal 1921, mil Euroopa riigid tahtsid korraldada uut autoriõiguste kaitse konverentsi. Veebruaris 1921 võttis Eesti HM Soome saadiku Oskar Kallase õhutusel teema arutlusele ning küsis ka eesti kirjanikelt ja kirjastajailt arvamust Berni konventsiooni kohta, kuid liitumist pooldavat suhtumist välja ei näidatud³⁵. Nende vastused võtab kokku ajakirjandus: “Eesti algupärasele kirjandusele oleks sellest kokkulepest osavõtmine vististi kasulik, kuid hoopis teine lugu oleks ümberpanekutega: need jääksid koguni haruldasteks ja maksaksid ehk kõrgemat hinda kui algupärase teosed, sest ümberpanemise õiguse eest tuleks sagedasti kõrget hinda anda.”³⁶ Ka Oskar Kallas soovitas HMil piirduda Eesti ja Soome omavahelise lepingu sõlmimisega vastastikuseks autoriõiguste kaitseks - teisisõnu sõlmida omavaheline konventsioon³⁷.

Soomes käisid samal ajal ägedad väitlused Berni konventsiooni teemadel ning valitsuse ettepanek vähendada autoriõiguste kaitse kestvust peale autori surma 50- lt 30- le aastale põhjustas sealsete kirjandusringkondade lõhenemise. Soome kirjanikud nägid autoriõiguste kaitse perioodi lühendamises oma õiguste ohustamist ja asusid nõudma Berni konventsiooniga liitumist³⁸. Selle vastu astusid välja kirjastajad: “Soome peab keele ja muu hariduse poolest hoopis teisele seisukohale astuma kui suured, haritud riigid. Kui Soome ühineb Berni lepinguga ja pealegi ilma mingisuguste tingimusteta, järgnevad sellest suured raskused, iseäranis tõlgete alal. Tõlkimine väheneks ja tõlgitud kirjandus kallineks. Mis teaduslisse kirjandusse puutub, oleks selleski suhtes Berni lepinguga ühinemine kahjulik nende suurte maksude tõttu, mis võõramaa kirjastuse ühisused nõuaksid. Sellel põhjusel soovib

³⁵ ERA, f. 1108, n. 5, s. 14 l. 48 – 66.

³⁶ Päevaleht 08.02.1921, lk. 2.

³⁷ Postimees 21.03.1921, lk. 1.

³⁸ Päevaleht 19.03.1921, lk. 5.

Soome kirjastusühisus ajutiselt asja edasi lükata. Kui aga poliitilised põhjused seda ühinemist nõuavad - seletab ühisus - tuleks kõiki võimalikke kitsendusi Soome kirjanduse heaks silmas pidada. Nõnda võiks tähtsamate haritud maadega teha vastastikku kokkuleppeid, mil ilukirjandusliste teoste ja kunstiavalduste kaitseajaks võetakse näituseks kümme aastat esimesest väljaande ajast arvates, kuid teadusline kirjandus jääks ajutiselt lepingust välja.”³⁹

Antud seisukohti jagati ka Eestis ning soome kirjanike ja kirjastajate poolt väljaöeldud argumente tsiteeriti eesti ajakirjanduses põhjalikult. Siinsed kultuuriringkonnad võtsid need teatud lisandustega omaks. Bernhard Linde, kellel oli kirjastajana jagada oma konventsioonikogemusi aastaist 1912-1918, mil Eesti Venemaa koosseisus oli konventsiooniga liitunud, kirjutas: “Meie kirjanduslikud tingimused on oma rahvusvahelise ulatuse poolest igatahes Soome omadest taga. Meie oleme alles keset oma rahvusliku kultuuri ja emakeelse kooli loomistööd, et mitte öelda, selle töö alul. Meie peame oma hariduselu rajades võtma igalt poolt, valides kõige paremat kõigi rahvaste vaimutöist. Meie seisukord kirjutab meile ette, et peame otse piraatidena elama rohkem arenenud naabrite vaimuvarast.”⁴⁰ B. Linde meenutas ka prantsuse ja saksa kirjanikega erikokkulepeteni jõudmist peale Venemaa ühinemist Berni konventsiooniga, mille käigus esitati ületamatult raskeid tõlkeingimusi. Seega hindas Linde Berni konventsiooni kasutegurit Eestile kainelt - ühinemine tagaks eesti autoreile, kelle töid välismaal tõlgitakse ja avaldatakse honorari, kuid praktiliselt sellest kasu pole, kuna “meie ei näe ei olevikus ega ka lähemas tulevikus väljamaa poolt tormijooksu Eesti kirjanduse tõlkimiseks.”⁴¹

Sellega olid nõus ka enamik kirjanikke, kelle sissetulekutest arvestatava osa moodustas tõlkimise eest saadav tasu, mis Berni konventsiooniga liitumise järel oleks kindlasti vähenenud. Rääkimata kirjastustest, kellest astusid konventsiooni vastu välja ”Odamees”, ”Noor-Eesti Kirjastus” ja ”Varrak”. Seega ei toimunud siin suuremat kirjanike - kirjastajate vastandumist ning näis, et Eesti asub autorikaitset reguleerima üksikute lepingute sõlmimise abil naaberriiikidega, eeskätt Soomega, millel oluks suurim reaalne tähtsus.

“Seni on Soome suuremalt jaolt andja ja meie võtja-laenaja olnud, andja on meilt enamasti korraliku täpikäsitsemisega sisse nõudnud väikse õppemaksu. Eesti poolt on viimasel ajal, algades “Noor-Eestiga” Soome kirjanikkudele tõlgitud tööde eest

³⁹ Sealsamas.

⁴⁰ Linde, B. Berni kirjanduslik konventsioon ja Eesti. - Murrang 1921, nr 3/4, lk. 66.

⁴¹ Sealsamas, lk 67.

tasu makstud, olgugi et see tasu meie kitsastes oludes õige minimaalne oli. Kuid on aga teadmata ja tundmata need juhtumised, mil soomlased oleks ka Eesti kirjanikkudele tõlgitud ja teatrites ette kantud teoste eest honoraari maksnud, v.a. Fr. Tuglase “Saatuse” tõlge. Eesti kirjanikkudest on viimasel ajal Soome keelde tõlgitud Fr. Tuglase, Ed. Vilde ja A. Kitzbergi töid, viimase omi on Soome Rahvusteater ka lavastanud. Eestis ei ole aga Soome kirjanikkudest Aino Kallas, Juhani Aho ja Eino Leino nende tööde tõlkimisõiguse eest mitte hoopis tasuta jäänud.”⁴² Leping Soomega oli seega vajalik eelkõige oma autorite kaitseks, samas suhtuti konventsioonide sõlmimisse mõnede teiste riikidega täiesti eitavalt, kuid just “vanade kultuurimaade” sõlmis Eesti riik vastavad lepingud ja seda (vist?) pahaaimamatult, jättes seekord küsimata ka asjassepuutuvate ringkondade arvamust. Viimane näis hiljem reeglits kujunevat. Pahameeletorm tuli suur, seda enam, et välisautorite õiguste kaitse punktid olid sisse võetud kaubalepingutesse. “Selle lepingu nimetus oli niisugune,” pahandatakse 1923. a Agu märtsinumbris Prantsuse-Eesti kaubalepingu üle, “et teda vaimsel alal töötajad lähemalt lugema ei hakanudki, arvates, et tal ainult materjaalse kaubavahetuse suhtes huvi võib olla. Hiljemini sai aga teatavaks, et kaubalepingus punkt on, mis meie ja Prantsusmaa kultuuriliste suhete kohta väga suure tähtsusega, vähemalt meie kohta.”⁴³ 1922. a sõlmitud Prantsuse - Eesti kaubalepingu 15. artikliga kohustusid lepinguosalisel riigid täielikult kinni pidama Berni konventsiooni tingimustest omavahelistes suhetes. Ka 1922. a sõlmitud Eesti - Ungari ja 1924. a Inglise - Eesti kaubalepingutes olid sees punktid vastastikusest autoriõiguste kaitsest Berni konventsiooni alusel (artiklid 5 ja 26). Välisministeerium, kelle poole kirjastajad olukorra selgudes pöördusid, paludes midagi ette võtta prantsuse autorite honoraride vähendamiseks, olevat Prantsuse saadiku tähelepanu sellele küll juhtinud, kuid tulemusteta⁴⁴. Mais 1923 saatsid kirjastajad märgukirjad lisaks välisministrile ka riigivanemale ning haridus- ja kaubandusministritele palvega edaspidi uurida selliste küsimuste puhul ka kirjandusringkondade arvamust ning rõhutasid: ”Eesti kirjastajad peavad küsimuse puhtkultuurilisi külgi igatahes mõõduandvaks, kuna Eesti kirjastajate ühine nõupidamine ühemeelselt tunnistas tarvilikuks tõlgete originaalide autoritele tasu maksmise, kuid see tasu olgu tasakaalus Eesti kirjanduse turu ainelistel võimalustega.”⁴⁵

⁴² Sealsamas, lk 66.

⁴³ Agu 23.03.1923, lk. 354.

⁴⁴ Postimees 2.06.1923, lk.7.

⁴⁵ ERA, f. 1108, n. 5, s. 170, l. 65-66.

Lepingute tõttu tehti etteheiteid nii Eesti riigiasutustele kui välisriikidele. Peljates prantsuse kultuuriruumi võõraks jäämist, esineti eelkõige süüdistustega Prantsusmaa arvel: “Kaitsetolli süsteemi peaks ainult need suurrahvad tahtma, kes meile kultuuriliselt kaugeks tahavad jääda.”⁴⁶ Oma riigile heideti ette mõtlematust, takistuste asetamist kultuurielu arengule ning küsimuse otsustamist kitsas, asjasse mittepuutuvas ringis. Tuleviku puhuks soovitati sarkastiliselt: “Kaubalepingute tegijateks ei peaks aga edaspidi ainult neid komandeeritama, kes korgipuu, shelee, likööri, konjaki, lõhnaõlide ja siidisukkade tollidest ja kaitsetollidest teavad rääkida.”⁴⁷

Seda, et välisriigid olid huvitatud oma autorite õiguste kaitse tagamisest Eestis, kinnitab ka asjaolu, et Saksa saatkond Eestis tegi Välisministeeriumile ettepaneku sõlmida konventsioon vastastikuseks leiutiste, kaubamärkide ja autoriõiguste kaitseks. Kuna analoogiliste lepingusätete suhtes alles hiljuti oli ajakirjanduses suurt pahameelt avaldatud, peeti seekord paremaks küsida HMi arvamust, kust omakorda pöörduiti juba kunstnike ja kirjanike poole. Viimased vastavasse lepingusse positiivselt ei suhtunud, kuid mõlemad ministeeriumid jäid vastupidisele seisukohale, eelkõige seetõttu, et polnud põhjust vastata eitavalt sakslastele, kui Prantsusmaa ja Inglismaaga oli taoline lepe sõlmitud.⁴⁸ Siiski jäi järjekordne lepe sõlmimata ning võimalik, et põhjuseks olid alanud ettevalmistustööd Berni konventsiooniga ühinemiseks.

Enim püüdis välisriikidest autorikaitse alast kokkulepet Eestiga saavutada Soome, seda aga mitte riiklikul tasandil. 1923. aasta suvel käis Eestis ja Lätis Soome Näitekirjanike Liidu sekretär, kes uuris võimalusi ühiseks tegevuseks näitekirjanike õiguste kaitse vallas. Koostöö korral oleks autoriõiguste kaitse tuginenud põhiliselt kirjanike liitudel, kes pidid jälgima ka naaberriigi autorite loomingu kaitset omal maal.⁴⁹ Eesti ja Soome Kirjanike Liitude vahel sai see leping ka sõlmitud, kuid eelkõige autorikaitse korraldamatuse tõttu Eestis mingeid tulemusi sellel polnud.

Vaatamata üldisele vastuseisule kirjanduslike konventsioonide sõlmimisele leidis ka neid, kes teistest varem selle kasulikkust oskasid märgata. Eelkõige olid need üksikud eesti kirjanikud ning rahvuslased. Esimeste hulgas oli juhtpositsioonil Henrik Visnapuu, kuid omal moel kaitses konventsioone ka Anton Hansen Tammsaare, kes andsid mõista, et vaatamata nõudluse puudumisele meie kirjanduse

⁴⁶ Agu 23.03.1923, lk. 354.

⁴⁷ Sealsamas.

⁴⁸ Postimees 31.10.1924, lk. 1.

⁴⁹ Päevaleht 15.09.1923, lk. 7.

järele välismaal tuleks eesti autoreid siiski kaitsta. Tammsaare toob oma kirjutises, kus ta ei käsitle mitte Berni konventsiooni, vaid autoriõiguste probleemi laiemalt, näite: “Hiljuti tehtud ühele meie kirjanikule kellegi naaberrahva kirjastaja poolt ettepanek, ta lubagu mõned oma raamatud tõlkida ja välja anda - muidugi maksuta, iseenesestki mõista. Kui kirjanik nõus pole olnud vabatahtlikult oma õigustest tasuta loobuma, siis vastatud, et tõlkimine ja kirjastamine sünnib nüüd ilma autori loata.”⁵⁰

Valdav enamus kultuuriringkonnist pidasid taolisi juhtumeid siiski harukordseiks ning nägid lisaks kultuurielu tõkestamisele Berni konventsioonis ka suhteliselt põhjendamatu raha väljasaatmist - seega majanduslikku kahju, mis seoses välisautorite õiguste kaitsega tõusis uuesti päevakorra 1930. aastate alguses.

Kevadel 1927 kirjutas Eesti Vabariik alla Berni konventsioonile, mille Riigikogu ratifitseeris 9. juunil s.a. Nüüd oldi lisaks inglise, prantsuse ja ungari autoritele kohustatud jälgima kõigi Berni konventsiooni liikmesmaade autorite õiguste kaitset ning seda ka garanteerima. Suhtlemine välisriikidega konventsiooni asjus toimus Välisministeeriumi Poliitilise Osakonna kaudu, kes tasus ka rahvusvahelised maksud⁵¹, sealhulgas ka osamaksu Rahvusvahelise Kirjandus ja Kunstiteoste Kaitse Liidu Büroole, mis 1930. aastal oli näiteks 580 Šveitsi franki.⁵² Välisministeeriumi Poliitiline Osakond saatis Berni konventsiooni materjalid HMile, viimane omakorda Teaduste ja Kunsti Peavalitsuse direktorile Gottlieb Neyle, kes asus riigivõimu ja kultuuriringkondi konventsiooni küsimusis vahendama.⁵³ Tema poolt oli kokku kutsutud ka esimene suurem koosolek selle küsimuse arutamiseks 1. septembril 1927. a.

Selle koosoleku ajendiks oli oktoobrisse 1927 planeeritud Rooma konverents, kus pidi revideeritama 1908. a. Berliinis parandatud ja täiendatud Berni konventsiooni. 25. märtsil 1927 a. oli kohalik Itaalia saatkond Välisministeeriumile saatnud kutse konverentsil osalemiseks, edastades ka kõik asjassepuutuvad materjalid. Välisministeerium suunas viimased HMile palvega võtta oma seisukoht nii konverentsil osalemise kui seal kõne alla tulevate küsimuste suhtes.⁵⁴ 2.-4. juunini 1927 toimunud Rooma konverentsi küsimusi arutavale Rahvusvahelise Kirjandus- ja Kunstiliidu Kongressile Luganos Eesti esinduse saatmine rahapuudusel võimalik polnud, kuid Lugano materjalid hangiti ning kõik need olid HMis tutvumiseks ka

⁵⁰ Tammsaare, A.H. Eraomandus kirjanduses. - Vaba Maa 29.11.1924, lk.4.

⁵¹ TMM T454, n. 1/2, l. 86.

⁵² Sealsamas, l. 123.

⁵³ Sealsamas, l. 17.

⁵⁴ Sealsamas, l. 19.

olemas⁵⁵. Kuivõrd need kasutamist leidsid, pole teada, kuid 1. septembri koosolekul osalejatel oli oma suhtumine nii Berni konventsiooni kui ka selle revideerimisse põhjalikult välja töötatud.

G. Ney kutsus koosolekule Eesti Kirjanike Liidu, Eesti Kirjanduse Seltsi, Kirjastajate ja Raamatukauplejate Ühingu, Eesti Kunstnike Liidu, Akadeemilise Helikunsti Seltsi, Eesti Kujutava Kunsti Keskühingu, kunstiühingu "Pallas", Tartu Ülikooli, Eesti Ajakirjanike Liidu, "Estonia" teatri valitsuse, "Vanemuise" teatri juhatuse ja Eesti Foto Klubi esindajad⁵⁶. Kohale jäid saabumata kunstiorganisatsioonid, fotoklubi, muusikud ja Tartu Ülikool. Ülikool vabandas end suvepuhkusega⁵⁷, muusikute suurem huvi Berni konventsiooni suhtes sai alguse alles 1932. aastast ja eesti kunstiringkondi puudutas konventsioon vähe. Nii tollal kui ka hiljem mõjutas konventsioon enim kirjandus-, kirjastus- ja teatriolusid.

Koosoleku protokollist ilmneb, et enamus kohaletulnutest olid konventsiooniga liitumise suhtes häälestatud negatiivselt ning esile tuuakse kõik kitsaskohad, mille ilmnedes 1930. aastate alguses saab hoogu uus Berni konventsiooni vastane laine. Liitumisse suhtus jaatavalt vaid ajakirjanike esindaja Harald Vellner, kes nentis, et liitumine ja samas teatud soodustuste nõutamine Eestile on möödapääsmatu. Teised, kes nägid konventsiooniga ühinemises vaid eesti kultuuri arengut takistavaid aspekte, nõustusid täielikult soodustuste vajalikkusega ning tegid ka ettepanekuid Berni konventsiooni mõju vähendamiseks Eestis.⁵⁸ Nii naiivne, et nõuda kohest lahtiütlemist äsja allakirjutatud rahvusvahelisest lepingust polnud keegi.

Kuigi paljudest Berni konventsiooniga kaasnevatest probleemidest on eespool juttu olnud, tuleks selguse mõttes siiski ära tuua osa koosoleku kokkuvõttest, mille HM saatis Välisministeeriumile 8. septembril s.a.: "Sel puhul peetud läbirääkimistest selgus, et kohustused, mis ühinemine Berni konventsiooniga meile peale pannud, tegelikult suuremad on, kui need soodustused, mis meie autorid selle kaudu saanud, ning esialgu igatahes rasketena tunduvad. Võib isegi ütelda, et Lääne-Euroopa kultuur on konventsiooni kaudu suure kaitsetolli alla sattunud, mis meid ähvardab eemaldada sellest kultuurist. Kuivõrd see meie algupärase kultuuri arendamisele mõjub, on praegu raske ettenäha. Kõige enam andvat end tunda need konventsiooni artiklid, mis liiduosaliste riikide teoste tõlkimise ja etendamise õigust käsitavad. Suur osa meil iga aasta ilmuvatest raamatutest on tõlkekirjandus. HMist saadud laenuga annab Eesti

⁵⁵ Päevaleht 22.06.1927, lk. 4.

⁵⁶ TMM T454, n. 1/2, l. 20.

⁵⁷ Sealsamas, l. 28.

⁵⁸ Sealsamas, l. 23.

Kirjanduse Selts süstemaatiliselt välja paremate väljamaa klassikute ja modern-
autorite töid. Mitmed meie kirjanikest elatavad end nende autorite tõlkimisest.
Suurem osa meie teatrite repertuaaridest on pärit väljamaalt. Muidugi ei saa
põhimõtteliselt vastuvaielda Berni konventsiooni poolt peale pandavale kohustusele,
nõutada tõlkimiseks ja etendamiseks luba ja maksta selle eest honoraari. Kuid
tegelikult kujuneb eelloa nõutamine õige raskeks, honoraari maksmine vahest isegi
võimatuks, nagu üksikud juhtumised näidanud. Võib olla oleks võimalik üksikutel
juhtumistel konkreetseid soodustusi saada meie diplomaatilise või kaubanduslise
esinduse kaudu, informeerides väljamaade autoreid ja kirjastajaid meie kirjastamise ja
etendamise oludest (raamatute väike trükk, etenduste vähene arv, madalad hinnad,
rahva ostujõud jne.).”⁵⁹

Tundub, et oli saabunud aeg, mil paraku alles peale konventsiooniga ühinemist
hakati tõsiselt(?) huvituma arvamustest ning sellest, mida Berni konventsioon endaga
kaasa toob. Tegemist polnud enam mitte ka ühe tulevikuväljavaatega, vaid
allakirjutatud lepinguga, mida tuli võimalikult valutult kohandada Eesti oludele.
Esmalt tuli teha kõik, et Rooma konverentsil ei tühistataks 25. artiklit.

Berni konventsiooni 25. artiklil oli Eesti jaoks suur tähtsus. See Berliini
konverentsil vastu võetud täiendav artikkel jättis liituvatele riikidele õiguse asendada
üks või mitu Berliinis redigeeritud konventsiooni punkti vastavate määrustega
varasematest konventsioonivariantidest (Bern 1880, Pariis 1896), kui sellest teisi riike
konventsiooniga liitudes teavitada. Suur osa riikidest kasutasid seda õigust ning lisaks
Eestile võtsid Pariisi täiendava aktiga muudetud Berni konventsiooni 25. artikli vastu
Jaapan, Kreeka, Itaalia ja Iirimaa. 25. artikli põhjal kaotas autor õiguse lubada või
keelata oma teose tõlkimist kümne aasta jooksul pärast selle esmatrüki ilmumist, kui
ta pole vahepeal hoolitsenud oma raamatu tõlkimise eest vastavasse keelde. Paraku oli
tekinud olukord, kus polnud kindel, kas nn reservide õigus kestma jääb, kuna
Rooma konverentsi eeltööd viitasid nende kustutamise soovile. Muuhulgas loobus
augustis 1927 reservidest Itaalia ning rahvusvaheline büroo pöördus sarnase
soovitusega ka Eesti poole⁶⁰. Seega oli igati põhjendatud HMi nõudmine, et õigust
reservidele püütaks säilitada ning soovitus moodustada teiste reserve kasutavate
riikidega ühisrinne Rooma konverentsil.

Teine punkt, mille suhtes Välisministeeriumit paluti teha kõik, et see säiliks,
näib esmapilgul Eestit üldse mitte puudutavat. Tegemist oli autorikaitse kestvuse

⁵⁹ Sealsamas, l. 27.

⁶⁰ Sealsamas, l. 69.

probleemiga. Eestis tollal kehtiva Vene autoriõiguste kaitse seaduse põhjal oli autoriõigus kehtiv autori eluajal ja 50 aastat peale ta surma, kandudes üle pärijatele või teistele seaduslikele omanikele (kirjastajad, agentuurid jne). Seega poleks Eestil pidanud olema mingisugust vastuväidet Rooma konverentsil kõne alla tuleva autorikaitse kestvuse ühtlustamise suhtes 50 aastale. Kuna kaitse kestvus oli riigiti väga erinev (25-80 aastat peale autori surma) tekitas see rahvusvahelistel kohtuprotsessidel suuri segadusi ning leiti, et on hädavajalik autorikaitse kehtivuse perioodi ühtlustada. Eestis oli selleks ajaks jõutud aga tõdemusele, et 50 aastat autoriõiguste kaitset peale autori surma on liiga pikk aeg ning seda tuleks igal juhul lühendada - näiteks 30 aastale Saksamaa eeskujul.⁶¹

Rooma konverents lükkus 1927. aasta oktoobrist järgmise aasta maisse ning 2. juunil 1928 võeti seal vastu konventsiooni uus redigeeritud variant. Konverentsi edasilükkumine võimaldas Eestis põhjalikumalt süveneda Berni konventsiooni poolt esitatud tingimuste täitmise võimalikesse tulemustesse. HM asus 1928. a talvel koguma andmeid Berni konventsiooni mõju kohta ning nende põhjal jõuti kindlale veendumusele konventsiooni ebaotstarbekusest, millest teavitati ka Välisministeeriumi⁶². Muuhulgas nõuti, et Rooma konverentsile saadetakse Välisministeeriumi esindajana jurist ja konventsiooni tähtsust kultuurielule silmas pidades ka üks HMi esindaja. Võimaluste piiratuse tõttu esindas Eestit Roomas siiski vaid üks inimene - Eesti saadik Itaalias Karl Tofer.⁶³

Rooma konverents kujunes Eestile edukaks. Suudeti säilitada õigus kasutada Berliini konverentsil vastu võetud täiendav artikkel ning see tegi konventsiooni vastuvõetavamaks, kuigi veel aastal 1930, lõpetades Rooma konverentsi materjalidega tegelemise, teatas HM ülevaatlikus teadaandes valitsusele: “Üldse peab aga veel kord rõhutama, et konventsiooniga ühinemine on tegelikus elus meile enam kohustusi peale pannud kui õigusi annud.”⁶⁴

Kuivõrd raskendas Berni konventsioon teatrite ja kirjastuste elu ilmneb paljudes koosolekute protokollides, mitmes märgukirjas ja artiklis. Nagu eelpool öeldud, ei puudutanud Berni konventsiooniga ühinemine eriti eesti kunstielu, samuti jäid esialgu muusikud selle mõjust kõrvale. Teater ja kirjandus seisid aga Berni konventsiooniga seoses tähelepanu keskmes. Peljati ja oodati väliskirjanduse leviku vähenemist, raamatuhindade tõusu, lavastuste vähenemist. Ajakirjanduses ilmusid

⁶¹ Sealsamas, l. 65.

⁶² Sealsamas, l. 6.

⁶³ Sealsamas, l. 81.

⁶⁴ Sealsamas, l. 115.

artiklid, kus suhtuti Berni konventsiooni kui “paratamatusse pahesse”⁶⁵. Suurem kära tõusis Berni konventsiooni ümber aastail 1931 ja 1933 ning alates 1933. aastast kuni Eesti Vabariigi iseseisvuse lõpuni ilmus igal aastal vähemalt paar Berni konventsiooni kritiseerivat kirjutist, kuid seda juba tihedas seoses Autorikaitse Ühingu tegevusega, millest antakse ülevaade Lavateoste Alamkomisjoni peatükis.

1931. a põhjustas Berni konventsioonist lahtiütlemise päevakorda tuleku vajadus kinnitada Rooma konverentsil tehtud muudatused Riigikogus, s.t ühineda konventsiooniga teist korda. Võimalust see tegemata jätta kaaluti ka kõrgemates instantsides ning 23. aprillil 1931. a pöördus G. Ney “Estonia” ja “Vanemuise” teatrite, kirjastuse o/ü “Loodus”, Eesti Kirjanduse Seltsi, Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisuse, kirjastuse “Postimees”, kirjastus o/ü “Kaja” ja ajalehe “Vaba Maa” toimetuse poole palvega saada informatsiooni ettetulnud raskuste kohta seoses Berni konventsiooniga, teatades: “Välisministeeriumis, samuti nagu Haridus- ja Sotsiaalministeeriumis on mitmel korral olnud kaalumisel Berni konventsioonist loobumise küsimus.”⁶⁶ Vastajad nentisid, et konventsioon on tülikas, kuid otsesõnu ei nõudnud sellest loobumist enam keegi. ”Estonia” teater teatas isegi, et konventsioonist loobumine ei tooks teatritele kaasa mingit märgatavat kasu.⁶⁷ Ajakirjandus seevastu ei suhtunud Berni konventsiooni küsimustesse sugugi emotsioonitult. Mitmetes pikemates kirjutistes toodi välja konventsiooni pahupooli, kuid esines ka pooldavaid seisukohavõtte, mis pahatihti kaldusid sõjakasse rahvusfanatismi.

Tõsisemad probleemid, mis Berni konventsiooni tõttu esile kerkisid, olid tõlke- ja etendamislubade saamine. Kuigi toodi välja, et varemgi olid soliidsemad kirjastused ja teatrid autoreilt lube nõutanud ja honorari tasunud⁶⁸, oli nüüdsest kadunud võimalus toimida sõltumata autori või ta pärijate keelust. Seega said 1927. aastast alguse pikad ja tülikad kirjavahetused välismaaga, mida raskendas asjaolu, et sageli ei teatud, kelle käes on mõne konkreetse teose autoriõigus, kus autor asub jne. Oma osa kirjavahetuste süvenemisel oli ka liiga kõrgetel honorarinõudmistel, mistõttu sageli tuli asuda autori või väliskirjastajaga tingima ning kuulutama sealjuures: “Eesti rahva arv ei ületa miljonit. Ja kuna rahvas on vaene ja kultuuritase suhteliselt madal, leiavad tõlketeosed suhteliselt vähe ostjaid.”⁶⁹

⁶⁵ Vaba Maa 2.09.1927, lk. 4.

⁶⁶ TMM T454, n. 1/2, l. 130.

⁶⁷ Sealsamas, l. 139.

⁶⁸ Sealsamas, l. 65.

⁶⁹ EKLA f. 92, M 266:27, l. 3.

Tõlkelubade saamise kergendamiseks pakuti riigi poolt välja võimalus pöörduda välisesinduste poole autori asukoha või autoriõiguste kuuluvuse teada saamiseks⁷⁰. Seegi polnud uus nähe, kuna juba 1925. aastal oli "Noor-Eesti Kirjastus" Pariisi saatkonna kaudu "jahtinud" Guy de Maupassant'i autoriõiguste omanikku⁷¹. Kas pidid sellised probleemid aga välisesinduste lahendada olema? Läbirääkimised hinna suhtes jäid ikkagi kirjastuste kanda, kuid mõnikord ei jõutud nendenigi. Näiteks keelduti täielikult andmast "Loodusele" Leonhard Franki sõjateemalise novell-romaani "Karl und Anna" tõlkeõigust ja seda põhjusi nimetamata⁷².

Honoraride maksmisega tuli raskusi ette sageli. Vähestel kordadel esitati kohe selline honorarinõue, millega siinne kirjastus nõustuda sai. Sagedamini tuli tingida või siis üldse loobuda. Eriti halvasti läks Johannes Semperil, kes olevat Alphonse Daudet' leselt sõimata saanud, kui palus nõutavat honorarisummat vähendada⁷³. Seega oli igati loomulik, et kirjastused püüdsid uute oludega kohaneda ning võtsid kirjastamiseks pigem vanemat väliskirjandust. Kirjastus o/ü "Kaja" oli 1931. aastaks tõlkekirjanduse avaldamisest üldse loobunud⁷⁴. 1930. a katkestas Eesti Kirjanduse Selts lühikeste populaarteaduslike suurmeeste elulugude sarja väljaandmise, kuna kirjastusõiguse omanik, inglise kirjastus *The Rationalist Press Association* nõudis ligi 100 kroonist autoriõiguse tasu ühe teose eest seerias, sellal kui tõlkija palgaks oli 150 krooni⁷⁵. Seega tõi Berni konventsioon kaasa ka tõlkijate, kelleks olid peamiselt eesti kirjanikud, töötasu vähenemise, kuna suur osa kirjastamiskuludest läks nüüdsest välismaale - nii olevat ühe prantsuse 88-leheküljelise noorsoojutustuse eest nõutud 300 krooni, mis ületas 150 % võrra tõlkehonorari⁷⁶. Üldiselt kaasnes iga uuema teose avaldamisega pikk kauplemine, mis sageli osutus edutuks. Näiteid sel alal on palju ja isegi ajalehetoimetused informeerisid ministeeriumi raskustest, kuigi joonealuste romaanide puhul oli võimalik teha valutum valik, sest ajalehti ei ostetud ilukirjandusliku osa pärast. Nii teatas "Vaba Maa" toimetuse, et nemad on viimasel ajal võtnud tõlkimiseks nende riikide kirjanike teoseid, kes Berni konventsiooni liikmete hulka ei kuulu ning ainsa tõlkehonorari on nad 1931. a välja saatnud Erich Maria Remarque'ile romaani "Läänerindel muutuseta" eest. Kuna teine 250-kroonine

⁷⁰ TMM T454, n. 1/2, l. 22.

⁷¹ EKLA f. 92, M 266:27, l. 1-3.

⁷² TMM T454, n. 1/2, l. 142.

⁷³ Vaba Maa 2.09.1927, lk. 4.

⁷⁴ TMM T454, n. 1/2, l. 145.

⁷⁵ Sealsamas, l. 149.

⁷⁶ Sealsamas, l. 150.

honorar oleks neile liiga kurnav jäävat teine teos, mille suhtes kirjavahetust peeti, ”Tee tagasi”, neil siiski välja andmata⁷⁷.

Häiriva asjaoluna lisandus tõsiasi, et Läti ei kuulunud Berni konventsiooniga ühinenud riikide hulka. Seetõttu avanesid naaberriigile võimalused, mis häirisid eelkõige siinseid kirjastajaid. “Läti raamatuturg, kes pole ühinenud Berni konventsiooniga on privilegieritud seisukorras. Läti turul ilmub terve rida kõige uuemaid ja välisturul sensatsiooni sünnitanud töid välisautoritele honorari maksmata. Riia turul avaldatakse suur hulk venekeelseid tõlkeid, mis levivad kogu maailma vene keelt valdaja publiku seas, meie peame aga ootama iga välismaal tunnustamist ja tähelepanu leidnud töö vananemist ja võime neid avaldada vaid kümne aasta järel.”⁷⁸ kaebles ”Loodus” 1931. aastal. Kolm aastat hiljem esines sarnase avaldusega Eesti Kirjastajate ja Raamatukauplejate Ühing, vaadates olukorda laiemalt, kui seda oli teinud “Loodus”: “Peale Berni konventsiooni üldise, väikerahvaste ekspluateerimisele sihtiva iseloomu on rida erilisi põhjusi, mis ta meile majanduslikult rõhuvaks teeb. Nimelt ei ole konventsiooniga ühinenud Läti. Sääb on võimalus vabalt tõlkida uuemat kirjandust mis keelde tahes. Tõlgitakse peale läti keele väga palju ka vene keelde ja saadetakse rahvusvahelisele vene emigrantide turule. Nii annab Läti oma töölistele teenistust ja saab trükiteodete ekspordist välisvaluutat. Ka Eestisse valgub Lätis kirjastatud venekeelseid raamatuid ja meie rahva võrdlemisi laialdase vene keele oskuse tõttu leiavad siin rohkesti ostjaid. Tahaksime näiteks mõnest lääne-euroopa keelest tõlkida mõnd uuemat teost eesti keelde ja hangiksime vastava tõlkeloa ning tasuksime honorari, siis oleks kogu üritus majanduslikult täielik enesetapmine, kui läti kirjastused saadavad sama teose venekeelse tõlke meie turule hoopis odavamalt, sest nad ei tasu ju tõlkeõiguse eest mis moodustab kirjastamiskuludest lõviosa.”⁷⁹

Läti kirjastuste edu Eestis oli ilmnenud juba aastal 1928, mil ”Noor-Eesti Kirjastus” pöördus Eesti Kirjanduse Seltsi ja kirjastuse ”Loodus” poole, paludes ühineda protestiga Eesti Kirjastajate ja Raamatukauplejate Ühingule Läti kirjastuse ”Union” väljaannete müügilevõtmise küsimuses Eesti raamatupoodides.⁸⁰ Tollal seda protesti ei rahuldatud, kuna ”Unioni” raamatud tõid kaupmeestele sissetulekut, ent 1930. aastail ei leitud enam võimalust läti trükiteodete sissetungi pidurdamiseks.

Vaatamata levinud arvamustele ja muljele, et läti kultuurielu on eesti omast paremas olukorras, leidis ka neid, kes väitsid, et nii läti kui ka leedu (viimane polnud

⁷⁷ Sealsamas, l. 143.

⁷⁸ Sealsamas, l. 142.

⁷⁹ Sealsamas, l. 155–156.

⁸⁰ EKLA f. 92, M284:6, l. 10.

samuti ühinenud Berni konventsiooniga) kirjanduse areng on seetõttu pidurdunud ning Berni konventsioonist eemalejäämise süüks aeti ka see, et aastal 1931 oli lätlastel vaid üks elukutseline kirjanik - Andrejs Upit ning leedu kirjandus "pole saanud õieti hingege võtma hakata."⁸¹ Läti ja leedu rahvuskirjanduse olevat hävitanud madal massikirjandus.⁸² Loomulikult pole väide ainult ühe elukutselise kirjaniku olemasolust riigis piisav tõestus Berni konventsiooni vajalikkusest. Kirjandusajaloos on arvuline ülekaal kindlasti mitte-elukutseliste autorite kasuks professionaalsete ees ning tõlkekirjanduse kaalukus väikerahvaste raamatuturul on paratamatu ja väga vajalik nähe. Oleneb muidugi valikust, kuid paheks ei saa pidada suurmeeste elulugude seeria tõlkimist, mida A. Meri tigidalt ette heitis, küsides põhjust, miks eestlased peavad näiteks Aleksander Suurest, Victor Hugost, Aleksis Kivist jt lugema võõraste rahvaste esindajate pilgu läbi⁸³.

1933. aastal põhjustas Berni konventsiooni teema aktuaalseks muutumise Inglise - Eesti 1924. aastast pärineva kaubalepingu revideerimine - seni oli too leping olnud riigi poolt ainus põhjendus Berni konventsioonist loobumise võimatuse kohta, sest kaubalepingus oli ette nähtud Eesti Vabariigi ühinemine rahvusvahelise autorikaitse süsteemiga. Nüüd leiti, et on võimalus eemaldada lepingust seda punkti ning hiljem loobuda ka konventsioonist. Eesti Kirjastajate ja Raamatukauplejate Ühing arvas olevat saabunud sobiva momendi märgukirja esitamiseks nii riigivanemale kui ka HSMile. Kirjeldatati tõkelubade, honoraride ja ka läti kirjastuste tegevuse tõttu tekkinud raskusi. Inglisele paluti selgitada, et Berni konventsiooni alusel nad Eestist mingeid hüvesid ei saa, sest meie ainelised võimalused ei luba tõlkida teoseid, mille eest tuleks tasuda kõrgeid honorare.⁸⁴ Esialgu näis, et eelpoolmainitud ühingu taotlus võib vilja kanda, kuna nii riigivanem Konstantin Päts, välisminister August Rei kui ka majandus- ja sotsiaalministrid pooldasid märgukirjas esitatud seisukohti⁸⁵.

Selleks ajaks olid toimunud märkimisväärsed muutused aga Berni konventsiooni ümber "sõdivate rinnete" koosseisudes. Kirjastus o/ü "Looduse" aktiivne tõlketgevus (vaatamata konventsioonile) ja majanduslik tugevnemine olid nii Eesti Kirjanduse Seltsi, "Noor-Eesti Kirjastuse" kui ka teised kirjastamisega tegelevad ringkonnad muretsema pannud. Konventsioonist loobumine oleks

⁸¹ Meri, A. Kas lahti Berni konventsioonist? - Olion 1931/9, lk. 343-345.

⁸² Sealsamas.

⁸³ Samas, lk. 345.

⁸⁴ Vaba Maa 19.02.1933, lk. 6.

⁸⁵ Sealsamas.

”Looduse” tegevusele vaid kaasa aidanud. Berni konventsiooni oleks oldud nõus vahetama teise piirava seaduse, tõlkemaksu seaduse vastu. Jätta raamatuturg aga täielikult maksuvabaks - seda ei saadud enam lubada. Lisaks sellele oli ”Noor-Eesti Kirjastus” vähendanud 1931. aastast tõlketeoste väljaandmist ning nende jaoks oli Berni konventsioon kaotanud suure osa oma varasemast tähtsusest. Keskne positsioon kuulus Berni konventsiooni kaitsmisel nüüd aga 1932. aastal loodud Autorikaitse Ühingu. Eitavale seisukohale Berni konventsioonist loobumise asjus asus mõneti üllatuslikult ka Eesti Kirjanike Liit, kes seni oli samuti kuulunud vastaspoolele. Nagu selgub Eesti Kirjanike Liidu juhatuse koosoleku ülevaatest, leiti, et Berni konventsioon on eesti algupärasele kirjandusele seni küll kahju toonud, kuna tõlketeoste hinnatõus on vähendanud ka eesti autorite teoste ostmist, kuid sellest lahtiütlemine oleks kahjulikum. Rahvas olevat harjutatud lugema odavat ja väärtusetut tõlkekirjandust ning kui Eesti Vabariik konventsioonist lahti ütleb ja väliskirjanduse sissevool raamatuturule vabaks saab, ei suudaks meie ilukirjandus üldse eksisteerida.⁸⁶ On selge, et ka Kirjanike Liidu koosolekul peeti ennekõike silmas kirjastus o/ü ”Looduse” tegevust.

13. märtsil 1933 toimus antud küsimuse arutamine ministeeriumis, kuigi vahepeal oli selgunud, et suurriikide vastuseisu tõttu pole siiski võimalik Berni konventsioonist lahti öelda. Vaatamata sellele arutelu siiski toimus, muutudes väitlevast informatiivseks ning nagu selgus kirjastajate ülevaadetest saadeti igal aastal tõlkelubade eest ja honoraridena välismaale ligikaudu 50 000 krooni, kusjuures tähtsamad uudisteosed kippusid eestikeelsele lugejale ikkagi kättesaamatuks jääma⁸⁷. Välisministeerium pakkus lepitusena välja võimaluse, et koostatakse viimase kümne aasta jooksul välismaal ilmunud teoste nimekiri, mida on plaanis eesti keelde tõlkida ning nemad omalt poolt aitavad odavamate honoraringimuste suhtes kokkuleppele jõuda. Kas ja kuivõrd see aktsioon käivitub, pole teada, igatahes hakati ettevalmistama kahte nimestikku - ühte ”Looduse”, teist ”Noor-Eesti Kirjastuse” ja Eesti Kirjanduse Seltsi poolt.⁸⁸

Ka aastail 1932–1940 kerkis aeg-ajalt päevakorraile Berni konventsioonist loobumise küsimus ning seda seoses väikelavade maksustamisega Autorikaitse Ühingu poolt. Lahtiütlemist konventsioonist siiski ei tulnud, kuigi 1930. aastail astusid konventsiooni-vastaste ridadesse kirjanike ja kirjastajate asemel maaseltside

⁸⁶ Nool 1933, nr. 7, lk. 4.

⁸⁷ Vaba Maa 15.03.1933, lk. 5.

⁸⁸ Nool 1933, nr. 7, lk. 4.

eestvedajad, näitejuhid ning õpetajad, kes polnud nõus peoõhtutelt ja koolipidudelt autorihonoraride nõudmisega.

Teatud muutusi tõi Berni konventsioon kaasa ka kutselistes teatrites, kuid neid ei peetud nii määravaiks kui kirjandusturul. Sarnaselt kirjastustele olid ka suurteatrid tasunud juba varem, moraalsest kohusetundest, autoritele honorari ja samas selle maksmata jätnud, kui tasunõue liig kõrge oli. Väiketeatritel polnud mingeid kohustusi ja neid poleks nad suutnud täitagi, kuid eesti kirjastustelt lunastati nende poolt väljaantud ja tõlgitud näidendite ettekandeloatavaliselt välja. Võib öelda, et teatreid tabasid Berni konventsiooni tingimused kõige rängemalt - mitte küll "Estoniat", kes juba 1931. aastal avaldas oma eitavat suhtumist konventsioonist loobumisse, teatades, et kehtestatud konventsiooni nõudmistest vabanemine tooks teatud kergendust küll, aga: "Kuid me ei saa uskuda, et selle kergenduse Eesti teatritele üldse ja eriti "Estoniale" võiks tuua Berni konventsioonist loobumine. Paremal juhul jääks seisukord muutumatuks, s.o. teatrid saaksid levitamisagentuuridelt lavateoseid tutvunemiseks ja lavastamiseks ikka ainult tingimusel, et nad tantieeme maksavad. Kuid võiks ka juhtuda, et meie kui Berni konventsiooniga mitteühinenud maa vastu tekiks teatud umbusaldus, mille mõjul üksikud levitamisagentuurid võiksid keelduda meile lavateoseid saatmast isegi tutvunemiseks. Nii kaotaksime ülevaate kogu uuemast toodangust ja peaksime endile katsuma uudistooteid hankida mõnesugustel "põrandaalustel teedel", teiste sõnadega - peaksime endile välismaail palkama agendid, kes meile soovitavaid näidendeid katsuksid varastada. Millise omapärase rahvusvahelise kuulsuse niisugune teguviis meile välismaail looks, on selge."⁸⁹

Seega tagas Berni konventsiooniga ühinemine eesti teatreile ühelt poolt ajakohase ja kvaliteetse repertuaari, teisalt seati ette piirid välisautorite loomingule, kuna agentuuride-laenukogude vahendustasu ja honorarinõuded polnud sugugi madalad. Sellega küll võimaldati eesti algupärase näitekirjanduse suurem levik, kuid väiksematele teatreile on vaja ka maaseltide repertuaarist erinevaid teoseid. Muuhulgas polnud nõudmised jõukohased ka "Vanemuisele", kes kaebas, et uuemat saksa, inglise ja prantsuse näitekirjandust nad ette kanda enam ei saa⁹⁰. Sisuliselt olidki Berni konventsiooni nõudmised enam-vähem vastuvõetavad vaid "Estoniale", kellel oli 1929/1930. a hooaja eest võimalik maksta autorihonorari 6000 krooni ringis, sellal kui "Vanemuise" võimalused piirdusid 700 krooniga.⁹¹ Omal moel kindlustas

⁸⁹ TMM T454, n. 1/2, l. 139.

⁹⁰ Samas, l. 141.

⁹¹ Sealsamas, l. 139 - 141

Berni konventsioon eesti näitekirjanike eelisseisundi välisautorite ees, kuna ajavahemikus 1928–1932 olid hakanud välisautorite honorarid ületama eesti näitekirjanike omi ning ka eesti kutselised teatrid hakkasid taas rohkem tähelepanu algupäranditele pöörama. See võib olla ka üheks põhjuseks 1930. aastate alguse kiirele, kuid siiski ajutisele tõusule eesti näitekirjanduses.

Ajaviite- ja tõlkekirjanduse probleemid eesti raamatuturul

Juba 1920. aastate alguses algas läbi Eesti Vabariigi eluea kestnud poleemika hea ja halva, ajaviite- ja väärtkirjanduse üle. Põhjus oli selles, et Eestis ilmus rohkem raamatuid, kui neid osta suudeti. See mõjutas nii kirjastajaid kui kirjanikke. Aeg-ajalt, eelkõige majanduslikult väga rasketel aegadel toimus kirjanike ja kirjastajate avalik vastandumine ning kirjanikud asusid kirjastusi ründavaile positsioonidele - need pidavat silmas vaid omakasu ning andvat seetõttu välja odavale maitsele määratud kirjandust ja paiskavad turule väärtusetut tõlkekirjandust. Eesti autoreid nähti olevat kirjastajate ülemvõimu all ja ainsa lahendusena sellest pääsemiseks pakuti välja kirjanike kirjastuse loomist, kus väljaandja oleks autorite täieliku kontrolli all⁹². Enamus nägi eesti algupärase kirjanduse suurt šanssi aga tõlkekirjanduse leviku piiramises, kuigi samas võimaldas eesti autorite teoste trükkimist pahatihti ainult õpikute ja väliskirjanduse müügist saadud sissetulek⁹³. Etteheited eesti kirjanike halva olukorra pärast langesid peamiselt kirjastajate ja eesti rahva kaela. Seega unustati, et kirjastused on äriettevõtted ja orienteeruvad eeskätt turule ning et eesti raamatute vähese ostetavuse põhjus ei saa olla ainult rahva vaimupimeduses. Viimast heideti ette ka riigi poolt. 1935. aasta veebruaris esines seoses raamatu-aastaga tollane siseministri abi Hugo Kukke ringhäälingus ning arutles ka raamatuturu probleemide üle. Riigiametnik küll nentis, et antud olukorra on tinginud ka rahva aineiline kehvus, kuid seda ainult osaliselt; tähtsam ja tõsisem probleem olevat rahva vähene kirjanduse armastus. Lahendust nägi H. Kukke suurema lembuse äratamises rahvas raamatute vastu ning delegeeriselle ülesande koolide ja õpetajate kanda.⁹⁴

Ajakirjanik Karl Kesa, kes arvustades nii eelpoolmainitud esinemist ja kirjastustegevust laiemalt, asus rahvast kaitsma, esitades sealjuures mitmeid veenvaid argumente oma seisukoha põhjenduseks. Esimeseks sammuks raamatute laiema

⁹² Päevaleht 1924, 08.03, lk. 2.

⁹³ EKLA f. 92, M257:8, l. 26.

⁹⁴ Kesa, K. Raamat odavamaks. - Päevaleht, 07.02.1935, lk.2.

leviku kindlustamisel pidas ta hädavajalikuks alandada kirjandusteoste müügihindu, kuna senised hinnad “ülepääsmatu hiina müürina⁹⁵” seisavad lugejate ja raamatute vahel. Lähtudes tollase keskmise töötasu suuruselt, mis oli alla 100 krooni kuus ja umbes 200 - 400 leheküljelise raamatu hinnast (3 - 5 krooni, kusjuures luulekogud olid veelgi kallimad, makstes mõnekümneleheküljelisena 2 ja pool krooni), tuleb K. Kesa arvamusel nõustuda. Võimalik oleks olnud trükitoodete hind alla tuua väljaannete nimetuste vähendamise ja tiraažide suurendamisega, kuid sellest polnud kirjastused omavahelise tiheda konkurentsi tingimustes huvitatud ja neile heitiski Kesa ette mugandumist oludega: “Kui meil iseseisvuse algaastail mõned kirjastused ülemäära suurte trükkide tagajärjel lämbusid oma ladude all, sündis äkiline pööre teise äärmusse - tiraažid viidi 2000 - 3000 eksemplarilt alla 500 piirkonda. Ühenduses sellega pidid paratamatult tõusma raamatuhinnad. Lähtuti seisukohast, et olgu raamat kui kallis tahes - selle minimaalse trükihulga müük on ikka kindlustatud; peamiselt arvestati avalikke raamatukogusid, kes on igal juhul sunnitud ostma. Sellega olid kirjastused vabanenud küll igasugusest riisikost - ja ka levitamisaparaadi väljaehitamise ning parandamise vaevast - kuid ühtlasi, täiesti vägivaldselt, kähistanud raamatu suurema levimise võimaluse”.⁹⁶

Tundub, et taoline olukord oli 1930. aastail omane kogu Euroopale, sest 1938. aastal toimunud rahvusvahelisel kirjastajate kongressil tõmbas tähelepanu tõsiasi, et Eestis ilmub raamatuid väikesele rahvaarvule vaatamata nii palju ja nii suurtes tiraažides.⁹⁷ Vägagi võimalik, et üllatus tekkis tänu eesti kirjastuste antireklaamile siinsete võimaluste suhtes peale Berni konventsiooniga ühinemist ja tänu Hans Männiku ja “Looduse” ainuesindatusele kongressil. “Looduse” kui edukaima Eesti kirjastuse 1938. aasta läbimüük ulatus näiteks 500 000 kroonini, millest puhaskasu saadi 15 889 krooni.⁹⁸ Igatahes peeti kongressil “Looduse” saavutusi tähelepanuväärivaks ning leiti, et sellised tulemused on väljapaistvad ka suuremate riikide raamatuturgudel⁹⁹.

Naastes H. Kukke väite juurde, mille kohaselt eesti rahvas ei näitavat üles erilist soojust kirjanduse vastu, võib nentida, et ilmselt ei armastatud raamatuid osta. 1934. aastal laenutati näiteks Tallinna Keskraamatukogust 71 8051 köidet (5 köidet iga tallinlase kohta) ning huvipakkuv on ka see, et vaatamata süüdistustele väärtusetu

⁹⁵ Sealsamas.

⁹⁶ Sealsamas.

⁹⁷ Uus Eesti 28.06.1938, lk. 2.

⁹⁸ Päevaleht 26.04.1939, lk. 7.

⁹⁹ Uus Eesti 28.06.1938, lk. 2.

tõlkekirjanduse eelistamises olid edetabeli neli esimest autorit Anton Hansen Tammsaare, August Jakobson, Marie Under ja Pedro Krusten¹⁰⁰.

HMini jõudis aga ka teistsuguseid signaale. Aasta varem oli Viljandi Maavalitsus kaevanud: “Revideerida tuleks raamatukogudes mitte üksi rakendust, vaid kirjandustki ja selle valikut. Aasta aruanded kümne enamloetud raamatu kohta näitavad, et paljudes raamatukogudes tarvitatakse ja muretsetakse sensatsioonilist kirjandust ja väärtusetuid romaane.”¹⁰¹

Eesti ja välisautorite teoste väljaantud tiraaže perioodil 1918–1940 vaadates tuleb samuti tõdeda, et süüdistused kirjastuste aadressil väliskirjanduse eelistamise suhtes polnud põhjendatud. Raamatute keskmise trükiarvuna Eesti Vabariigis on nimetatud 1500 eksemplari ühe nimetuse kohta. Eesti kirjanduse esitrükkide arv ületas selle numbri aga kõrgelt. Nii ilmus näiteks A. H Tammsaare ”Tõe ja õiguse” I köidet 3600 (1926) ja II trükis hinnanguliselt 4400 ja III trükis (1940) 1050 eksemplari.¹⁰² Eduard Vilde ”Kogutud teoste” tiraaž (mis hiljem kirjastuse pankrotistumise tõttu siiski HMi lattu 1930. aastate keskpaigani seisma jäi) ulatus 2500 – 3000 eksemplarini. Suurima tiraažiga paistsid silma mitteilukirjanduslikud ”Eesti Vabadussõda 1918-1920” II köide (12 000 eks, 1939), ”Eesti õigekeelsuse sõnaraamat” (15 000 eks, 1925 ja 1930) ja ”Eesti Entsüklopeedia” (9900 – 10 200).¹⁰³ Kõik viimatimainitud said ilmumisel ka riiklikku toetust. Siiski tuleb nõustuda K. Kesaga, et 1920. aastate I poolel olid raamatute tiraažid suuremad. 1930. aastate alguses on märgatav eesti ilukirjanduse ja maailmaklassika tiraažide arvu vähenemine ja kaasaegse väliskirjanduse, sh ka ajaviitekirjanduse trükiarvu suurenemine, kuid vaatamata sellele viimaste eksemplaarsus esimeste omi üldjuhul (v.a ”Looduse” sarjad) ei ületa. Erandiks jäid siiski luulekogud ja kirjanduskriitika, mille tiraažid olid olnud ka Eesti Vabariigi algusaastatel väiksemad kui proosateostel. Ajaviitekirjanduse vastase võitluse keskmes olnud ”Looduse” kurikuulsad ajaviitekirjanduse sarjade tiraažid näitasid 1930. aastate keskel samuti langustendentsi, ületades samas siiski eesti raamatuturu keskmist. Kui sari ”Tänapäeva romaan” alustas ilmumist (1932) tiraažiga 2050, siis 1933. a keskel hakkas sarjas ilmuvate teoste trükiarv langema, lõpetades 1550 eksemplariga ühe nimetuse kohta. Sarjas Looduse ”Kriminaalromaan” ilmus aga iga väljaanne algusest peale (1937) 1500 eksmeplaris. Suurima tiraažiga oli ”Looduse

¹⁰⁰ Kesa, 1935, lk. 2.

¹⁰¹ ERA, f. 1108, n. 4, s. 554, l. 22.

¹⁰² Veskimägi, lk. 372.

¹⁰³ Sealsamas.

kroonine romaan” aastail 1931 – 1933, mille iga raamatu keskmine trükiarv oli 2550 eksemplari.¹⁰⁴

Väliskirjanduse väidetav ülekaal algupärandite ees sai kirjanike jaoks suurimaks probleemiks. Eesti kirjanikud pidasid ilmseks, et seoses tõlkekirjanduse laia levikuga on neilt võetud võimalused loominguga end ära elatada. Ka 1927. a loodud Eesti Kirjanike Liidu Kirjastus, mis töötas Kultuurkapitali toetusel, andis oma liikmete loomingut välja ning pidi sellisena olema kirjanike kunagiste unistuste täideminek, ei suutnud ei reklaamis ega turunduses suurkirjastustega võistelda.

Kogu Eesti Vabariigi vältel ilmusid ajakirjanduses aeg-ajalt sõnavõetud väliskirjanduse kirjastamise vastu ja selle leviku vähendamise poolt. Parima võimaluse selleks pakkus küll Berni konventsiooniga ühinemine ja vaatamata asjaolule, et see kirjastuste elu kaunis raskeks muutis, ei suutnud konventsioon tõlkekirjandust eesti raamatuturult (õnneks) välja lülitada. Ja tõlkekirjandus, eriti ajaviitekirjandus jäigi mõnele eesti autorile pinnuks silma. Kritiseerijate esiridades seisis Henrik Visnapuu, kes pikemalt kaalutlemata süüdistas eesti kirjastusi välismaise ajaviitekirjanduse sissetoomises ja levitamises ning ründas ka ajalehtede toimetusi, unustades, et viimaste järjejutuveerud on üks väheseid paiku, kus ajaviitekirjandusel elitaarse ees suured eelised on. Suurimad süüdlased olid tema jaoks siiski kirjastused ja lugejad, keda huvitavad kõige rohkem: “ahvide-röövlite-sala-politseinikkude lood”¹⁰⁵ Seetõttu on languses ka eesti kirjanduse tase ning see olevat Visnapuu arvates ka loomulik, kuna “eesti kirjanikud kiratsevad elades alalises heitluses peavarju ning peatoiduse pärast”.¹⁰⁶

Ajaviitekirjanduse kaitseks ei julgenud just paljud avalikult välja astuda. Üks neist, kes seda sõandas oli Georg Eduard Luiga, keda võisid arvamust avaldama motiveerida ka Visnapuu süüdistused ajakirjandusele kui “pahna” propageerijaile. See puudutas Luigat juba otseselt, kuna 1908. a alates oli ta “Päevalehe” vastutav- ja peatoimetaja, olles lehe juures ametis 1934 aastani. Oma sõnavõetus asub Luiga muuhulgas ka kirjastajate kaitsele, nentides: “Meie teada on Eesti algupärased romaanid ja novellid ikka õige kergesti kirjastajaid leidnud ja pole ühtki juhtumit kuulda olnud, kus mõni väärtuslik teos kirjastaja puudusel oleks pidanud kauemat aega lamama. Samuti ei tea meie juhtumisi, kus ajalehed algupärase romaani või novelli oleksid tagasi lükanud honoraari pärast. Vaid iga jutustus ei sünni ajalehele: kirjanduslik väärtus ei tee teda veel kohaseks ajalehe joonealusele”.¹⁰⁷ Luiga lahkab

¹⁰⁴ Samas, lk. 372 – 373.

¹⁰⁵ H. Visnapuu “Kirjanduslikest konventsioonest” - Agu 1924, nr. 39, lk.1305.

¹⁰⁶ Sealsamas.

¹⁰⁷ Luiga, G. E. Kultuuri toll - Agu 1924, nr. 40, lk. 1338.

juulgel ka ajaviitekirjanduse olemust ja funktsioone: “Aga miks peab siis inimene ajaviiteks tingimata kõrtsi või kohvikusse minema, kaarte mängima või muud niisugust, miks ei või tema “ajaviitekirjandust” lugeda? Mis õigusega tahate teie mulle ette kirjutada, mida ma pean lugema? Kas loen piiblit, Rousseaud, Dostojevskit või Conan Doyle'i - seda otsustan ma ise oma tarvete ja tahtmiste järele. Aeg on ühe ja aeg on teise jaoks. Kui on midagi õigustatud kirjanduses, siis on seda ajaviiteromaan ja meil ei tule mitte võidelda selle vastu, vaid kaasa aidata, et võimalikult suuremad hulgad oma vabu tundisid veedaksid lugemisega.”¹⁰⁸ Luiga pühib Visnapuult ka märterluse maski: “Väide, nagu rikuks tõlkekirjandus lugejate maitset ja nagu seisaks kõik meie algupärane selles igapidi palju kõrgemal, on vana enesepettus. Pealegi on meie kirjanikkude toodang nii kasin, et nad kõik kokku üheainsa ajalehe joonealust ei jõua varustada. Isegi “Looming” kaebab algupäraste romaanide ja novellide puuduse üle, ehk küll tema mahutamise jõud väike ja tema maksetav honoraar soliidne on.”¹⁰⁹

Esimese suurema kriisi teemadel kirjastusturul 1920. aastate keskel võttis sõna ka F. Tuglas, kes nentis, et tallegi meeldiks, kui “kirjanduse kriisides oleks süüdi ainult publik.”¹¹⁰ Võrreldes raamatuturu olusid ja rahva meelsust Eesti Vabariigi alguses ja mõni aasta hiljem jõudis Tuglas aga järeldusele, et algusaastate õitseng oli vaid pinnaline ning Siuru edu kirjastusolude suhtes eksitav. Kirjastustele heitis Tuglas ette mõtlematud majandamist, vähest planeerimist ja liigset laenamist ning rahva võimaliku võõrdumise põhjuseid raamatutest nägi Tuglas aga hoopis trükiteoste üleproduktioonis ja kirjanduses eneses. Samas ei eitanud ta vajadust harida rahvast ning kirjandust massidele propageerida.¹¹¹

Kuna Berni konventsioon ei suutnud raamatuturul eesti kirjandusele eeliseid luua, püüti 1930. aastail leida uusi lahendusi, kuid põhitähelepanu oli selleks ajaks koondunud peamiselt ühe kirjastuse tegevusele ja see oli “Loodus”. Viimase väljaannete põhjal nimetati eesti kirjastusi avalikult “tõlkefabrikuteks”, kuid konkreetset pahameelt oli võimalik avaldada siiski ainult “Looduse” aadressil. Ja seda tehti - eriti ärritavaks peeti “Tänapäeva kuld ja hõbe romaani” sarja avaldamist “Looduse” poolt: “Ma tean meie kunsti ja ülikoolilinnas Eesti suuremat kirjastust, kes teinud oma juhatuse kaudu endale ülesandeks uputada Eesti rahvas üle raske tõlketoodangu lainega. Iga aasta tuhanded eksemplarid kahtkümmendviit liiki igasugu

¹⁰⁸ Sealsamas.

¹⁰⁹ Sealsamas.

¹¹⁰ Tuglas, 1924., lk. 383.

¹¹¹ Samas, lk.386 – 388.

pariisliku janditamise, seksuaalprobleemitamise ja modernitamise “Tänapäeva, kuld ja hõbe romaane”. Kõik oma justkui kustub sisseroomava lohe all. Siis ei jää teist, kirjanduslist surma rahvale, kui pead kõrbema tõlke väävlisaju all. Aasta alul lubavad kirjastused “Kuldkrooni -romaani” aastatellimisel, mis maksab kõigest 10 krooni - päälekaubaks 20 krooni ulatuses Eesti kirjanike teoseid. Kodanik ja lugeja, ostke veidrate fantastike tõlkeid. Päälekauba antakse Tammsaaret, Kirsimäge ja isegi Jakobsoni (!)”¹¹² Kuigi lisaks ”Loodusele” andsid ajaviitekirjastust välja mitmed üksiküritajad (sh Uudislehe ja Jutulehe väljaandja Jakob Loosalu) jäi pahameele keskmesse suurimana siiski esimene.

Kuigi peale Eesti ühinemist Berni konventsiooniga tekkisid kirjastajail suuremad raskused väliskirjanduse avaldamisega ei muutnud see eesti raamatut väliskirjandusest ostetavamaks, nagu kohati oli loodetud. Mõistetamatuks jääb ka see, miks rünnati teiste kirjastuste kõrval avalikult “Noor-Eesti Kirjastuse” ja Eesti Kirjanduse Seltsi tegevust, kui nende tõlkekavades olid esindatud sellised autorid nagu Aho, Flaubert, Ernst, Wells, Tagore, Zola, Strindberg, Hamsun, Ibsen, Sinclair, London, Marois, Kipling, Linnankoski, Zweig jt.¹¹³

Üheks teravamaks küsimuseks eesti raamatuturul olid raamatute hinnad ning leiti, et kui tõlkekirjandus, mille hinnatase oli madalam kui algupärasel kirjandusel, oleks kallim, äkki siis...

Eesti autorite kaitseks ning tõlkekirjanduse lämmatamiseks asuti 1933. aasta kevadel arutama tõlketoodete maksuseadust. See oleks viinud väliskirjanduse hinnad kõrgemale eesti omast ning algatus seaduse väljatöötamiseks ei tulnud kuskilt mujalt kui Eesti Kirjanike Liidult. Summad pidid minema eesti autorite toetuseks.¹¹⁴ Seaduseelnõu esitati juunis 1933 Rahvakultuuri ja Rahvahariduse Nõukogule arutamiseks ning selle kohaselt oleksid maksustamisele kuulunud kõik tõlketooted, mis on ilmunud kas mitteperioodilise trükitootena või avaldatud perioodilise väljaande ühes või mitmes numbris ja mille maht on 10000 või rohkem tähte. Tõlkemaksust vabastamisele oleksid kuulunud teosed, mis on võetud avalikkudele raamatukogudele soovitatavate raamatute nimekirja; teaduslike tööde puhul sai teose maksust vabastada haridus-ja sotsiaalminister raamatukogude komisjoni ettepanekul ning kirikute valitsuste ettepanekul võisid tõlkemaksust vabaneda Eesti Evangeelse Luteriusu ja Apostliku Õigeusu kiriku vaimulik tõlkekirjandus. Tõlkemaksu

¹¹² Nool, 1933, nr. 7, lk.2

¹¹³ EKLA f. 92, M 284:6, l. 27.

¹¹⁴ Päevaleht 16.06.1933, lk. 4.

arvutamine pidi toimuma tõlketeoste täheruumi arvu järgi ning välja olid töötatud ka erinevad kategooriad - viiest kroonist kahesajani. Lisaks maksustamisele sisaldas eelnõu ka määrust ajakirjanduse kohta - nimelt pidi perioodilistes väljaannetes 50% ilukirjandusele määratud aastaruumist minema eesti kirjanike käsutusse.¹¹⁵ Viimane säte võeti sisse eesti kirjanike avaldamisvõimaluste laiendamist silmas pidades, sest Kultuurkapitali poolt toetatav Eesti Kirjanike Liidu ajakiri “Looming” ei suutnud avaldada kõigi soovijate loomingu autorite poolt loodetavas mahus. Võimalik, et maksuseaduse kehtima hakkamise korral oleksid väljaannete toimetajad olnud sunnitud pöörduma vastavate palvetega kirjanike poole, täitmaks 50% aastamahust, kuid tõenäolisemalt oleks mitmed ajakirjad ilmumise lõpetanud.

Tõlkemaksu seaduse arutelu jäi paljudele arusaamatuks. Eelkõige seetõttu, et tõlkekirjanduse maksustamise eesmärgiks oli väärtusetu väliskirjanduse leviku tõkestamine ja eesti väärtkirjanduse toetamine, aga väärtkirjanduse kriteeriume kindlaks määratud polnud. Senistest määratlustest lähtudes ilmus Eestis kõige rohkem kümme aastat väärtteost aastas, ning sellga seoses kerkis esile küsimus, kas ei tõmmata selle sättega mitte alla eesti algupärase kirjanduse taset. “Kui mitte,” küsis “Päevaleht”, “kuidas oleks võimalik siis täita nendega kõigi meie perioodiliste trükiteodete (ajalehtede, ajakirjade, raamat-ajakirjade jne.) ruumist 50%. Kas tahetakse 90% meie perioodilistest trükiteodetest sulgeda ning nõutud ruumile trükkida üks rida leheküljele.”¹¹⁶

Loomulikult astus tõlketeoste maksustamise vastu välja “Loodus”. H. Männik rõhutas, et seaduse kava on täiesti eluvõõras ning vastuvõtmatu. Raamatuturg polevat aga sugugi üle koormatud ja algupärase kirjanduse hinda võiks niisamagi alandada, kasutamata selleks tõlkekirjanduse hinnatõusu.¹¹⁷ “Looduse” tõlkekirjanduse sarjade suur vastane H. Visnapuu jätkas endist poliitikat, püüdes mõjutada Rahvakultuuri ja Rahvahariduse Nõukogu teatega, et Lätis saavat selline kava juba seaduseks ning muuhulgas sisaldavat ta nn. Balti klauslit, mille kohaselt eesti ja leedu kirjanduse tõlkimine läti keelde jääb maksuvabaks.¹¹⁸ Paraku unustas Visnapuu aga asjaolu, et Eesti ja Läti olukorda antud küsimuses ei olnud üldse võimalik võrrelda, kuna Läti polnud ühinenud Berni konventsiooniga ning neil oli tõlkimine ja kirjastamine seega täielikult vaba.

¹¹⁵ Postimees 18.06.1933, lk. 4.

¹¹⁶ Päevaleht 16.06.1933, lk. 2.

¹¹⁷ Postimees 18.06.1933, lk. 3.

¹¹⁸ Päevaleht 16.06.1933, lk. 2.

Katse seada sisse tõlkemaksu ei läinud läbi ja seda põhjustel, et puudusid kirjanduse hindamise kriteeriumid, peljati kirjandusklassika leviku liigset takistamist ning kaheldi ka selle kasulikus mõjus eesti kirjandusele. Esialgne tagasilükkamine toimus küll eelnõu täiendamise vajaduse sildi all, tegelikult oodati aga vabanemist Berni konventsioonist, mille järel tõlkekirjanduse maksuseadus oleks end ka õigustanud. Berni konventsiooni liikmeksmaaks jäi Eesti edasi ja veel üks barjäär väliskirjandusele uue seaduse näol poleks kaasa toonud midagi head.

Kooliraamatute Komisjon

Eellugu ja ülevaade

Pärand Vene tsaaririigilt oli eestikeelsete õpperaamatute osas väga kehv. Paljudes õppeainetes puudusid eesti autorite ja eestikeelsed õpikud üldse ning keskkoolides alles mindi üle emakeelsele õppetööle. Koolikirjanduse väljaandmine kasvas kiiresti. Väidetavalt moodustasid õpikud kogu Eesti Vabariigi perioodil 10–12% trükiteodangust¹¹⁹. Mitmes aines ilmus ühe klassikomplekti jaoks mitu erinevate autorite ja kirjastuste õpikut. Kuna esialgu ei reguleeritud õppekirjanduse kasutust (v. a HMi soovitus koolidele raamatute tiitellehel või selle pöördel), jõudis olukord kooliraamatute turul kujuneda üsna stiihiliseks. Seda mõjutasid ka koolireformid ja õppekavade väga sagedas muutmine. Lisaks riiklikule koolisüsteemile tegutsesid Eesti Vabariigis ka erakoolid. Peamiselt pidasid eraalgkoole ülal rahvusvähemuste kulturomavalitsused ja sealgi vajati õpikuid, mis sageli olid erinevad eestikeelsete koolide omadest. 1930. aastatel läbi viidud reformid keskhariduse korralduses ja muudatused algkooli õppekavades tõid taas kaasa vajaduse uute õpikute järele, mida kirjastused rõõmuga tervitasid. Neile tähendas õpikute väljaandmine suhteliselt kindlat läbimüüki, suuri tiraaže ja seetõttu ka väiksemat trükikulu. 1920. aastate keskel väitis Eesti Kirjanduse Selts, et eesti autorite teoseid on neil võimalus välja anda ainult tänu sissetulekutele õpikute ja tõlkekirjanduse müügist¹²⁰. Tõepoolest – raamatute keskmine trükiaarv Eesti Vabariigis oli kõrge suuresti tänu üldhariduslike koolide õpikutele, mille esmatrükkide tiraažid ulatusid ka kriisiaastatel 4000-ni. Kuid siingi tekkis olukordi, kus kirjastuste vahelise koostöö puudumise või puuduste tõttu turu-uuringuis tõi mõne õpiku väljaandmine kaasa kahjumi.

Et koolid olid kõige suuremad raamatute kasutajad-ostjad, tõi see üldise tendentsina kaasa kirjastuste pöördumised HMi poole palvega soovitada koolidele just nende väljaandeid. Üldjuhul seda siiski ei tehtud. Enamasti piirdus HMi kooliosakond koolinõunike ja riigikooli juhatajate teavitamisega raamatu või ajakirja ilmumisest, mida koolidele sobivaks peeti, paludes neid omakorda koolidele soovitada. Sedagi pidasid kirjastused väga oluliseks ning müügiedu üheks garantiiks. Loomulikult taheti ministeeriumilt enam – nimelt nõuet koolidele konkreetse raamatu ostmiseks. Ehkki

¹¹⁹ Eesti Raamat 1525 – 1975. Ajalooline ülevaade. Tallinn, Valgus, 1978, lk. 183.

¹²⁰ EKLA, f. 92 M 257:8, l. 26.

trükitoodete arv, mille ilmumisest koole ja rahvaraamatukogusid teavitati, oli väga suur, tegi HM üldjuhul vahet, mis üldhariduskoolidele sobib ja mis mitte.

Arvatavasti muutus teavitamise süsteem HMi jaoks kurnavaks, kuid samas tõi see esile trükiste arvukuse Eestis, samuti kirjastuste erinevad tasemed ja profiilid. Ja kuna kirjastusturul hakkasid sel ajal ilmuma esimesed suuremad raskused, otsustati ministeeriumis vähemalt õpikutesse ja kooliraamatukogudesse puutuv turuosa kontrolli alla saada. Otsus tuli õigeaegselt, sest kirjastustevahelise koordineeritud koostöö puudumise tõttu oli tekkinud olukord, kus mõni õppeaine oli õpikutega mitmekordselt kaetud, kuid teise valdkonna õpikule polnud võimalik kirjastajat leida. Tugevnes ka avalikkuse surve kooliraamatute turu korrastamiseks. Tarbijad (tegelikult küll nende vanemad) muutusid üha rahulolematumateks, kuna õpikute paljusus tõi kaasa nende sagedase väljavahetamise. Ajakirjanduse veergudel puhkes poleemika, mis kestis 1930. aastate lõpuni. 1920. aastate keskel hakati avalikult kurtma õpikute kõrge hinna üle, kusjuures eriti suurt pahameelt tekitasid massilised kordustrükid, mille parandused ja täiendused osutusid tihti ebaolulisteks¹²¹. Anonüümne autor nendib 1924. a: „Me peame arvestama kurva tõsiasjaga, et suur protsent laste vanematest ei jõua osta lastele tarvisminevaid kooliraamatuid.“¹²². Anton Jürgenstein pealkirjastas oma kirjutise väga otseselt: „Kriis kirjandusturul ja spekulatsioon kooliraamatutega“.¹²³

Riik asus tegema esimesi katseid kirjastusturu ja koolides kasutuseloleva kirjavara organiseerimiseks. 1922. aasta kevadel koostati ministeeriumi tollase haridusnõuniku Aleksei Jansoni initsiatiivil esimene noorsoo- ja lastekirjanduse nimestik.¹²⁴ Võimalik, et Kooliraamatute Komisjoni ellukutsumise idee tekkis just kooliraamatukogudele soovitatud kirjanduse nimekirja koostades. Moodustati ajutine komisjon, mis hindas raamatuid Taavet Mutsu laenu-raamatukogu nimekirja alusel. Töötati välja arvustuse liigid sisu ja kooliastmete järgi ning juba 3. augustil samal aastal saadeti laiali HMi väljaandel ilmunud asjakohane trükis. Kaaskirjas maakonna- ja linnakoolivalitsuste ning riigikoolide juhatajaile mainiti: „Siinjuures HMi väljaannet „Kirjandust Koolikogudele“ saates, palub Kooliosakond energilisi samme astuda selleks, et

¹²¹ Luts, Oskar. Ärilised kalduvused. - Postimees 20.08.1924, lk. 5

¹²² Postimees, 1924, lk.4

¹²³ Jürgenstein, Anton. Kriis kirjandusturul ja spekulatsioon kooliraamatutega. - Postimees 13.11.1924, lk. 2.

¹²⁴ ERA f. 1108, n. 4, s. 766.

koolide raamatukogudesse saaksid nõutatud võimalikult kõik raamatud, mis ligiolevas nimekirjas tähendatud.¹²⁵

Seega üritati kooliraamatukogude komplekteerimist juba 1922. aastast riigi tähelepanu alla võtta ning sarnaselt avalikele raamatukogudele võidi 1930. aastatel osta kogu täiendamiseks vaid neid teoseid, mis olid esindatud HMi soovitusliku kirjanduse nimekirjas. Samas jäi riigi toetus tihti napiks ning tekkis olukordi, kus riik tegi müügiotsuse mõne konkreetse väljaande suhtes kooliraamatukogudega konsulteerimata, saates seaduses ettenähtud rahalise toetuse asemel koolidele hoopis raamatuid. Oli juhtumeid, kus see väljus ka projekti “Raamatud ladudest raamatukogudesse” raamest.¹²⁶

Kuna esimesest nimestikust oli välja jäänud lasteajakirjandus, pöördus haridusnõunik Friedrich Volrad Mikkelsaar 30. septembril 1922 koolinõunike ja riigikooli juhatajate poole eraldi ringkirjaga, milles rõhutas: „Suureks ja valusaks puuduseks oli ja on kohase kirjanduse nappus, sellepärast võis kõige soojemalt tervitada sarnast algatust, nagu noorsoo jaoks ajakirjade „Laste Rõõm” ja „Vikerkaar” väljaandmist Eesti Kirjanduse Seltsi koolikirjanduse toimkonna sisulisel hooel. Nüüd on aga selgunud, et neid ajakirju ainult mõnikümmend kooli tellib ja kuna teiste lugejate arv ka suur ei ole, ajakirju sellepärast tõsiselt kinnijäämine ähvardama tikub.”¹²⁷ Eesti Kirjanduse Seltsi koolikirjanduse toimkond oli üks suuremaid HMi toetuse saajaid. Kaks aastat hiljem, aprillis 1924 soovitas Mikkelsaar taas tungivald tellida lasteajakirjandust. Samas kohustati inspektoreid tutvuma kooliraamatukogude olukorraga ja kontrollima lasteajakirjanduse olemasolu¹²⁸. Järgnevate komisjonide nimekirjades olid perioodilised väljaanded lastele ja noortele alati esindatud.

29. jaanuaril 1924 pöördus HM Eesti Vabariigi Valitsuse poole kirjaga, milles palus kaaluda võimalust luua ministeeriumi juurde autoriteetne asutus, kus võidaks soovitada koolikirjandust üldse ja eriti õpikuid ning mis kergendaks koolidel õppekirjanduse valimist. Komitee koosseis oluks HMi ettepanekul järgmine: kolmeliikmeline alaline osa, mis pidi koosnema eriteadlastest-pedagoogidest humanitaar-, reaal- ja rakendusteaduste alalt, kelle hulgast oleks valitud komisjoni juht. Lisaks neile pidi komitee koosolekutele kutsutama kaks käsitletava valdkonna eriteadlast. Alalised liikmed pidi määrama haridusminister ja liikuva osa valinuks

¹²⁵ ERA f. 1108, n. 4, s. 766, l. 22.

¹²⁶ Projekti “Raamatud ladudest raamatukogudesse” käsitletakse lähemalt järgmises peatükis.

¹²⁷ ERA f. 1108, n. 4, s. 766, l. 31.

¹²⁸ ERA f. 1108, n. 4, s. 767, l. 19.

alaline osa ise. Ette nähti ka komisjoni liikmete tasumäärad – igäühele 400 marka istungilt ja raamatute läbivaatamise ning arvustamise eest 150–300 marka poognalt. Iga raamatut pidi arvustama üks alaline ja üks nn. liikuva osa liige. 1924. aasta jooksul pidi komisjoni läbi vaatama umbes 50 raamatut, istungeid tulnuks pidada kord kuus.¹²⁹

Kooliraamatute Komisjoni tegevus

Kooliraamatute Komisjon loodi 20. mail 1924 tollase haridusministri Hugo Bernhard Rahamägi päevakäsuga nr. 51¹³⁰. Komisjoni juhatajaks määras minister oma kohusetäitja Friedrich Volrad Mikkelsaare, kes asus Eesti Õpetajate Liidu ja Eesti Kirjastajate Liidu kaudu otsima komisjonile väarikaid liikmeid. Esimesed soovitasid metoodika ja pedagoogika alalt Johannes Käisi ja humanitaaria alalt O(?). Oravat¹³¹. Eesti Kirjastajate Liidult tuli aga Bernhard Linde allkirjastatud diplomaatiline vastus, milles teatati, et: “ ... komisjonil on raske omalt poolt üles seada kandidaate õpperaamatute hindamiskomisjoni, kuna selles asjas võiks olla lahkuminekuid üksikute kirjastajate vahel.”¹³² Eraviisiliselt pakkus Linde samas kirjas välja aga Viktor Pässi, Gustav Suitsu, Juhan Langi, insener Gottfried Hackeri (hiljem Kotri Hangelaid) ja A(?) Punga nimed¹³³. Mis puutub vastuse esimesse poolde, siis kirjastusturu ning kirjastajate omavahelisi suhteid jälgides oli ettevaatlik suhtumine igati õigustatud.

20. juunil 1924. aastal kinnitati HMi poolt komisjoni alalisteks liikmeteks Tartu ülikooli pedagoogikaproffessor Peeter Pöld ja Tartu poeglaste reaalgümnaasiumi direktor Juhan Lang¹³⁴. 25. septembril s.a. sai komisjoni neljandaks liikmeks Voldemar Raam¹³⁵.

Kooliraamatute Komisjoni ülesandeks seatud koolikirjanduse läbivaatamise ja soovitamise protseduur toimus järgmiselt: komisjoni liikmed tutvusid kirjastaja või autori poolt arvustusele saadetud raamatutega ja määrasid nad kas detailsemale analüüsile või lükkasid tagasi. Lõplik positiivne otsus raamatule tuli siis, kui seda

¹²⁹ ERA f. 1108, n. 4, s. 748, l. 7 – 9.

¹³⁰ ERA f. 1108, n. 4, s. 748, l. 15.

¹³¹ Samas, l. 18.

¹³² Samas, l. 19.

¹³³ Sealsamas.

¹³⁴ Samas, l. 9–10.

¹³⁵ ERA, f. 1108, n. 4, s. 751, l. 290.

soovitasid koolidele nii väljastpoolt komisjoni määratud arvustaja kui ka üks komisjoni liige. Otsusest anti koolidele teada koolinõunike ja riigikooli juhatajate kaudu. Raamatut võis soovitada ka tingimisi – sel juhul oli väljaandja kohustatud järgmise trüki ilmumisel soovitus saamiseks täitma kõik komisjoni tingimused. Kui raamatut või ajakirja ei arvustatud, oli HMi koolide peainspektoril õigus selle ilmumisest koole küll teavitada, kuid soovitamiseks seda ei loetud. Samas puudus kontroll ainult soovitatud õpikute kasutamise üle ning soovitus võis saada endiselt mitu ühe ja sama aine ning vanuseastme raamatut. Jälgiti ainult metoodika, sisu ja õpiku välimuse sobivust. Raamatule antud soovitus kestvuseks kehtestati kuus aastat.¹³⁶ Raamatu lubamise-keelamise asjus kujunes 1920. aastate liberaalses õhkkonnas välja siiski üks erand. Tegemist oli välismaal kirjastatud raamatutega, mida 1. augustist 1927 tohtis koolides kasutada vaid siis, kui komisjon oli seda soovitanud¹³⁷.

Esimene komisjoni koosoleku protokoll pärineb 19. juulist 1924. aastast¹³⁸. Tööplaan oli tihe. Juba 1924. aasta juulis saatis k/ü „Loodus“ arvustamisele 29 õpikut (mh komisjoni liikme J. Langi füüsika ülesannete kogu), Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuselt „Päevaleht“ tuli 95 ja „Odamehelt“ 21 eri nimetust trükiseid (sh. komisjoni esimehe F. Mikkelsaare „Geomeetria algkoolidele“).¹³⁹ Õpperaamatuid kirjastasid ka Pihlakas, Tamman, Ploompuu, Eesti Kirjanduse Selts jpt. Komisjoni töökoormust kirjeldab väljavõtte ajavahemikust 1. jaanuar 1926 kuni 1. aprill 1927, mil peeti üheksa koosolekut, arvustusele saadetud 92 raamatust saadeti tagasi 62 ning läbi jõuti neist vaadata 56. Soovitati 13, tingimisi soovitati 13 ja soovitamata jäeti 30 trükist¹⁴⁰. Iga arvustatud raamatu kohta on säilinud põhjalik ettekanne¹⁴¹. Üldiselt tundub nimekirjade põhjal õpikute soovitamine olevat olnud objektiivne – ei torka silma, et oleks üht kirjastust või autorit teisele eelistatud. Näiteks teadetele komisjoni esimehe F. V. Mikkelsaare õpiku „Algkooli matemaatika I õ/a“ soovitamises oli Mikkelsaare enese asemel alla kirjutanud Komisjoni juhataja asetäitja-asjaajaja A. Linvald¹⁴². Tuleb tunnistada, et aeg-ajalt rünnati ajakirjanduses Komisjoni siiski arvustajate valiku pärast¹⁴³.

¹³⁶ ERA, f. 1108, n. 4, s. 748, l. 2–3, 13.

¹³⁷ ERA, f. 1108, n. 4, s. 752, l. 99.

¹³⁸ ERA, f. 1108, n. 4, s. 748, l. 55.

¹³⁹ Samas, l. 29, 33–41, 49–50.

¹⁴⁰ ERA, f. 1108, n. 4, s. 751, l. 290.

¹⁴¹ ERA, f. 1108, n. 4, s. 775, 799, 802–804.

¹⁴² ERA, f. 1108, n. 4, s. 748, l. 187.

¹⁴³ Postimees 03.09.1925, lk. 5.

Esimene Kooliraamatute Komisjoni soovitus läks HMist koolinõunikele ja riigikoolide juhatajaile teele 30. septembril 1924. aastal (ringkiri nr. 24214): „Teatan, et HMi Kooliraamatute komisjon otsustas 1924. a. 28. septembril soovitada koolidele tarvitamiseks järgmist raamatut: Joh. Kuulberg „Laste Sõber. Aabits ja lugemik.“ Kirjastus „Odamees“. Carl Sarap. 1923. Sellest palun koolidele teatada.”¹⁴⁴ „Odamehe“ kirjastus alustas soovituse saanuna ajakirjanduses võimsat kampaaniat, reklaamides aabitsat kui ainsat koolides lubatud. Selle peale reageeris Kooliraamatute Komisjon avaldusega ajakirjanduses, teatades, et ühe raamatu soovitamine teiste keelamist koolides kaasa ei too¹⁴⁵.

Juulis 1925 ilmus haridusministri määrus, millega reguleeriti õpikute väljavahetamist. Keelati soovitatud raamatu vahetamine soovitamata õpiku vastu. Ühe soovituse saanud raamatu võis teise vastu vahetada siis, kui esimene on vähemalt kaks aastat kasutuses olnud. Raamatute vahetamise otsuse tegemine anti kooli pedagoogilise nõukogu kätte.¹⁴⁶ Sellega asuti esmakordselt piirama õpikute liigsagedast ja massilist vahetamist koolides ning üritati piirata õpetajate omavoli.¹⁴⁷

22. veebruarist 1928 sai komisjon juurde veel ühe alalise liikme – Gustav Suitsu¹⁴⁸. Algas lühiajaline periood, mil võeti kooliraamatukogudele soovitamiseks arvustusele ka ilukirjandust. Kuna mahud olid väga suured, läks ilukirjanduslike teoste arvustamine kalliks ja võttis kaua aega. Jaanuaris 1929 otsustati hakata ilukirjandust läbi vaatama lihtsustatud korras – teose soovitamise otsustas üks alaline liige ning seda komisjoni kaastöötajale väljaspool ametlikku koosseisu arvustamiseks ei saadetud. Harilikus korras tuli raamatut arvustada vaid juhul, kui otsuse tegemiseks oli vaja mitmekülgset arvustust.¹⁴⁹ Honorarid ilukirjanduse arvustamise eest olid kõrged. Näiteks sai G. Suits aprillis 1929 sai H. de Balzaci teoste “Kolmekümneaastane naine” ja “Eugenie Grandet” ning E. Zola “Sõekaevurite” arvustamise eest 165 krooni¹⁵⁰.

Kuna arvustama ja soovitama oli hakatud ka ilukirjandust, laienes sügisest 1929 Kooliraamatute Komisjoni tegevus rahvaraamatukogudele. Haridus- ja

¹⁴⁴ ERA, f. 1108, n. 4, s. 767, l. 41.

¹⁴⁵ Postimees, 09.10.1924, lk. 1.

¹⁴⁶ ERA, f. 1108, n. 4, s. 749, l. 83.

¹⁴⁷ Aeg-ajalt kaevati ajakirjanduses ja ministeeriumile tulnud kirjades, et õpetajad võtavad kasutusele õpikute uustrukke, millele nad ise kaastööd on teinud.

¹⁴⁸ ERA, f. 1108, n. 4, s. 752, l. 232.

¹⁴⁹ ERA, f. 1108, n. 4, s. 753, l. 138.

¹⁵⁰ ERA, f. 1108, n. 4, s. 754, l. 5.

Sotsiaalministeeriumi Kooliraamatute Komisjoni poolt soovitatud raamatute 5. nimekirja tekkisid juurde jaotused: raamatud kooli ja rahvaraamatukogudele ning raamatud rahvaraamatukogudele.¹⁵¹

1930. aastal algas Kooliraamatute Komisjonis suurem muutuste periood. Uuendused said alguse Komisjoni liikmeskonnast. Surid F. V. Mikkelsaar ja P. Põld. Mais palus end kohustustest vabastada V. Raam¹⁵². 20. märtsil oli uueks komisjoni esimehe kohusetäitjaks määratud koolide peainspektor August Nuth¹⁵³. Septembris teatati G. Suitsule tema vabastamisest Komisjoni liikme kohalt seoses töö ümber korraldamisega¹⁵⁴. 1. oktoobril nimetati ametisse uued liikmed: keeleteadlane Andrus Saareste (tollal Albert Saaberk), koolinõunik Johannes Estam ja keskkooliõpetaja Richard Kleis¹⁵⁵. Vanast koosseisust jäi püsima vaid J. Lang. Novembris lahkus ka Nuth ise komisjoni juhataja kohalt ning 1. detsembrist määrati uueks Kooliraamatute Komisjoni juhiks koolivalitsuse direktori kohusetäitja Paul Mägraken¹⁵⁶.

Uuendusi ajendas ette võtma 1920. aastate lõpul peaaegu hüsteeriliseks muutunud võitlus alaväärtusliku kirjanduse vastu. Aprillis 1930 andis haridus- ja sotsiaalminister Jaan Hünerson välja uue Kooliraamatute Komisjoni tegevust korraldava määruse. Kooliraamatute ja tarvilike õpperaamatute hindamise kõrval anti komisjoni pädevusse „hea kirjanduse levitamine ja alaväärtusliku vastu võitlemine.”¹⁵⁷ Ühtlasi tehti komisjonile ülesandeks uute kooliraamatute tellimine, autorite otsimine ning kaks korda aastas kooli- ja avalike raamatukogude võrku kuuluvate raamatukogude täiendamiseks soovitavate raamatute nimestike koostamine¹⁵⁸. Ainsa erandina jäid Komisjoni tegevussfäärist välja usuõpetuse õppe- ja metoodikaraamatud. Nende hindamist ja soetamist viis läbi Usuõpetuse Korraldamise Komisjon, mis moodustati 18. novembril 1929¹⁵⁹.

1. veebruaril 1931. aastal osales minister Hünerson Kooliraamatute Komisjoni koosolekul ning tegi teatavaks kavatsuse luua eraldi komisjon avalikele raamatukogudele kirjanduse soovitamiseks: „Kooliraamatute Komisjon on teinud suure töö, kuid see on väheulatuslik, ja sellepärast oleks vaja edaspidi veel

¹⁵¹ Samas, l. 66.

¹⁵² Samas, l. 158.

¹⁵³ Samas, l. 145.

¹⁵⁴ Samas, l. 168.

¹⁵⁵ Samas, l. 174.

¹⁵⁶ Samas, l. 193.

¹⁵⁷ Samas, l. 147.

¹⁵⁸ Sealsamas.

¹⁵⁹ Samas, l. 149.

intensiivsemalt töötada.”¹⁶⁰ Minister ei salanud, et probleemiks olid Kooliraamatute Komisjoni suured kulud (nii esimehe kui ka liikmete ja arvustajate tööd tasustati üsna hästi) ning tegi ettepaneku tasunormide vähendamiseks. Efektiivsuse tõstmiseks pidi komisjon lõpuks avaldama ka põhimõtted ja nõuded, millele õpikud peaksid vastama, et autorid saaksid nendega juba kirjutama asudes arvestada.¹⁶¹ See oli esimene ministeeriumipoolne rahulolematuse avaldus Komisjoni tegevusega. Samal koosolekul otsustati, et kulude vähendamiseks hakatakse tulevikus käsikirju, mille arvustuse hinnad olid kõrgemad kui trükitekstil, artlusele võtma autori kulul¹⁶².

10. veebruarist 1931. aastast jõustus uus Kooliraamatute Komisjoni tööd korraldav määrus. Vastloodud Raamatukogude Komisjoni ülesandeks jäi avalike raamatukogude võrku kuuluvate kogude komplekteerimise suunamine.¹⁶³ Kooliraamatute Komisjonis tuli õpikud nüüd liigitada „lubatuteks“ (täheldati teatud puudusi), „soovitatuteks“ ja „mittesovitatuteks“, kusjuures puudused tuli igal juhul ära näidata. Vähendati ka arvustustasusid ja –liike. Soovituse kestvuseks määrati viis aastat. Komisjon pidi välja selgitama ka üldised vajaduse uute õpikute soetamise järele.¹⁶⁴ Raamatu kohta tehtud otsuse kestvuse vähendamisega kuuelt aastalt viiele tuli kehtivusaja möödudes ka sama trüki jaoks luba uuendada või pikendada. Seda muidugi juhul, kui kirjastus soovis, et nende raamatut oleks lubatud koolides jätkuvalt kasutada.

Majanduskriisi ajal otsustati riigi kulutusi Kooliraamatute Komisjonile veelgi vähendada. Vabariigi Valitsuse otsusega 15. märtsist 1933 lõpetati 1. juunist kõigi kooli- ja õpperaamatute arvustamiskulude tasumine riigieelarvest ning need jäeti kirjastaja ja autori kanda¹⁶⁵. Priit Halberg on nimetanud seda kirjastuste sundkorras maksustamiseks, sest õpikute hindamiseks saatmine oli kohustuslik¹⁶⁶. Selletagi märkimisväärsed arvustussummad tõusid nüüd seitsme kroonini trükipoognalt¹⁶⁷. Nii pidi Johannes Käis kooliraamatu „Esimesed vaod. Emakeele lugemik ja tööraamat“ tasuma 49 krooni arvustuskulusid¹⁶⁸. Uuesti hakati arvustusele võtma ka käsikirju, mille läbivaatamise eest juba varem autorid pidi maksma.

¹⁶⁰ Samas, l. 258.

¹⁶¹ Samas, l. 259.

¹⁶² Samas, l. 261.

¹⁶³ Raamatukogude Komisjoni tegevusel peatatakse pikemalt järgmises peatükis.

¹⁶⁴ ERA, f. 1108, n. 4, s. 755, l. 121-122.

¹⁶⁵ ERA, f. 1108, n. 4, s. 756, l. 420.

¹⁶⁶ Halberg, P. Õppekirjandus ja selle väljaandmine Eesti Vabariigis 1918-1940. Magistritöö. Tallinna Pedagoogikaülikool, infoteaduste osakond. 1993, lk. 33.

¹⁶⁷ ERA, f. 1108, n. 4, s. 756, l. 380.

¹⁶⁸ Samas, l. 427.

Vaatamata suurenevatele kulutustele jäi õpikute väljaandmine kirjastustele endiselt tulusaks ettevõtmiseks. Paari–kolme aastaga suurem osa kirjastustest kohanes olukorraga ning asus autoreilt nõutama garantiisid nende raamatute võtmise kohta riigi poolt soovitatud kirjanduse loetellu. Seega maksid autorid käsikirjade arvutuskulud kinni, said komisjonilt tõendi, et pärast trükist ilmumist võib seda raamatut koolidele soovitada ning alles siis asuti raamatut välja andma. Sageli lepiti ka kokku, et koolidele raamatu mittesoovitamise korral jääb autor honorarist ilma. Täielikku garantiid raamatu soovitamiseks käsikirja põhjal anda ei saadud. Ka eelloa saanud raamat pidi trükist tulles uuesti läbima arvustuse kadalipu ning võis juhtuda, et soovitus ei saadudki (tavaliselt oli põhjuseks trükitehniline kvaliteet). Arvustuskulud tuli aga maksta kaks korda. Trüki eellubade süsteem, mis võimaldas kirjastustel mingilgi määral hoiduda dubleerivate õpikute avaldamisest, ei rahuldanud mõne aasta pärast enam ei autoreid ega väljaandjaid.

1920. aastate lõpul oli ka ajakirjandus kooliõpikute teema uuesti üles võtnud. Ilmselt ei oldud Kooliraamatute Komisjoni senise tööga rahul. Etteheidete osalisteks said tihti õpikute autorid, kes samaaegselt olid ka kooliõpetajad. „Iga õpetajast-autor viib oma raamatu ka sinna kooli sisse, kus ta ise õpetajaks on, vaatamata selle peale, missugune või kelle raamat seal koolis enne tarvitusel oli.“¹⁶⁹ Süüd nähti ka kirjastustel: „Meil ei kirjastata kooliraamatuid mitte selleks, et midagi paremat pakkuda, vaid et nendega äri teha. Meil on õpperaamatute kirjastamine haiguseks saanud.“¹⁷⁰

Kooliosakond Kooliraamatute Komisjoni ülesannetes

1934. aastal otsustati Kooliraamatute Komisjoni alaline liikmeskond laiali saata ning komisjoni funktsioonid anda HSMi Kooliosakonnale. Kooliosakonna tööd juhtis P. Mägraken, kes asus koordineerima õpikute väljaandmise ja soovitamisega seotud tegevust. Säilis kogu vana töökorraldus – arvustuse nõue, arvustajad, soovitamine. Püsikoosseisu laiali saatmisega suudeti ilmselt saavutada korralik rahaline kokkuhoid.

¹⁶⁹ A.T. Kooliraamat. „Parandatud ja täiendatud“ trükid. - Postimees 20.08.1928, lk. 5.

¹⁷⁰ Sealsamas.

Samas hakati koolikirjandust üha enam ka Raamatukogude Komisjonile arvustamiseks saatma.

30. juunil 1934 ilmus järjekordne „Kooliraamatute tarvitamisele võtmise korraldus”. Seekordne muutus oli radikaalne – koolidel keelati kasutada raamatuid, mida Haridus- ja Sotsiaalministeerium polnud soovitanud. Arvustuskulude kandmine jäi endiselt autori või kirjastaja kanda. Arvustamise kriteeriumid olid samad, mis varem, kuid uue nõudena esitati õpikule kooskõlas aja vaimuga raamatus esitatud vaadete vastuvõetavus riigi huvidele ja moraalile. Konkreetsemaks oli mindud raamatute liigitamises – võimalikeks variantideks olid „soovitatud”, „lubatud” või „mitte lubatud”. Viimane tähendas keelamist, mis omakorda tähendas kadu konkreetsele kooliraamatule ja selle kirjastajale. 1938. aastast kadus „soovitatud“ otsuse variantidest üldse. Jäi „lubatud“ ja „mitte lubatud“, kusjuures mõlemal juhul võis anda soovitusi raamatusse paranduste sisseviimiseks. Kasutusloa kehtivuseks jäi endiselt viis aastat. Selles määruses kasutatakse ka esmakordselt ainulubatud (standard) õpiku mõistet.¹⁷¹

Kirjastusturu ja ka koolihariduse kvaliteedi ühtlustamist silmas pidades võeti 1936. aastal arutlusele standardõpikute väljaandmise teema, st. määrata kindlaks vastavas aines kindlates klassides kasutamiseks ainulubatud õpikud. Seoses koolisüsteemi reformimise ja ka õppeprogrammide pideva muutumisega oli „äri“ õppematerjalidega pakkunud kindlat sissetulekut nii kirjastustele kui ka autoritele, aga üha ebakindlamalt tundsid end nemadki. Koolid ja õpetajad, kes pidid pidevalt kas õpikuid vahetama või materiaalsetest tingimustest tulenevalt jääma 1920. aastail väljaantute juurde, olid kaugel rahulolust. Väga rahulolematud olid ka lapsevanemad, kes pidid oma laste jaoks järjest uusi õpperaamatuid ostma. Nurin paisus eriti valjuks 1930. aastate majanduskriisi ajal. Õpikute vabas kasutuses nähti ka ebaühtlase taseme süvenemise soodustamist koolihariduses.

HSM asus uurima nii õpetajaskonna (Õpetajate Koda) kui kirjastuste (Eesti Kirjastajate ja Raamatukauplejate Ühing) suhtumist asjasse ning seda, kuidas oleks võimalik vältida õpikute „üleesindatust“ ja sellega seonduvat kiiret vahetumist koolides. 1936. aasta novembris paluti neilt arvamust standardõpikute kohta.¹⁷² Eesti Kirjastajate ja Raamatukauplejate Ühing soovitas Koolivalitsusele standardiseerimise asemel kaaluda hoopis järgmisi küsimusi: „a.) kuidas on võimalik hoiduda

¹⁷¹ ERA, f. 1108, n. 4, s. 579, l. 134 – 138.

¹⁷² ERA, f. 1108, n. 4, s. 816, l. 3.

paralleelsest tööst ühe ja sama õpperaamatu kirjastamisel. Sellega oleks võimalik jaotada loovat kapitali neile aladele, kus õpperaamatud puuduvad. b.) kuidas oleks võimalik kindlustada teatud õpperaamatute pikemaks ajaks tarvitamist koolides.¹⁷³

Sellest vastusest ilmneb ka kirjastajate ja kaupmeeste ühene suhtumine standardõpikutesse – neid nimetatakse „eriti soodustatud õpperaamatuteks.“¹⁷⁴ Ainult ühe raamatu kasutamist ühes aines samas vanuseklassis ühing võimalikuks ei pidanud, äärmisel juhul oldi nõus vähemalt kahe õpiku lubamisega. Rõhutati, et kui Koolivalitsus soovib paari lähema aasta jooksul tarvitusel olevaist õpperaamatuist midagi sobimatuks kuulutada, oleks vaja sellest kirjastajale vähemalt kaks aastat ette teatada, et hoida ära kordustrükkide väljaandmist. Samuti soovitati raamatute liigsagedase vahetamise vältimiseks kinnitada riiklikud õppekavad pikemaks perioodiks. Õpikute hinna kohta leiti, et seda oleks võimalik vähendada ainult juhul, kui õpikud sisaldaksid aine miinimumi või kui arvustuskulud kaetaks taas riigieelarvest. Lõpuks paluti Koolivalitsust revideerida ka õpilaste silmadele kahjulike vanade õpikute kasutamist koolides.¹⁷⁵

Ministeeriumi küsiva iseloomuga kiri Eesti Kirjastajate ja Raamatukauplejate Ühingule, mis pidi standardõpikute asjus vaid pinda sondeerima, tõi kaasa sündmuse kirjastusturul, mis paiskas laiema avalikkuse ette juba kaua käärinud pinged Tartu kahe suurema kirjastuse, kirjastus o/ü „Looduse“ ja Eesti Kirjanduse Seltsi vahel. Oma pöördumises HMi poole 14. novembrist 1936 palus Eesti Kirjanduse Selts ministeeriumilt ära kirja eelpool mainitud kirjast vihjates nende tahtlikule kõrvaldamisele kooliraamatute kirjastamise arutelult.¹⁷⁶ Ministeerium keeldus end ühingu siseasjadesse segamast.¹⁷⁷ Eelpool kirjeldatud juhtum võis olla otseseks ajendiks alternatiivühingu Eesti Kirjastajate Liit tekkele 1937. aastal, kus vastupidiselt Eesti Kirjastajate ja Raamatukauplejate Ühingule hakkas juhtrolli mängima Eesti Kirjanduse Selts. Aga kindlasti illustreerib see 1930. aastate tihenevat kirjastuste omavahelist konkurentsi.

Kuna oli selge, et riik astub samme õpikute standardiseerimise poole, alustasid kirjastused kõigepealt katsetega saada standardõpiku staatus juba mõnele ilmunud raamatule. Esimesena pöördus veebruaris 1937 HMi Koolivalitsuse direktori poole

¹⁷³ Sealsamas.

¹⁷⁴ Samas, l. 2.

¹⁷⁵ Sealsamas.

¹⁷⁶ Samas, l. 4.

¹⁷⁷ Samas, l. 1.

keskkooli matemaatika õpikute standardiseerimise asjus k. o/ü „Loodus“. Järgnevalt kirjast selgub muuhulgas, kuivõrd agarad oldi õpikute väljaandmisel ja kui tõsiselt võeti väiksematki riigi poolt tulnud vihjet mõne õpiku vajalikkuse kohta. „Läinud suvel oli meie esindajal HMis Koolivalitsuse direktori ja abidirektoriga lähemalt kaalumisel uuele keskkoolile õpikute soetamise küsimus. Sellekohastel läbirääkimistel tollaegne koolivalitsuse direktor P. Mägraken soovitas abidirektor A. Borkvellil organiseerida kohaste matemaatika raamatute koostamist. See soovitus teostati kirjastus o/ü „Looduse“ abil ja läinud sügisel ilmusid A. Borkvelli, A. Kasvandi, F. Laarensi, K. Maasiku, O. Paasi ja A. Vihmani poolt koostatud matemaatika raamatud kõigile keskkooli klassidele („Keskkooli aritmeetika“, „Keskkooli algebra“ I–II, „Keskkooli geomeetria“ I–III), mis HMi poolt lubati koolides tarvitamiseks.“¹⁷⁸ Eelnevale toetudes väitis k. o/ü „Loodus“, et algatus selle õpiku koostamiseks tuli HMist ning see ongi mõeldud võimalikuks standardõpikuks. Oma investeeringute kaitseks oldi nõus tegema ka lisatööd. Nimelt oli kirjastus omaalgatuslikult läbi viinud küsitluse keskkoolide matemaatika õpikute kasutamise kohta koolides ning neile andmeile toetudes väitis, et enamustes eestikeelsetes koolides on kasutusel nende õpik. “Uue standardõpiku koostamine sel alal oleks jõukulutamine, mida saaks rakendada tulusamalt mõnel teisel alal, samuti ka kooli ja lastevanemate koormamine liiga sagedaste õpperaamatute vahetamisega, mille vastu on just mõeldud võidelda standardõpikutega“.¹⁷⁹

Juba kuu aega hiljem näitas „Loodus“ end äärmiselt paindliku kirjastusena, teatades HMile järgmist: „Teie informatsioonist 1. 03. s. a. ajakirjandusele standardõpikute kohta selgub, et matemaatika õpikute koostamise alused ja kord on juba kindlaks määratud. Sellest selgub ka, et HM ei kavatse mainitud õpikuid ise kirjastada, vaid jätta selle töö erakirjastuste hooleks“.¹⁸⁰ Järgnevalt palus „Loodus“ anda matemaatika õpikute kirjastamine täies ulatuses neile, rõhutades oma kogemusi õpikute väljaandmisel. Üheks põhjuseks, miks tellimus neile anda, pidas kirjastus o/ü „Loodus“ oma käsutuses olevate trükikodade o/ü K. Mattiesen ja o/ü „Ilutrükk“ varustatust ulatusliku matemaatiliste märkide laoga, mis võimaldab neil tööd kiiremini ja kvaliteetsemalt teha. Samuti olevat „Loodusel“ ka paberi alal kõige paremad sidemed.¹⁸¹ Selle kirja võttis HMi Kooliosakond lihtsalt teadmiseks – vara

¹⁷⁸ Samas, l. 6.

¹⁷⁹ Samas, l. 6-7.

¹⁸⁰ Samas, l. 8.

¹⁸¹ Sealsamas.

oli alustada kirjastamisega, kui standardõpikutele esitatavaid nõudmisigi polnud veel välja töötatud.

Pärast esimesi selleteemalisi kirjutisi ajakirjanduses aktiveerus Õpetajate Koda, kes 11. märtsil 1937 esitas HMi oma ettepanekud ja tegevuskava standardõpikute väljaandmiseks. Ettepanek oli alustada standardõpikutega algkoolist, kus õppekava ja osalt ka metoodika olid välja kujunenud ning kus leidis ka hulgaliselt vaba konkurentsi tingimusi kirjastatud õpikuid. Keskkooli ja gümnaasiumi puhul soovitati oodata vähemalt esimese uute õppekavade järgi lõpetanud lennuni. Kutsekoolide osas leiti kirjastamise osas vajalik olevat riigi abi või isegi riigipoolne kirjastamine, kusjuures vastasutatud kutsekoolide ja uute erialade puhul paluti taas oodata esimese lennu lõpetamiseni.¹⁸² Neid ettepanekuid võib nimetada siiski üldiseks. Seevastu oldi väga detailselt välja töötatud õpikute hindamise ja standardiseerimise süsteem, mis muuhulgas sisaldas ka üksikasjalikku autoritasude kava. Õpikute autoritest enamus olid ju ka õpetajad. Hindamiseks soovitas Koda luua iga õppeaine jaoks toimkonna, mille viiest liikmest üks oleks HMi ja teised Õpetajate Koja liikmed. Lisaks standardõpikute üle otsustamisele nägi Õpetajate Koda toimkondade ülesannete hulgas ka otsustamist teiste kooliraamatute üle ehk siis varasema Kooliraamatute Komisjoni funktsiooni jätkamist.¹⁸³

Standardiseeritud kooliraamatute teema ei haaranud üksnes kirjastajaid ja õpetajaskonda. Poleemika vallandus ka ajakirjanduses. Tõstatatud probleemid olid erinevad. Näiteks tekitasid standardõpikud hirmu kooli vaba arengu pärast. Kardeti liigrangeid ettekirjutusi õpetajatele, arvati, et standardõpikud on vihje pedagoogide ebapädevusele jne. Jaan Roos kirjutas: „Tuleb täita olemasolevaid määrusi, samuti taotella stabiilsust tunnikavade ja õppekavade suhtes. Kui need muutuvad stabiilseks, kaob ka vajadus õpperaamatute vahetamiseks“.¹⁸⁴ Palju räägiti ka standardõpikute tarvitamise sisulisest ebaõnnestumisest teistes riikides.

Esimestena otsustati standardõpikud kasutusele võtta algkoolides. Alustati emakeele lugemikest, mis suure tõenäosusega olid kõige enam väljaantud õpikud Eesti Vabariigis ja mille kasutus koolides oli kõige ebaühtlasem. 1937. aasta 20. jaanuaril tuli esimest korda kokku algkooli emakeele lugemikkude koostamise ja läbivaatamise komisjon, mis otsustas, et prioriteediks peaksid olema standardõpikud

¹⁸² Samas, l. 9

¹⁸³ Samas, l. 9-10.

¹⁸⁴ Roos, J. Õpikute küsimuse lahendamine. - Postimees 08.11.1936, lk. 4.

V ja VI õppeaasta jaoks. Komisjon käis koos kuni 21. juunini 1937 18 korda ning pani kokku nõuded koolilugemikele.¹⁸⁵

Sügisel 1937 jätkas HM läbirääkimisi õpikute standardiseerimise küsimustes.¹⁸⁶ Eesti Kirjastajate Liit avaldas oma põhjalikult argumenteeritud seisukoha, mis polnud standardõpikute suhtes sugugi positiivne. Seda eelkõige kirjastuste sissetulekutest lähtudes. Kuulutati: „... ei ole otstarbekohane muuta senist olukorda revolutsioonilise murranguga, vaid soovitav kord tuleks praegusest evolutsiooniliselt välja arendada“.¹⁸⁷ HMile meenutati, et veel tsaristlikul Venemaal lasti enne vana korra lõppu õpikute turg vabaks, kuigi enne oli koolikirjanduse suhtes kord vägagi karm. Samuti rõhutati, et eesti kooli ümberkorraldamine on veel töös: „Õpperaamat kasvab välja tegelikust õppetööst ja ta headuse kohta võib lõpliku hinnangu anda alles mõneaastase tegeliku tarvitamise järel“.¹⁸⁸ Eitava seisukoha peamise põhjendusena toodi esmajärjekorras ära võistlusmomendi kui autorite ja kirjastajate arengustiimuli kadumise. Nenditi, et Selts on teadlik „mõningatest puudustest, mis on esinenud ja esinevad meie raamatuturul“¹⁸⁹, kuid neid olevat võimalik likvideerida ka ilma standardõpikute sisseviimiseta.

Seega nõustusid kirjastajad väitega, et õpikute uustrükke oli välja antud ilma piisavate sisuliste põhjendusteta, sellega raskendati endiste trükkide kasutamist ning koormati uute raamatute ostukohustusega lastevanemaid. Õpikute hinnatõusule oli kaasa aidanud peaaegu sõna-sõnalt korduvate õpikute välja andmine eri kirjastuste poolt. Ka liiga sagedane õppekavade muutmine tõi turule uued raamatud, mis sisuliselt erinesid varasematest vähe, kuid jõudsid ainuõiguslikena koolidesse. Eesti Kirjastajate Liit pakkus HMile välja omapoolsed variandid olukorra stabiliseerimiseks õpikuturul. Vältimatu standardiseerimise puhul tulnuks ühes õppeaines või klassikursuses standardiseerida paar–kolm võistlevat õpikut, riigipoolset kirjastamist ja levitamist ei peetud õigeks (nagu ka kirjastamise andmist ühe erakirjastaja monopoliks) ning enne standardiseerimist paluti kirjastustele võimalust realiseerida olemasolevad õpperaamatute tagavarad ühe–kahe aasta jooksul. Standardiseeritud õpperaamatu kasutusajaks pakuti viis aastat, mille möödudes tuleks korraldada uus võistlus. Standardiseerimise käiku sooviti näha järgmiselt: konkursi kuulutab välja

¹⁸⁵ ERA, f. 1108, n. 4, s. 816, l. 11-12.

¹⁸⁶ Samas, l. 24.

¹⁸⁷ Samas, l. 19.

¹⁸⁸ Samas, l. 17.

¹⁸⁹ Sealsamas.

koolivalitsus, sinna saadetud käsikirjad või trükised valib välja komisjon, mis esitab need Ministeeriumile nimestikku võtmiseks, seejärel lepib õpiku autor kokku kirjastusega, kes peaks silmas nõudeid raamatu hinna, paberi, trüki jne suhtes. Ministeeriumi kui tulevase kirjastaja suhtes oldi loomulikult eitavalt meelestatud, tuues põhjenduseks uue suurettevõtte tekke, ilma et trükitoodete turumaht laieneks. Selles nähti seniste kirjastuste ja raamatukaupluste tegevusvälja kahanemist ja suurt majanduslikku kahju. Vähetõenäoliseks peeti ka, et riik suudaks õpikuid märkimisväärselt odavamalt kirjastada.¹⁹⁰

Sarnaste seisukohtadega esinesid ka teised organisatsioonid, kelle poole HM pöördus – s. h Eesti Raamatukauplajate ja Kirjastajate Ühing ning Õpetajate Koda.¹⁹¹

Arvamust küsiti ka koolide inspektoritelt, kes pooldasid katsetamist emakeele lugemike, matemaatika ja eesti keele õpikutega ning palusid mitte unustada ka eesti keele õpikuid vähemusrahvustele. Koolide inspektor Erik Jaanvärk hoiatas muuhulgas üksikute kirjastajate ja autorite rikastumise eest, mille vastu riik peaks kehtestama raamatule lubatud maksimumhinna.¹⁹²

1. detsembril 1937 asuti koolivalitsuse kutsel arutama kooliõpikute kirjastamise ja leviku korraldamist. Koosolek koosseisus koolivalitsuse direktor Villem Altoa, peainspektor Märt Raud, koolide inspektorid Erik Jaanvärk ja Gustav Reial ning nõunik Jüri Grünthal (Jüri Haldre) kinnitas veelkord, et HMi sekkumine õpikute kirjastamisse on hädavajalik ning õpik peab muutuma nii stabiilsemaks kui ka odavamaks. Sellega oli üleminek standardiseerimisele otsustatud. Ulatusliku reformiga sooviti siiski oodata ning standardiseerida esialgu mõned raamatud, oodata paar–kolm aastat ning kui uuenduste tulemused on positiivsed, asuda kogu õppekirjanduse turu ümberkorraldamisele. Esimesteks standardõpikuteks pidid saama emakeele lugemikud algkooli viimastele ja progümnaasiumi esimestele klassidele ning matemaatika harjutustikud samadele klassidele, s.o siis reaalkooli I – II klassidele ja gümnaasiumile. Käsikirjade soetamine tehti ülesandeks G. Reialile, J. Langile ja HMi juures töötavale Matemaatika Õpetamise Komisjonile tähtajaga 1. mai 1938. Väljaandmise suhtes tuldi kirjastuste soovile vastu – HM käsikirja omanikuna pidi kirjastamiseks välja kuulutama avaliku konkursi ning koolides hetkel kasutuselolevaid raamatuid lubati kasutada nende kasutusloa aegumiseni. Komisjon

¹⁹⁰ Samas, l. 17–19.

¹⁹¹ Samas, l. 25, 30–31.

¹⁹² Samas, l. 26–27.

leidis, et paralleelselt on vajalik kooliraamatute turu korrastamine ka nendes ainetes, kus standardiseerimist veel ei toimu. Selleks tehti ettepanek muuta kehtivat kooliraamatute tarvitamisele võtmise korraldust nii, et ministeeriumil oleks õigus keelata vastilmunud raamatu kasutuselevõtt ka siis, kui õpik on nõuetele vastav, kuid tema ilmumine „turu küllastuse tõttu pole soovitatav”.¹⁹³

Aprillis 1938 asuti arutama standardõpikute väljaandmise rahastamist, millega seostus ka müügi küsimus. Seni oli õppevahendeid, s. h õpikuid müüdnud raamatukauplustes, kus kaanehinnaile lisandus poe müügiprotsent, kuid terava konkurentsi tingimuses tehti näiteks õpetajatele suhteliselt suuri hinnaalandusi. Standardõpikute levitamise juures tahtis HM kaotada ka selle ilmingu. 28. aprillil 1938. aastal teatas HM Eesti Kirjastajate ja Raamatukauplejate Ühingu, et standardõpiku kui riskvaba kauba levitamisel ei tohiks kaupluste kasum ületada 15%. Samuti keelati nende õpikute pealt õpetajatele allahindluse tegemine.¹⁹⁴ Raamatukauplused olid nende tingimustega loomulikult päri. Õpikute hinnad pidi kinnitama HM.¹⁹⁵

Standardõpikute väljaandmine

4. juulil 1938 kinnitati HMis juba kaks aastat kära tekitanud standardõpikute väljaandmise ajutised alused. Jõuti kokkuleppele, kes mida välja annab. Esimesteks standardõpikuteks pidid saama emakeele lugemikud ja matemaatika õpikud V ja VI õppeaastale ning vaatamata Õpetajate Liidu ja kirjastajate hoiatustele ka keskkooli algebra ja gümnaasiumi humanitaarharu matemaatika õpik koos harjutustikega.¹⁹⁶ Lugemike kirjastamine anti o/ü-le „Kultuurkoondis“, algkoolide matemaatika õpikud kirjastusühisusele „Kool“ ja ülejäänud o/ü-le „Loodus“. Täpsustati ka suhted autorite ja kirjastajatega: „Õpikute käsikirjad jäävad autorite omanduseks, kuid nad ei ole õigustatud neid omal algatusel kirjastama, v. a. juht, kui HM loobub üksikute õpikute ainulubatavatteks raamatuteks tunnustamisest. Tähendatud raamatute kirjastamise tehnilised tingimused töötab välja ja lepib neis kokku HMi Kooliosakond“.¹⁹⁷

¹⁹³ Samas, l. 33-34.

¹⁹⁴ Samas, l. 35.

¹⁹⁵ Samas, l. 136.

¹⁹⁶ Samas, l. 36.

¹⁹⁷ Samas, l. 36-37.

Kirjastajate riski suurendas klausel, mille põhjal õpikute ainulubataavaks tunnistamine võis toimuda endiselt alles peale raamatu trükist ilmumist, „kui selgub, et HMi Kooliosakonna poolt seatud tingimused on raamatute suhtes täidetud“.¹⁹⁸ Trükitehniliste nõuete aluseks võeti Tartu Ülikooli Tervishoiu Instituudi poolt koostatud „Nõuded õpperaamatute kohta“.¹⁹⁹

Ministeeriumi otsus minna üle standardiseeritud õpikutele oli vallandanud kirjastuste pöördumiste tulva ministeeriumi poole, mille põhisisuks oli palve anda neile standardõpikute kirjastamisõigus. Rõhutati küll oma kogemusi (Eesti Kirjanduse Selts, kirjastus o/ü „Loodus“), soliidsust, trükitehnilisi võimalusi jne, kuid siinkohal tuleks tähelepanu pöörata ühele palvele, mis erines teistest just oma rõhuasetuste poolest. Tegemist oli noore kirjastusega o/ü „Kultuurkoondis“, kes lõpuks sai ühena kolmest kirjastusest standardõpikute väljaandmise õiguse.

Algajale kirjastusele oli see suurepärane võimalus endale raamatuturul koha leidmiseks. Erinevalt teistest pöördus „Kultuurkoondis“ aga ministeeriumi asemel kirjadega Eesti Vabariigi pea- ja haridusministri poole, mainides, et o/ü „Kultuurkoondis“ on Presidendi nõusolekul ja toetusel ellukutsutud ettevõtte.²⁰⁰ Peaminister Kaarel Eenpalu saatis selle kaaskirjaga varustatult edasi haridusminister Aleksander Jaaksonile, olles oma käega lisanud soovi kõigiti kaasa aidata Kultuurkoondise püüdlustele ning lubades vajadusel sel teemal eraviisiliselt kõnelda.²⁰¹ Nii suudeti olukorras, kus vanad ja kogemustega kirjastused kindlast sissetulekuallikast ilma kippusid jääma, tekitada juurde üks tõsiseltvõetav konkurent.

Kirjastajad olid oma ühingute kaudu ministeeriumile selgelt väljendanud eitavat seisukohta nii riigipoolse kirjastamistegevuse kui ka suunatud pakkumiste suhtes ning rõhutati avaliku konkursi hädavajalikkust.²⁰² O/ü „Kultuurkoondise“ sekkumise tõttu jäi viimane suures osas ära. Kooliosakonna direktor V. Altoa jätab ettekandega 25. maist 1938 otsuse tegemise haridusministrile, teatades, et nii Eesti Kirjastajate Liidu kui ka Eesti Kirjastajate ja Raamatukauplejate Ühingusse kuuluvad kirjastused on avaldanud valmisolekut osaleda konkursil, kuid ... “ Teiselt poolt on tulnud o/ü Kultuurkoondise ettepanek anda standardõpikute kirjastamine nimetatud kirjastusele, kes siis teostab selle tihedalt HMi vastavate organite järelevalvel ja

¹⁹⁸ Sealsamas.

¹⁹⁹ Samas, l. 41.

²⁰⁰ Samas, l. 153-154.

²⁰¹ Samas, l. 153.

²⁰² Samas, l. 157-158.

koostööl.²⁰³ Ka Altoa mainib Vabariigi Presidenti, rõhutades samas, et mõlemal juhul määratakse nii raamatute tehniline külg kui ka hind kokkuleppel HMiga. Järelepärimises majandusministrielt küsis haridusminister muuhulgas: „Missugust standardõpperaamatute kirjastamise viisi Teie peate rahvamajanduse huvide seisukohalt eelistavamaks – kas kontsentreerida standardõpperaamatute kirjastamist ühe kirjastuse kätte või hajutada see mitme kirjastuse vahel? Kas oleks kasulik nende kirjastuste hulgas eelistada „Kultuurkoondist“?“.²⁰⁴ Niisiis uuris HM võimalust eelistada „Kultuurkoondist“, ehkki ka teised kirjastused olid esitanud oma pakkumised. Liati rääkis mitme viimase kasuks seotus riigi kapitaliga. Näiteks Eesti Kirjastus-Ühisus „Postimees“, kellel muuhulgas oli ka oma trükikoda, töötas 1938. aastal reorganiseeritud kujul 51% ulatuses riikliku kapitaliga.²⁰⁵ Seega oleks nende eelistamine olnud „rahvamajanduse huvide seisukohalt eelistavam“. Ettepanekut arutada riikliku tellimuse andmist riigikapitali osalusega ettevõtetele majandusministeeriumile aga ei esitatud.

5. aprillil 1938. aastal oli koolitarvete- ja kirjastusühing „Töökool“ andnud kirjas Koolivalitsusele teada, et nende juurde on „liitunud kõik Eestis tegutsevad Õpetajate Kooperatiivid („Koolivara“ Tartus, „Liit“ Pärnus, „Õpistu“ Viljandis ja Põltsamaa Õpetajate Kooperatiiv), moodustades Töökooli kirjastuse toimkonna. Nimetatud liitumine on sündinud hoidumiseks ühelaadiliste väljaannete mitmekordsest kirjastamisest ja soovist, et Õpetajate Kooperatiivid esineksid HMi poolt standardiseeritud õpperaamatute kirjastamise väljaandmisel ühise ettevõttena“. ²⁰⁶ Loomulikult pidasid nad seetõttu endastmõistetavaks eelisseisu teiste kirjastuste ees.

Avalikku konkurssi ei tulnud ka standardõpikute autoritele. Kooliosakond üritas küll kirjutajaid otsida, kuid kuna eesti koolikirjanike, kunagiste parimate õpetajate ja HMi ametkonna „maastik“ kattus, juhtus nii, et mehed, kes pidid otsima autoreid, asusid ise nende ritta. Nii oli koolide inspektor Gustav Reial, kes kuulus 1937. aastal töögruppi, mis töötas välja standardõpikute väljaandmise korra, Jüri Parijõe ja Aleksander Vaigla kõrval ise üks „Eesti Koolilugemiku“ autoreist. Koolide inspektor Juhan Lang, kellele jaanuaris 1938 tehti ülesandeks hakata käsikirju soetama, oli tegelikult juba ammu tuntud ja produktiivne matemaatikaõpikute

²⁰³ Samas, l. 160.

²⁰⁴ Samas, l. 162.

²⁰⁵ Samas, l. 166.

²⁰⁶ Samas, l. 169.

kaasautor. Loomulikult jätkas ta tööd ka standardõpikutega. Keskkooli ja gümnaasiumi humanitaarharu matemaatikaõpiku ja harjutustiku koostajaks sai Gerhard Rägo, samuti tunnustatud õpikute autor, Tartu ülikooli loodusteaduskonna dekaan ja HMi juurde loodud Matemaatika Õpetamise Komisjoni esimees.²⁰⁷ Igal juhul kindlustasid autorid, kelle hulka kuulus ka riigiametnikke, endale järgneva viieks aastaks (standardõpiku kehtivuse aeg) korraliku sissetuleku ning vabal konkurentsil tekkida ei lastudki.

Kirjastuslepingud autorite ja väljaandjate vahel koostati HMi juuresolekul. Ministeerium endale mingeid kohustusi ei võtnud ja seega tegutsesid autorid kuni õpiku ainulubatavaks määramiseni heas usus. Hiljem selgus siiski, et enamus raamatute koostajaist vajasisid avanssi, mida HM asus katma eelarves õppe- ja metoodiliste raamatute kirjastamiseks ettenähtud summadest. Lepingud autorite ja kirjastajate vahel polnud kaugeltki sarnased.²⁰⁸

Õigus anda välja standardõpikut lubas kindlat sissetulekut nii kirjastustele kui ka autoritele. Näiteks vastas ministeerium kirjastus o/ü „Loodus“ järelepärimisele, et: „... õpperaamatute „ainulubatavust“ tuleb mõista järgmiselt: kui pärast raamatu trükist ilmumist selgub, et raamat rahuldab seatud nõudeid, siis tunnistatakse see HM poolt ainulubatavaks tarvitamiseks vastavates koolides ja ühtlasi katkestatakse 5 aastaks loa andmine samasuguste õpperaamatute trükkimiseks“.²⁰⁹ Seega oli kirjastuste võidujooks põhjendatud.

Esimene teadaolev ainulubatud õpik, mis kinnitati haridusministri otsusega 12. septembrist 1938 oli A. Kasvandi, J. Langi ja O. Paasi matemaatikaõpik 5. ja 6. õppeaastaks, kehtivustähtajaga 1. augustini 1943.²¹⁰ Rõõmusõnumis, mille HM kirjastusele „Kool“ saatis, paluti ühtlasi kohe ära maksta arvustustasu – 108 krooni²¹¹.

Eesti Vabariigis jõudis ilmuda kokku kümme standardõpikut. Septembris 1938 ilmusid “Eesti koolilugemik” 5. ja 6. õppeaastale (autorid J. Parijõgi, G. Reial, A. Vaigla, kirjastus „Kultuurkoondis“) ja “Matemaatika õpik” 5. ja 6. klassile (A. Kasvand, J. Lang, O. Paas, kirjastus „Kool“). 31. detsembril 1938 ilmusid “Algebra õpik keskkoolile” (G. Rägo, J. Grüntal, kirjastus „Loodus“), “Algebra harjutustik keskkoolidele” (G. Rägo, A. Vihman, kirjastus „Loodus“), “Matemaatika harjutustik

²⁰⁷ Samas, l. 74.

²⁰⁸ ERA f. 1108, n. 4, s. 816.

²⁰⁹ ERA f. 1108, n. 4, s. 759.

²¹⁰ Samas.

²¹¹ Samas.

gümnaasiumile. I klassi kursus” (G. Rägo, K. Ratassepp, kirjastus „Loodus“), “Matemaatika harjutustik humanitaargümnaasiumile. II klassi kursus” (G. Rägo, K. Ratassepp, kirjastus „Loodus“). Oktoobris 1939 ilmusid kaks viimaseks jäänud standardõpikut: “Matemaatika õpik humanitaargümnaasiumile.” (G. Rägo, E. Etverk, kirjastus „Loodus“) ja “Matemaatika harjutustik humanitaargümnaasiumi III klassile” (G. Rägo, K. Ratassepp, kirjastus „Loodus“). Kuigi 1930. aastate keskel oli õpikute kujundus juba ühtlustumas, eristas standardõpikuid varemilmunudest ühtne formaat ja kaanekujundus. Erinevused olid vaid kaanekattepaberi värvis. Üllatavaks erandiks nende seas on Eesti koolilugemik 6. õppeaastale, mis ilmus kalinguri köidetuna ja teistest erineva šriftiga kaanel.

Paralleelselt võistlusega standardõpikute väljaandmise asjus tihenes konkurents ka teiste kooliõpikute kirjastamise alal. 1938. aastal jõustusid uued algkooli ajaloo ja kodanikuõpetuse programmid, mis eeldasid uusi õpikuid. 1938/39 õppeaastaks oli plaanitud kasutusele võtta algkooli V ja VI klasside standardlugemikud ja 1939. aasta sügiseks pidi valmima nn ainulubatud „Eesti keeleõpik“. Parandatud trükid said esialgse kasutusloa 1. augustini 1940. Sama kehtis ka emakeele- ja kirjandusõpikute kohta. Kui uued ja standardiseeritud õpikud said kasutusloa 1943. aasta augustini, siis varemilmunud ja mittestandardsete õpikute kasutusaega pikendati kirjastuste taotluse alusel ühe aasta kaupa. Sama kehtis ka vähemusrahvaste koolikirjanduse kohta. Riiklikku kontrolli tugevdati ka koolide üle. Õppenõukogud pidid iga kooliaasta alguses saatma kasutuselevõetavate ja kasutuselolevate raamatute nimekirjad HMiisse koolide peainspektorile kinnitamiseks.

Õpperaamatute Komitee

Seoses standardõpikute sisseviimisega oli HMi Kooliosakonna kirjavahetus kirjastuste ja erinevate organisatsioonidega märkimisväärselt kasvanud. Jaanuaris 1938 kehtima hakanud uus kooliraamatute kasutuselevõtu korraldus ja trüki eellubade süsteem, kus üht raamatut tuli kaks korda arvustada oli samuti ametnike töökoormust tõstnud. Seetõttu tekkis taas vajadus komisjoni järele, millest oldi aastal 1934 kulude kokkuhoiu tõttu loobunud. Erinevalt varasemast nimetusest ja paralleelselt tegutsevatest Raamatukogude Komisjonist ja Lavateoste Alamkomisjonist nimetati Vabariigi Valitsuse otsusega 8. detsembrist 1938 ja 1. jaanuarist 1939. aastal tegevust

alustanud töörühm Õpperaamatute Komiteeks²¹². Selle ülesanded ja tegevusjuhised kattusid üldiselt Kooliraamatute Komisjoni 1930. aasta korraldustega. Märtsis 1939 kinnitati komisjoni 9 alalist liiget: juhataja Villem Alttoa, Järvo Tandre, Jaan Port, Elmar Araste, Juhan Lang, Johann Estam, Jaan Ümarik, Henrik Noorman ja Aleksander Veiderma.²¹³ Komitee kaastöölisi oli kokku 30 ja nende poole pöördui konkreetsete küsimuste lahendamiseks. Õpperaamatute Komitee töötas 1. septembrini 1940²¹⁴ ning lühikese tegevusaja jooksul suudeti kinnitada komitee kodukord²¹⁵, teha üksikud muutused õpikute uustrükkide väljaandmise määrustes²¹⁶ ning reglementeerida algkooli I – IV klassi matemaatikaõpikute tarvitamislubade korda.²¹⁷ Vaatamata erinevale nimele, võib Komiteed siiski pidada Kooliraamatute Komisjoni töö jätkajaks, ehkki tegevus toimus muutunud oludes.

1938. aasta keskel peeti HMis plaane ka komisjoni loomiseks ülikooli õpikute väljaandmise reguleerimiseks, kuid selle põhjused olid majanduslikud. Akadeemiline Kooperatiiv, mis 1920. aastate keskpaigast kirjastas enamuse kõrgkoolide õpikuid, oli oma kapitali kirjastamise alla pannud ja polnud enam võimeline kolmele autorile honorare tasuma ning peatas nende raamatute müügi, paludes HMilt majanduslikku abi. Augustis 1938 toimunud nõupidamisel otsustati ministeeriumi juurde luua ülikooli õpperaamatute komisjon ning sellega oli nõus ka haridusminister, kuid peamiselt Tallinna Tehnikaülikooli vastuseisu tõttu jäi komisjon ministeeriumi juurde siiski loomata. 1939. aasta 1. juunis asus vastav komisjon läbirääkimiste tulemusena tööle 1938. aastal loodud Eesti Teaduste Akadeemia juures. Ülikoolide õpperaamatute väljaandmise komisjoni kuulus 5 liiget – lisaks kahele Akadeemia liikmele kuulusid sinna esindajad Tartu Ülikoolist, Tallinna Tehnikaülikoolist ja HMist.²¹⁸ Kuigi komisjoni töö ja ülesanded sarnanesid Õpperaamatute Komitee omadele ja finantsid tulid HMi eelarvest olid siin riigi võimalused sekkumiseks palju väiksemad.

²¹² ERA, f. 1108, n. 4, s. 761, l. 2-4.

²¹³ Samas, l. 47.

²¹⁴ Samas, l. 110.

²¹⁵ Samas, l. 58-62.

²¹⁶ Samas, l. 55.

²¹⁷ Samas, l. 57.

²¹⁸ Veiderma, lk. 587 – 588.

Raamatukogude Komisjon

Eellugu

1924. aastast tegutsenud Kooliraamatute Komisjon oli küll 1920. aastate lõpus võtnud ajutiselt arvustusele ka ilukirjandust, kuid nende soovitusel olid pikka aega suunatud peamiselt kooliraamatukogudele. Viimases Kooliraamatute Komisjoni töökorralduse muudatuses nähti ette ka kirjanduse soovitamine avalikele raamatukogudele²¹⁹, mis peagi muutus HMi jaoks nii tähtsaks, et Kooliraamatute Komisjoni kõrval kutsuti 1931. aastal ellu Raamatukogude Komisjon. Siiski oli HM paralleelselt kooli kirjavara reguleerimisega astunud sarnaseid samme rahvaraamatukogude suhtes juba varem. Alalise komisjoni loomiseni 1920. aastatel veel ei jõutud, kuid haridusnõuniku eestvedamisel hakkasid toimuma ilukirjanduse arvustajate koosolekud. 28. veebruaril 1924 teatati HMi nõuniku Friedrich Volrad Mikkelsaare ringkirjaga kõigile rahvaraamatukogudele, et neile hakatakse saatma nimekirju ilmunud ja soovitatavatest raamatutest, mida tuleks oma kogude komplekteerimisel aluseks võtta. Ringkirja juurde oli lisatud ka nimekiri.²²⁰ Taolise riigipoolse sekkumise eesmärgiks oli juba siis ringkirja järgi otsustades eestlaste üldise kultuuritaseme tõstmine ja võitlus alaväärtusliku kirjanduse vastu: „Ei saa aga mööda minna kurvast nähtusest, mis praegusel ajal õige laialt maad võtab: raamatukogusid täiendatakse tihti alaväärtuselise kirjandusega! Parem kirjandus aga, mis lugejas huvi võiks äratada, tema maitset harida, silmaringi laiendada, kogemusi rohkendada, teda raamatu sõbraks teha ja teda igakülgsest kasvatada ning harida, vedeleb kirjastusladudes surnud kapitaalina, sulgudes võimalusi uue väärtuselisema kirjavara juurdemuretsemiseks. Nii on osa sellestki vähesest rahast, mis raamatukogud enese täiendamiseks kulutada suudavad, otse maha visatud. ... Põhjuseks on tihti teadmatus ja kirjanduse mittetundmine.“²²¹

Siiski ei kohustatud raamatukogusid veel otseselt millekski ja kogu kirja iseloom oli soovituslik. Ometi avaldas see mõju kirjastustele, kuna raamatukogud olid koolide kõrval suurimad kirjanduse ostjaid ning ministriumini soovitusi kasutasid kirjastused ja raamatupoed trükiste reklaamimisel. Nimekirja laialisaatmise järel hakkas HMile

²¹⁹ Käesolev töö lk.

²²⁰ ERA, f. 1108, n. 4, s. 767, l. 18.

²²¹ Sealsamas.

laviinina tulema kirjastuste ja autorite palveid ühe või teise väljaande soovitamiseks. Arvustamisele saadetud väljaannetega kaasnes tavaliselt palve osta või tellida konkreetset trükist avalikele raamatukogudele ja koolidele. Üldjuhul seda tollal siiski ei tehtud. Soovitusnimekirju koostati küll juba siis. Mh soovitas HM ka võõrkeelset originaalkirjandust, kuid seda ainult Riigi Raamatukogule. Esimene vastav nimekiri pärineb aastast 1925.²²²

Raamatukogudele suunatud soovitusnimekirjade idee polnud Eestis 20. sajandil uus. Esimese taolise avaldas Ado Grenzstein juba 1882. a ajalehe „Olevik“ esilehel koos üleskutse ja näpunäidetega raamatukogude asutamiseks.²²³ Grenzsteini nimekiri oli siiski pigem loendav kui kriitiline, andes ülevaate tolleks ajaks ilmunud ja kättesaadavast eestikeelsest ilu-, populaarteaduslikust, kooli- ja teatmekirjandusest koos hindadega. Veel enne Eesti Vabariigi iseseisvumist jõudis ilmuda kaks soovitatavate raamatute nimekirja raamatukogudele. Kirjandusliku rühmituse „Noor-Eesti“ juurde omal ajal loodud Raamatukogude Korraldamise Osakond, mis 1912 legaliseerus koos Eesti Kirjanike Seltsiga „Noor-Eesti“, reorganiseerus 1913. aastal Raamatukogude Korralduse Seltsiks²²⁴. Tihedaid koostöösidemeid Osakonna/Seltsi ja „Noor-Eesti“ vahel väidetavalt polnud²²⁵. Muu tegevuse hulgas (raamatukogude korraldamine ja nõustamine, raamatukogutöö propageerimine jne) koostas ja andis Selts välja 16-leheküljelise soovitusliku kirjanduse nimekirja raamatukogudele²²⁶. K. O. Veskimägi nimetab seda küll esimeseks soovitusnimekirjaks peale Grenzsteini oma²²⁷, kuid nende hulka võib siiski arvata ka 1909. a ilmavalgust näinud Eesti Põllumeeste Seltsi kooli-näituse toimkonna trükise „Kooli-raamatukogu nimekiri“, mille väljaandjaks oli Eesti kirjastus-ühisuse „Postimees“ raamatukauplus²²⁸. Mõlemad baseerusid suurelt osalt ühe kirjastuse väljaannetel ning Raamatukogude Korraldusseltsi nimekiri sai ajakirjanduses korraliku kriitika osaliseks, süüdistustega erapoolikuses ühe kirjastuse suhtes teiste arvelt. Ära tuuakse ka fakt, et nimekirja kokkuseadjate komisjoni liikmetest on kõik peale ühe „Noor-Eesti“ rühmituse liikmed.²²⁹ Raamatukogude Korralduse Seltsi tegevus jäi I maailmasõja ja sellega

²²² Samas, l. 144–145.

²²³ Grenzstein, A. „Raamatukogud“ - Olevik, 1882, nr 43, 19.10., lk. 1-2.

²²⁴ Postimees, 1913, nr 108, 13. 05., lk. 3.

²²⁵ Veskimägi, lk. 240

²²⁶ Soovitatavate raamatute nimekiri 25-, 50-, 100- ja 200- rublaste kogude jaoks. Raamatukogude Korralduse Selts, Tartu, 1913.

²²⁷ Veskimägi, l. 240.

²²⁸ Kooli-raamatukogu nimekiri. Kokku seadnud Eesti Põllumeeste Seltsi kooli-näituse toimekond. Eesti Kirjastuse-Ühisuse "Postimehe" raamatukauplus, 1909.

²²⁹ R. „Kõmu“. - Postimees, nr 119, 27.05.1913, lk. 2-3.; Veskimägi, lk. 240.

kaasnevate ajalooliste sündmuste tõttu kiratsema, kuid hoogustus lühiajaliselt 1921. aastal²³⁰. 1922. aastal teatas Päevaleht, et Seltsi aastakoosolekul 26.11.1922 Tartus on kinnitatud raamatukogudele soovitatavate raamatute nimekiri, mis on tasuta kõigile kogudele saadetud²³¹. Samuti pidas Selts vajalikuks tulevikus hakata regulaarselt välja andma süstemaatilisi nimekirju, kus oleks eraldi jaotus kooliraamatukogude jaoks. Siin oli HM kodanikualgatusel 1922. a kevadel koostatud nimekirjaga küll ette jõudnud.²³²

Enne Raamatukogude Komisjoni tegevuse algust 1931. aastal nägi ilmavalgust veel üks mitteriiklik kirjanduse soovitusnimekiri avalikele raamatukogudele. Eesti Haridusliidu II hariduskongressil tegi Aleksander Sibul ettepaneku raamatukogudele sobiva kirjanduse nimekirja väljatöötamiseks. Komisjon, mille liikmeteks olid Peeter Põld, Juhan Väinaste, Juhan Vilms, Aleksander Sibul, Mats Laarmann, Julius Grünthal, Aleksander Käsebier, Jakob Kents ja Harri Moora, võtsid nimekirja koostamisel aluseks "Täieliku raamatuturu kataloogi" (1927).²³³ 1929. aastal ilmus nimekiri eraldi trükisena, olles oma ligi 30 leheküljega mahukaim seni ilmunuist.²³⁴

Lisaks eelpool loetletud nimekirjadele, mille koostasid (peaaegu) sõltumatud komisjonid, ilmus pidevalt ka kirjastuste ja raamatukaupluste reklaamtrükised.

Ei saa aga öelda, et enne vastava komisjoni loomist oleks rahvaraamatukogud riigipoolse tähelepanuta jätnud. Noore Eesti Vabariigi Haridusministeerium andis trükis oma esimese soovitusliku kirjanduse nimekirja välja juba 1918. aastal.²³⁵ Ka Haridusliidu nimekiri 1929. aastal võis ilmuda riigipoolse luhtunud initsiatiivi tulemusena. On tõenäoline, et Haridusliidu aktivistid said idee soovitatavate raamatute nimekirja koostamiseks HMi pöördumisest Eesti Kirjanduse Seltsi poole 1928. aastal, mida kajastas ka ajakirjandus.²³⁶ Nimelt oli ministeerium teinud Seltsile ettepaneku hakata ajakirjas "Eesti Kirjandus", kus ilmus regulaarselt nimekiri kõigi Eestis välja antud raamatute kohta, avaldama ka soovitatavate raamatute nimestikku, mis oleks eelkõige suunatud rahvaraamatukogudele. Selts oli nõus nii vajadusega nimestiku järele kui ka selle avaldamisega, kuid ei tahtnud seda ise koostada.

²³⁰ Raamatukogude Korraldusseltsi tegevus lõppes 1923. aastal, kui loodi Eesti Raamatukoguhoidjate Ühing; Veskimägi, lk. 240.

²³¹ Soovitatavate raamatute nimekiri. Raamatukogude Korraldusselts, Noor-Eesti, Tartu, 1922.

²³² Käesolev töö, lk.

²³³ Laane, Karl, Eesti Haridusliit, 1924-1940. Tln., 1993, lk. 80.

²³⁴ Raamatukogudele soovitatavate raamatute nimekiri, Tallinn, 1929.

²³⁵ HMi Rahwaharidusosakonna poolt väljatöötatud raamatute nimekiri rahva raamatukogude jaoks, [s.n], [1918].

²³⁶ Postimees, 18.11.1926, lk. 4.

Põhjustena toodi välja nii rahalised raskused nimekirja koostajaile tasumisel kui ka Seltsi enda kirjastustegevus, mille tõttu Selts nimestiku koostajana oleks oma konkurentidele olnud vastuvõetamatu. Ja nii vastas Eesti Kirjanduse Selts Haridusministeeriumi ettepanekule enda omaga. Pakuti välja variant, et soovitusliku nimekirja võiks koostada HMi poolt määratud ekspertide komisjon, kus liikmetena oleks esindatud kindlasti ka eesti kirjanduslikud organisatsioonid. Samuti leiti, et enne komisjoni kokkukutsumist peaks ministeerium koostama põhjaliku projekti nii komisjoni koosseisu kui ka töökorralduse suhtes ning selle enne kinnitamist kirjandusringkondadele arutlusele andma.²³⁷ Siiski läks Raamatukogude Komisjoni loomiseks veel viis aastat.

Raamatukogude Komisjoni loomine

Raamatukogude Komisjon loodi haridus- ja sotsiaalministri otsusega 10. novembril 1930 Kooliraamatute Komisjoni juurde viimasega sarnastel alustel. 1931. aastal tegevust alustanud Komisjoni ülesandeks oli hea kirjanduse levitamine (eriti avalike raamatukogude võrku kuuluvate raamatukogude kaudu) ja alaväärtusliku kirjanduse vastu võitlemine. Eriti taheti tähelepanu pöörata maal asuvate raamatukogude vajadustele ja võimalustele. Ilmselt tingis lisaks aktuaalsele ajaviitekirjanduse teemale selle sammu ka kohalike haridusinstruktorite ametikohtade koondamine.²³⁸ Oma ülesandeid pidi Raamatukogude Komisjon täitma eelkõige avalikele raamatukogudele kirjanduse soovitusnimekirjade koostamise kaudu, kuid Komisjoni voliala kasvas kiiresti. 1932. aastal läks Raamatukogude Komisjonile raamatukogude tegevuskavade ja raamatukogutöötajate kutsehariduse kavade välja töötamine²³⁹. Raamatukogutöötajate kutsehariduse analüüs ja ettepanekud selle riigipoolseks korraldamiseks jäidki Raamatukogude Komisjoni kanda²⁴⁰.

Raamatukogude Komisjoni esimesse koosseisu kuulusid haridusnõunikud Gustav Ollik (lastekirjandus) ja Johannes Kiivet (loodusteadused, tehnika, geograafia), ministeeriumi peasekretär Aleksander Kurvits (ühiskonnateadused, ajalugu), raamatukogundustegelane Aleksander Sibul (üldteosed) ja Tallinna Tehnikumi õpetaja August Õunapuu (ilukirjandus)²⁴¹. Viimane asendati ta oma soovil

²³⁷ Sealsamas.

²³⁸ ERA, f. 1108, n. 4, s. 630, l. 39.

²³⁹ Veskimägi, lk. 370.

²⁴⁰ ERA, f. 1108, n. 4, s. 636, l. 7, 9-10, 11.

²⁴¹ ERA, f. 1108, n. 4, s. 544, l. 5.

peagi naiskutsekooli õpetaja Juhan Väinastega²⁴². Komisjoni asjaajajaks määrati ministeeriumi koolivalitsuse sekretär Rudolf Alas²⁴³. 1932. aastal ilmus ministeeriumi kirjastusel Raamatukogude Komisjoni poolt koostatud „Avalikkudele raamatukogudele soovitatud raamatute nimestiku“ I osa. Soovitatud kirjandus oli kümnendliigituse järjekorras, ära oli märgitud, kas raamat oli soovitatud esimeses või teises järjekorras vastavalt sisulisele väärtusele ja nende vastavusele avalikkude raamatukogude ülesannetele. Raamatukogu juhatajal soovitati valida kirjandust raamatute hulgast, mis oli nimekirjas esimeses järjekorras.²⁴⁴ Samas rõhutati raamatukogude vaba otsustamise õigust ja vajadust lähtuda iga üksiku kogu olemusest eraldi²⁴⁵. Lisaks päevakäsus sätestatud ülesannetele tuli Raamatukogude Komisjonil aeg-ajalt tegeleda ka nn tellimusnimekirjade koostamisega. 1933. aastal koostati 100 nimetusega soovitatavate teoste nimekiri ehk valimik eesti kirjanduse tähtsamatest teostest Välis-Eesti Ühingule välismaal asuvate eesti seltside jaoks.²⁴⁶

Raamatukogude Komisjoni loomiseks oli riigil nii majanduslikke kui kultuurialaseid põhjusi. Esiteks muidugi halva kirjanduse vastu võitlemine, kuid tagasi vaadates ei saa salata, et soovitusnimekirjade koostamisel olid siiski ka majanduslikud põhjused. 1930. aastate alguseks oli Eestis tõusnud üliaktuaalseks ajaviitekirjanduse probleem. Ka konservatiivsete ringkondade poolt nähti noorsoo kõlbelise laostumise põhjust ajaviitekirjanduse levikus. On mainimisväärne, et vahetult pärast komisjoni loomist nõudis Eesti Rahvusluse Ühing avaliku märgukirjaga Riigikogule, valitsusele ja HSMile riikliku moraalitsensuuri ja kontrolli sisseviimist Eestis. Leiti, et tõlkekirjanduse kontrollimatu väljaandmine ja ka uuem eesti ilukirjandus on rahvast rikkunud ning selle vastu tuleb midagi ette võtta. Ühinge pakkus välja variandi, et riigi rahastusel tegutsevad avalikud raamatukogud tohiks kirjanikke oma kogudesse muretseda vaid HMist saadetavate nimekirjade alusel ning riiklikust toetusest jääksid ilma kirjanikud, kelle teosed leitakse ministeeriumi poolt olevat kõlbeliselt kahjulikud.²⁴⁷ Etteruttavalt tuleb märkida, et kirja autor, keeleteadlane Johannes Aavik, kes hiljem ministeeriumis erinevatel ametikohtadel töötas, osales 1930. aastate II poolel aktiivselt nii Raamatukogude kui ka teiste komisjonide töös. Märgukirjale reageeriti elavalt, sh ka raamatukogutöötajate

²⁴² Samas, l. 7.

²⁴³ Samas, l. 8.

²⁴⁴ Antik, R. 1937. Meie soovitatavate raamatute nimestikud ja nende tähtsusest raamatukogude täiendamisel. – Raamatukogu, nr 1, lk 2.

²⁴⁵ ERA, f. 1108, n. 4, s. 630, l. 42.

²⁴⁶ ERA, f. 1108, n. 4, s. 794, l. 7-11.

²⁴⁷ ERA, f. 1108, n. 5, s. 588, l. 1a; Veskmägi, lk. 370-371.

poolt²⁴⁸. Üldine suhtumine Eesti Rahvusluse Ühingu ettepanekusse oli negatiivne²⁴⁹. Ministeerium võttis kirja teatavaks, kuid tsensuuri otseselt kehtestama polnud valmis. Soovitusnimestike kohta leiti, et kui avalikud raamatukogud neist tõesti kinni pidama ei hakka, tuleb avalike raamatukogude seadusesse teha muudatus ning soovitud kohustuslikeks kuulutada.²⁵⁰

1932. aasta lõpus sai HSM soovitusnimekirjade asjus pöördumise ka Eesti Kirjanike Liidu esimehelt Eduard Hubelilt, kes nõudis samuti avalikele raamatukogudele soovituslike nimekirjade kohustuslikuks tegemist ja riigi raha eest tõlkekirjanduse ostmise ärakeelamist.²⁵¹

Paratamatult tekib siinkohal küsimus riigi õigustest avalike raamatukogude kogude täiendamise suunamisel. Teadupärast Eesti Vabariigis kuni vaikiva ajastuni tsensuuri polnud ning ka 1925. a kehtima hakanud Avalike Raamatukogude Seadus (ARS) riigilt raamatute soovitusnimekirjade koostamist ei eeldanud. Kohalikud politseiprefektid olid küll kohustatud läbi vaatama iga trükise sundeksemplari²⁵² ning oli ka väljaandeid, mis müügist eemaldati. Seda vastavalt 1923. aasta Trükiseadusele (mille jõustumisel kaotas kehtivuse vana tsensuuri- ja trükiseadus), mille §15 punkt 2 määras trükiteoste konfiskeerimise põhjused: "... kui trükitooted otsekohe kõlblusvastased või kui nad mässule või riigikorra kukutamisele üles kutsuvad."²⁵³ Juba Avalike Raamatukogude Seaduse vastuvõtmisel 1924. aastal oli arutletud ka ajaviitikirjanduse teema üle. Nimelt jõudis 3. lugemisel (22. mai 1924) avalik poleemika "väärtsliku" ja "väheväärtsliku" kirjanduse üle ka Riigikogusse, kuna seadueelnõu §16 keelas avalikku raamatukokku kõlblusvastase ja alaväärtsliku kirjanduse muretsemise. Tagantjärele vaadates hääletati tollal antud paragrahv suisa saatuse ironiana seaduseelnõust välja.²⁵⁴ Seega polnud Raamatukogude Komisjonil (esialgu) mingeid seaduslikke aluseid avalikele raamatukogudele kirjanduse kohustuslikuks tegemiseks või keelamiseks. See "eksitus" parandati 1934. aastal, mil Riigikogu võttis ühehäälselt vastu Avalike Raamatukogude Seaduse täiendamise seaduse. Lisaks muudele täiendustele sätestas selle §9 punkt 1: "Riigi ja omavalitsuste poolt raamatukogudele uute raamatute muretsemiseks määratud summasid (§7, 8 ja 9)

²⁴⁸ Mugasto, Helene. Moraalitsensuur kirjandusse. On see põhjendatud? - Vaba Maa, 1931, 16.05, l. 4; Veskimägi, lk. 370.

²⁴⁹ Veskimägi, lk. 370.

²⁵⁰ ERA, f. 1108, n. 5, s. 588, l. 1-2; Veskimägi, lk. 371.

²⁵¹ ERA, f. 1108, n. 4, s. 632, l. 70; Veskimägi, lk. 371.

²⁵² Riigi Teataja 1924, nr. 77/78, lk. 495.

²⁵³ Riigi Teataja 1923, nr 43, lk. 315.

²⁵⁴ II Riigikogu. IV istungjätk. Tallinn, 1924, vrg 540.

on raamatukogud kohustatud tarvitama eeskätt nende raamatute ostmiseks, mis on tähendatud Hariduse- ja sotsiaalministri poolt kinnitatud ning raamatukogudele soovitatud raamatute nimestikkudes.”²⁵⁵ Raamatukogude rahaliste võimaluste juures oli selge, et nimekirjast välja jäetud kirjandust polnud majanduslikel põhjustel enam võimalik muretseda. Teine paragrahv, mis raamatukogude ja kirjastuste olukorda 1930. aastatel oluliselt mõjutas ja mille vastu juba eelmise kümnendi lõpus protestiti oli Avalike Raamatukogude Seaduse (1924) §8 märkus 1: „Haridusministeeriumill on õigus raamatukogu ülevalpidaja nõusolekul riigi toetussummasid raamatukogu poolt esitatud nimekirja järgi raamatute näol välja anda“.²⁵⁶

Eelnev sai aluseks 1930. aastatel raamatukogude täiendamisele uuel moel, mis otseselt mõjutas ka kohalikku kirjastusturgu. Soovituslike (kohustuslike) nimekirjade koostamine ja võimalus riiklikke toetussummasid raamatutes välja maksta oli otseselt seotud riigi majanduslike kohustuste täitmisega raamatukogude ees.

”Raamatud ladudest raamatukogudesse”

Avalike Raamatukogude Seadus kohustas kohalikke omavalitsusi raamatukogusid üleval pidama ning nägi ette, et omavalitsuse aasta eelarvesse võetaks 2 marka iga piirkonna elaniku kohta. Sama seaduse §8 pani riigile kaasfinantseerimise kohustuse – iga raamatukogul oli õigus riigilt saada sama summa kui kohalikult omavalitsuselt. Kui omavalitsuse eelarvest tulev raha läks tavaliselt raamatukogude tegevuskulude katteks, siis riigi toetus oli ettenähtud kogude komplekteerimiseks. Paika oli pandud ka toetuse ülempiir - see oli mitte üle 20 000 marga ühele raamatukogule, alampiiri fikseeritud polnud.²⁵⁷

Lisaks eelpool kirjeldatud ühingute nõudmistele soovituslike nimekirjade kehtestamiseks oli riik jõudnud seisu, kus avalike raamatukogude toetamine seaduses ettenähtud mahus polnud enam jõukohane. Muuhulgas oodati ministeeriumis pikisilmi kirjastustele antud laenude tagasimaksmist, mis viimastele valmistas suuri raskusi. Kuigi perioodil 1918–1920 peetud suurejoonelised plaanid riigipoolsest väärtkirjanduse kirjastamisest ei realiseerunud, oli ministeerium andnud 1920. aastatel kirjastustele pikaajalisi sihtotstarbelisi madala protsendiga (4-5%) või protsendita

²⁵⁵ Riigi Teataja 1934, nr. 27, lk. 499–500.

²⁵⁶ Riigi Teataja 1924, nr. 77/78, lk. 494.

²⁵⁷ Sealsamas.

laene. Laene anti aastast 1921 (alates piiritusemaksu kehtestamisest Kulka fondi) kuni Kultuurkapitali seaduse vastuvõtmiseni ka kirjanduslikele organisatsioonidele²⁵⁸. Eesti Vabariigi algusaastaist alates oli riigi silmis eelisseisundis olnud reaalinete õpikud keskkoolidele ja gümnaasiumidele, kuid esialgselt heldekäelisest laenupoliitikast said oma osa ka teaduskirjanduse, algupärase eesti kirjanduse, maailmaklassika ja lastekirjanduse kirjastajad. Eesti Kirjanduse Selts oli riiklikku toetust hakanud saama 1921. aastast, sh krediiti laste ja koolikirjanduse väljaandmiseks 1922. aastast alates²⁵⁹. Riiklikud toetused ja laenud omasid (suur)kirjastuste sissetulekutes kindlat ja suhteliselt kaalukat osa. Kui Kultuurkapitalist antud kirjastustoetused oli ebakorrapärased ja rohkem autori, tõlkija või ürituse kesksed, siis 1920. aastate II poolel olid kirjastused hakanud arvestama äärmiselt soodsa laenupoliitikaga.. Üldjuhul olid kõik HM-ilt saadud summad sihtotstarbelised ning vähemalt esialgu toetati lisaks õpikutele ennekõike eesti kirjanduse, ajaloo, koduloo ja eesti keele alaste raamatute väljaandmist. On täheldatud, et Eesti Kirjanduse Selts kirjastaski ajavahemikus 1922 – 1929 teoseid ennekõike riigilt saadud toetuste ja laenude abil.²⁶⁰ Näiteks ajavahemikus 1922 – 1926 andis EKS välja 74 erinevat nimetust trükist 9 543 579 marga väärtuses, mille finantseerimise põhiosa moodustas HMi laen. Eriti suured olid 1920. aastate alguses toetused EKSi koolikirjanduse toimkonnale, kuna eesti laste- ja noorsookirjandus oli üsna kehvast ning HMi silmis privilegieeritud seisus. Alates 1920. aastate keskpaigast ministeerium kirjastustele nii heldekäeliselt laene enam ei andnud (võimalik, et ka Kultuurkapitali seaduse kehtima hakkamise tõttu) ning asuti nõudma ka korralikku aruandlust, eelarveid jne. Kirjastuste ja ministeeriumi suhted mitmete ümberkorralduste tulemusena (struktuurimuutused ministeeriumis, Kooliraamatute Komisjoni tegevus jm) 1920. aastate lõpul küll teravnesid, kuid väiksemate sihtotstarbeliste laenude andmine jätkus. 1930. aastal muudeti HM-ilt saadavate laenude korda ning laenama hakati vekslite alustel. Mis puutub Eesti Kirjanduse Seltsi, siis tema tegevuses 1930. aastatel antavad “uued laenud” enam suurt tähtsust ei mänginud. Omades 3 liiget Kultuurkapitali Kirjanduse Sihtkapitalis, sai Selts arvestatavaid kirjastustoetusi sealt. Näiteks oli 1932. aastal

²⁵⁸ Laak, M. Kultuurkapitali lugu. 1920. aastate kirjanduskriitika mõistmiseks. - Paar sammukest XIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 1996, lk. 40.

²⁵⁹ Lott, M., Mölder, A. Raamatukirjastamise toetamine Eesti Vabariigis 1918-1940. - Keel ja Kirjandus 2007, nr. 12, lk. 983.

²⁶⁰ Kalvik, M. 1985, lk.-d 20, 23.

Kirjanduse Sihtkapitalilt EKSiile määratud toetussummaks 22 000 ja 1933. a 17 000 krooni.²⁶¹

Teised suuremaid riiklikke laene saanud kirjastused oli k.o/ü "Loodus" ja "Noor-Eesti Kirjastus". K. o/ü "Loodus" loodi 1920. aastal ning esialgu oldi spetsialiseeritud loodus- ja reaalteadusalaste raamatute ja õpikute väljaandmisele. Tegemist oli esimese kirjastusega, kes andis välja ka ülikooliõpikuid ning ajavahemikus 1924–1940 ilmus "Looduselt" 24 õpperaamatut. Viimaste publitseerimiseks sai kirjastus pikaajalist laenu Eesti Pangalt 15 000 ja Kultuurkapitalilt 2300, kulud olid sealjuures hinnanguliselt üle 50 000 krooni.²⁶² 1925. aastast hakkas "Loodus" kirjastama ka ilukirjandust ning tõusis Vabariigi lõpuaastail suurimaks kirjastuseks Eestis. "Noor-Eesti Kirjastus" oli alustanud tegevust poolillegaalselt juba 1904. aastal, andes välja rühmituse "Noor-Eesti" liikmete loomingu, o/ü "Noor-Eesti Kirjastusena" keskenduti peamiselt kvaliteetse tõlkekirjanduse ja eesti autorite loomingu väljaandmisele. Berni konventsiooniga ühinemise ning "Looduse" jõulise müügipoliitika tõttu teatas "Noor-Eesti Kirjastus" 1931. aastal küll, et nad edaspidisest tõlkekirjanduse väljaandmisest loobuvad²⁶³, kuid näiteks 1937/38 andis "Noor-Eesti Kirjastus" välja Poola romaanide sarja.

Kolm eelpool nimetatud kirjastust olid Eesti raamatuturul võimsaimad ning nemad said ka suurema osa HMi otsetoetustest ja sihtotsatrbelistest laenudest. Nende kõrval said ministriumilt toetusi ka kirjastusühisus "Töökool" ja kirjastus "Kool", mis üleüldisel foonil, väikeste eranditega lastekirjanduse vallas, jäid kitsalt õppevahenditele spetsialiseerituks. Loomulikult tegutses Eesti Vabariigis arvukalt teisigi kirjastusi, trükiseid andsid välja ka organisatsioonid ja eraisikud, kuid nendele eraldatud toetused ja laenud jäid nii summadel kui ka trükiste nimetuste poolt marginaalseteks. Huvitavad näited nii oma ajastust kui ka süsteemist on nad aga kindlasti.

Eesti kirjastustele oli riigi poole abi saamiseks pöördumine loomulik, eriti sagedaseks muutus abiküsimine kriisiaastatel – 1920. aastate keskel. 1925. aastal kirjutas o/ü "Noor-Eesti Kirjastus" Eesti Kirjanike Liidule ja palus toetada nende ettepanekut HMile võtta järgmise aasta riigieelarvesse poole miljoni margane laen eesti ilukirjanduse väljaandmiseks: "Kuna ilukirjanduslikud tööd võrdlemisi vähe ostjaid

²⁶¹ Samas, lk. 10.

²⁶² Veiderma, M. Eesti Teaduste Akadeemia ülikooliõpikute väljaandjana 1938 – 1940. Akadeemia 2006, nr. 3. lk. 586

²⁶³ Ramler, G. 2000, lk. 136.

leiavad, ei ole suurem jagu viimaste aastate jooksul ilmunud töid end ära tasunud ja nende alla on kapital pikemaks ajaks kinni pandud. Meie kirjastused on omakapitali poolest vaesed ja töötavad peaaesjalikult laenatud kapitaliga, mida nad aga laenude eest praegu võetavate kõrgete protsentide tõttu ilukirjanduslike tööde alla mahutada ei saa ja tekkinud olukorras võib ilukirjanduslike tööde väljaandmine üldse küsitavaks saada.”²⁶⁴ Samal aastal oli riik andnud 4 miljonit marka laenu põllumajandusliku kirjanduse väljaandmiseks ning EKS oli saanud 10 miljoni marga suuruses toetuslaene eesti vanemate autorite ja tõlkekirjanduse kirjastamiseks.²⁶⁵

Nii kasvas kirjastuste laenukoormus riigile iga aastaga ning 1930. aastate alguses, suuresti seoses majanduskriisiga, sai selgeks, et enamus neist laenudest jääb riigil tagasi saamata või viib nende tasumine eesti kirjastusärid pankrotti. Laene oli suuremal osal eesti kirjastustest ja ka väiksematel asutustel. Laene oli võetud eri suuruses ja erinevatel aegadel ning suur enamus neist olid olnud sihtotstarbelised. 1933. aastaks olid organisatsioonide ja kirjastuste võlgnevused Haridus- ja Sotsiaalministeeriumile järgmised: Eesti Kirjanduse Selts 89 450, kirjastus o/ü ”Loodus” 28 580, ”Noor-Eesti Kirjastus” 8625, Eesti Õpetajate Liit 650, Eesti Tervishoiumuuseum 3000, Tartu Õpetajate Seminari vilistlaskogu 1900 ja Eesti Üliõpilaskond 4000 krooni²⁶⁶. Samas olid tekkinud riigil raskusi avalike raamatukogude finantseerimisega seaduses ettenähtud korras, raamatukogude toetussummasid kärbiti järk-järgult ning see tekitas avalikkuses suurt pahameelt.

Avalike raamatukogude riiklikke toetussummasid oli kärbitud juba 1931. aastal. 1933. aasta eelarves oli rahvaraamatukogude toetussummaks võetud endise 52 000 krooni asemel ainult 20 000 krooni.²⁶⁷ Kärbitud eelarve tekitas suurt vastukaja nii raamatukogutöötajate, vabaharidustöö tegelaste kui ka kirjastuste poolt. Kuna 1931. a lootsid paljud raamatukogud aasta lõpul seadusega ettenähtud dotatsiooni riigilt kätte saada, olid nad tellinud kauplustelt ja kirjastustelt raamatuid võlgu, lubades krediidi ära maksta toetussummade saabumisel²⁶⁸. Ka 1932. aasta vähendatud toetusest läks suurem osa kirjastustele võlgade tasumiseks. 1933. aasta eelarvega polnuks raamatukogudel praktiliselt üldse võimalik uut kirjandust osta. Loomulikult viis see ärevusse kirjastajad, kellele raamatukogud olid ühed suuremad kliendid ja kellel

²⁶⁴ EKLA f. 92, M 284:7, l. 12.

²⁶⁵ Sealsamas.

²⁶⁶ ERA, f. 1108, n. 4, s. 795, l. 15.

²⁶⁷ ERA, f. 1108, n. 4, s. 633, l. 1.

²⁶⁸ ERA, f. 1108, n. 4, s. 795, l. 3.

sissetulekute vähenemise tõttu polnud omakorda võimalik enam riiklikke laene tasuda ega uusi algatusi ellu viia. Samal ajal olid sihtotstarbeliste laenude abil väljaantud trükised kirjastuste ladudes seismas. Sellele viitas oma ettepanekus HSMile ka suurim riiklike laenude ja toetuste saaja EKS: „Kõige radikaalsemaks ja kindlaid tulemusi andvaks oleks näit. see, kui võetaks raamatud riigi rahaga kirjastatud ladudest ja antaks nad riigi poolt toetatavatele raamatukogudele, ning nende hinna võrra kustutatakse kirjastusel riigile maksta olevaid laene.“²⁶⁹

29. detsembril 1932 pöördus EKS ministeeriumi poole märgukirjaga „Raamatud ladudest raamatukogudesse“, kus tuli kordamisele eelpool tsiteeritud ettepanek riigi laenudega kirjastatud raamatute levitamisest rahvaraamatukogudesse ja koolidesse.²⁷⁰ See ettepanek viis mitmeaastasele raamatukogude (sund)varustamisele kirjastuste poolt, määras pikemaks perioodiks avalike raamatukogude kirjanduse valiku ning oli samas seotud riiklike kirjastuslaenude kustutamiselega.

EKSi märgukirjas tehti ettepanek Seltsilt laenusumma ulatuses raamatute võtmiseks ja nende jagamiseks riiklike toetussummade arvel avalikele raamatukogudele. Suure plussina tõi EKS aktsiooni juures välja sularahas arvestuse puudumise, s.t. riigikassa mittekoormamise. Ülekanne eelarve kulude ja laenufondide vahel nähti ette sularaha väljaandmiseta. Reaalsuses nägi EKS asja toimivat järgmiselt: ministeerium teeb teatavaks, millise summa ulatuses ta igale raamatukogule raamatutes toetust määrab ja saadab vastava nimestiku Seltsile, kes omakorda saadab selle teate edasi igale kogule koos pakkumisel olevate raamatute nimestikuga. Kogu valib talle määratud summa ulatuses raamatuid ja teavitab valikust Seltsi, kes siis neile raamatud kohale toimetab. Ministeeriumile esitab Selts aruande. Märgukirjas esitati ka ümardatud arvudega arvestus: „Seltsil on praegu vähemalt 200 kogudele kohast raamatut (üldse on Seltsil müügil 253 eri teost), igat sellises eksemplaride arvus, et sellest jätkuks 1 eks. igale avalikule rahvaraamatukogule (*neid oli Eesti Vabariigis tollal 700 – G.R.*). Nende raamatute (keskmise) hind on 2 kr. 50 s. eksemplar, seega terve komplekt 500 krooni. Kaudsete andmete põhjal võib arvata, et praegu on kõigi kogudes kokku ainult umbes 1/5 neist Seltsi raamatutest, mis seal üldse olla võiksid. Seega puudub veel umbes 4/5 või 400 krooni eest kogu kohta, mida Selts juba praegu võiks juurde anda, ilma et kogule tekiks ülearuseid dublette. Seltsi riiklikud laenud kõik kokku on ümmarguselt 100 000 krooni. Arvestades raamatukogude üldarvu 1000 üksuse peale, võttes selle

²⁶⁹ ERA, f. 1108, n. 4, s. 795, l. 1-3.

²⁷⁰ ERA, f. 1108, n. 4, s. 795, l. 3-5.

juures suuremad kogud mitme üksuse eest, nii et üksus vastaks suuruselt umbes keskmisele kogule, saaksime iga kogu kohta 100 krooni – summa mille ulatuses riik võiks iga keskmist kogu varustada Eesti Kirjanduse Seltsi raamatutega Seltsi võla arvel, s.o. ilma sularaha kulutamiset ja riigikassa koormamiseta.²⁷¹ Selles siiski suhteliselt ülevaatlikus ettepanekus leidis aga paar punkti, mis ministriumile lihtsalt ei saanud vastuvõetavad olla. Esiteks tegi Selts ettepaneku anda kogudele, kes ei nende raamatute nimekirjast eraldatud summa suuruses sobivaid teoseid ei leia, vähem raamatuid ja teistele nende arvel selle võrra rohkem. See aga oli vastuolus juba Avalike Raamatukogude Seadusega, mille kohaselt tuli toetussummasid määrata vastavalt omavalitsuse määratud summale²⁷². Kuna summad olid seotud omavalitsuse elanike arvuga, ei saanud toetuse suurus (isegi raamatutes) sõltuda konkreetse kirjastuse väljaannete leiduvusest kogudes. Teiseks rõhutas Selts liigselt oma väljaannete suurendamise vajadust avalikes raamatukogudes, andes sealjuures ka ülevaate sellest, kui väike protsent eesti raamatuturul ringlevaist trükistest tegelikult raamatukogudesse jõudis (pöördumises oli EKS teatanud, et annetus nende võla näol riigile moodustaks teise viiendiku nende väljaannetest raamatukogudes, 1/5 on seal juba koha leidnud²⁷³). Kolmandaks ja ministriumile põhimõtteliselt vastumeelseks punktiks antud ettepanekus oli raamatute köitmise küsimus – nimelt leidis Selts, et raamatud tuleb eelnevalt ära köita ning 20% raamatu kaanehinna tasuks köitmise eest. 100 000 krooni eest laenude arvel võetud brošeeritud raamatute köitmiseks oleks Seltsi arvutuste järgi kulunud 20 000 krooni – st kogu summa, mis riigieelarves oli ettenähtud avalike raamatukogude toetuseks 1933. aastal.²⁷⁴ Selles 20 000 kroonis nägi EKS katet ka saatekuludele. Oma võlakustutuse planeeris Selts mitme aasta peale ning antud majandusolukorras oli see ettepanek ning üks vähestest võimalustest raamatute rahvani jõudmiseks. Nagu EKS oma pöördumise ka lõpetab: „Käesoleva ettepanekuga loodab Selts, et tema algatus – radikaalselt hõlbustada raamatukogude seisukorda raskel ajal ja lõplikult õiendada oma võlavahekordi riigiga, leiab Ministriumi heatahtlikku tähelepanu ja õiglast hindamist. Ajal, kui kõik muud kultuurilised harrastused kipuvad muutuma kättesaamatuks mitte ainult laiematele rahvakihtidele, vaid isegi haritlastele, oleks eriti otstarbekohane ja õigeajaline

²⁷¹ Sealsamas.

²⁷² Riigi Teataja 1924, nr. 77/78, lk. 494.

²⁷³ ERA, f. 1108, n. 4. s. 795, l.3-5.

²⁷⁴ Sealsamas.

sihikindlalt arendada raamatukultuuri, eriti veel sellepärast, et riik seda praegu suudaks peaaegu ilma mingisuguse pingutuseta ja lisakoormata.²⁷⁵

Need pöördumised langesid viljakale pinnale. Ja ei jäänud EKS siin ainsaks lahenduse otsijaks. Kas näitasid kirjastused üles harvaesinevad ja palju taganutatud koostöövalmidust või (mis on ka tõenäolisem) said konkurendid käimasolevast kirjavahetusest teada ja otsustasid oma huvide kaitseks kaasa lüüa, aga juba 25. jaanuaril 1933 saabus ministeeriumisse teine samasisuline kiri Tartust, k. o/ü „Looduselt“. Laenuintresside maksmise asemel 1. veebruariks 1933 Pikalaenu Panka 3175, 56 krooni ulatuses pakuvad/paluvad nad võimalust tasuda laen raamatutes.²⁷⁶ Ja kuigi tegemist on suures osas garanteeritud läbimüügiga kirjandusega (kooli- ja käsiraamatud) väidab „Loodus“: „Nende raamatute levik on osutunud kahjuks nii väikseks, et läbimüügist saadud summadest ei kattu isegi nende raamatute alla paigutatud kapitali jooksev protsent.“²⁷⁷ 18. veebruaril saabus analoogne kiri ka „Noor-Eesti Kirjastuselt“, kes samuti väitis end olevat võimetu laenuprotsente maksta. Selles kirjas toodi esmakordselt välja ka tõik, et alafinantseerimise tõttu on mitmed raamatukogud kauplustele ja kirjastajatele võlgu jäänud.²⁷⁸

Omalaadse ettepanekuga esines veel üks võlglane – Eesti Üliõpilaskonna Juhatus, kelle kirjastuslaenu suuruseks oli 4000 krooni. HSMilt paluti nimelt laenuraha jätta Tartu Ülikooli õpperaamatute kirjastamise fondi alusvaraks.²⁷⁹ Etteruttavalt võib öelda, et nii see ka olema sai²⁸⁰.

Märtsis 1933 saatis haridus- ja sotsiaalminister Hugo Kukke Majandusministeeriumi kaudu kirja Vabariigi Valitsusele, milles suures piires kordas EKSi ettepanekut, kuid rohkem läbitöötatult. Sealjuures anti ka ülevaade senistest kirjastuslaenudest.²⁸¹ Kõik võlglased (Eesti Kirjanduse Selts, kirjastus O/Ü „Loodus“, O/Ü „Noor-Eesti Kirjastus“, Eesti Õpetajate Liit, Eesti Tervishoiumuuseum, Tartu Õpetajate Seminari vilistlaskogu ja Eesti Üliõpilaskond) olid end võlgade tasumisel võimetuks kuulutanud, kuna „nende summade arvel soetatud kirjandus on suuremal osal realiseerimata ja seisab laos tarvitamata“.²⁸² Majandusministeeriumi ja Valitsust

²⁷⁵ ERA, f. 1108, n. 4, s. 795, l. 5.

²⁷⁶ Samas, l. 4

²⁷⁷ Sealsamas.

²⁷⁸ Samas, l. 11.

²⁷⁹ Samas, l. 12.

²⁸⁰ Samas, l. 25.

²⁸¹ Samas, l. 15 – 16.

²⁸² Sealsamas.

teavitati ka avalike raamatukogude olukorrast, mis 1933. aastaks oli kujunenud enam kui nutuseks – kui veel 1931/32. eelarveaastal maksti raamatukogudele välja ainult 50% neile seaduse järgi kuuluvaist summadest, siis 1932/33. aastal oli see protsent langenud 30-le, mis aga oli veel märtsiks 1933 välja maksmata ning „mis nähtavasti jääbki välja maksmata raha puudusel“.²⁸³ 1933/34. aasta eelarves oli avalikele raamatukogudele ette nähtud aga toetusi alla 30% neile seaduse järgi kuuluvaist summadest. Sisuliselt tähendas see, et riik polnud enam võimeline täitma seaduses vastu võetud kohustusi avalike raamatukogude suhtes. Haridus- ja sotsiaalministri ettepanek olukorra normaliseerimiseks oli järgmine: „võtta Eesti Kirjanduse Seltsilt, K. o/ü „Looduselt“ ja o/ü „Noor-Eesti Kirjastuselt“ raamatuid igalt ühelt umbes 1/3 osa nende tasumata laenu väärtuses, Eesti Õpetajate Liidult ja Tartu Õpetajate seminari vilistlaskogult aga terve tasumata laenu väärtuses, jagada need raamatud tasuta riigi toetuse arvel avalikkudele raamatukogudele ja koolidele, samuti võtta Eesti Tervishoiumuuseumilt koolidele maksuta väljajagamiseks tema poolt laenatud summa arvel trükitud pilte ja tabeleid poole laenusumma väärtuses ja vastavalt kustutada nende laenusummad, s.o. kolmel esimesel umbes 1/3 ulatuses, viimasel poole võrra ja teistel tervelt“.²⁸⁴

Kuigi ettepanek näib olevat igati suuremeelne, polnud siin mitte mingil juhul tegu riiklikul tasemel heategevusega kirjastusäride toetuseks. Nagu eelnevalt mitmel pool mainitud, oli riik ise raskustes oma kohustuste täitmisega, võlgu raamatukogudele ning lähitulevikus oli ette näha vaid selle võlakoorma suurenemist. Samuti polnud HSM mitte mingil juhul nõus kontrolli kirjanduse valiku üle käest ära andma. Ning siin oli oma roll täita Raamatukogude Komisjonil. Kirjanduse valik ja saatmine avalikele raamatukogudele riiklike laenude kustutamiseks ei saanud toimuda ainult kirjastuste ja raamatukogude vahelise suhtluse tulemusena. Muuhulgas lootis ministeerium ka riigi kasuks tingida ning nii lõpebki pöördumine Valitsuse ja Majandusministeeriumi poole lausega: „Ülaltoodule pean tarvilikuks juurde lisada, et kui Vabariigi Valitsus käesoleva ettepaneku kinnitab, võetakse kirjastajailt kustutavate laenude arvel raamatuid ainult Hariduse- ja Sotsiaalministeeriumi sellekohase valiku alusel, kusjuures kirjastajailt on loota saada hinnaalandust kuni 25% raamatute kaane hinnast.“²⁸⁵

²⁸³ Samas, l. 15.

²⁸⁴ Samas, l. 16.

²⁸⁵ Sealsamas.

7. aprilliks 1933 jõuti asjaajamistega nii kaugele, et HSM-i Koolivalitsuse poolt teavitati Eesti Kirjanduse Seltsi, Eesti Õpetajate Liitu, Eesti Tervishoiu Muuseumit, k. o/ü. „Noor-Eestit“ ja k. o/ü. „Loodust“, et nende võlad kustutakse raamatute ja õppevahendite arvelt, mis saadetakse koolidesse ja raamatukogudesse, kusjuures hindadeks arvestatakse 75% nominaalhinnast. Summad, mis kustutamisele läksid olid kõige suuremad Eesti Kirjanduse Seltsil – 30 000 krooni, järgnesid ”Loodus” 9 500, ”Noor-Eesti Kirjastus” 3000, Eesti Tervishoiu Muuseum 1500 ja Eesti Õpetajate Liit 650 krooniga.²⁸⁶ Täielikult leidis kustutamist Tartu Õpetajate Seminari Vilistlaskogu kirjastuslaen 1900 krooni ulatuses, mille eest võeti samuti 75% nominaalhinnaga raamatuid.²⁸⁷ Viimase väljaanded jõudsid siiski vaid kooliraamatukogudesse.²⁸⁸

Enne veel, kui EKSi ettepanek teoks sai, otsustas ministeerium kustutada sarnaselt veel üks vana laen. Nimelt otsustati vabaneda ka ajavahemikus 1923 – 1927 kirjastus a/s “Varrakule” antud laenudest Eduard Vilde teoste kirjastamiseks.²⁸⁹ Haridus- sotsiaalministri ettepaneku nr. 116 9. veebruarist 1933 kinnitas Riigivanem 31. märtsil s.a.²⁹⁰

Eelpool kirjeldatud tegevuskava sidus kolme asjast huvitatud olevat osapoolt. Riiki, võlgu võtnud kirjastusi ja avalikke raamatukogusid. Lisaks nimetatutele said oma osa sellest kokkuleppest ka kooliraamatukogud, kelle ees oli samuti riigil kohustusi ning kellel ”oma” Komisjoni hetkel enam polnud. Aga sugugi mitte kõik polnud asjade sellise käiguga rahul, sh ka kirjastused ise. Esimesena tõstis häält o/ü “Noor-Eesti Kirjastus”, pöördudes kõigepealt haridus- ja sotsiaalministri, hiljem ka riigivanema poole. ”Noor-Eesti Kirjastus” hakkas protesteerima võrdse printsiibi kohaldamise vastu kirjastuste 1/3 laenuosa kustutamisel, kuna nende vastav summa oli kümme korda väiksem kui EKSil ja neli korda väiksem kui k/o-ü „Loodusel“, samas kui viimaste laenude tasumata osad ületasid ”Noor-Eesti Kirjastuse” omad. K. o/ü „Noor-Eesti Kirjastus“ ei olnud mitte ainult vähem laenanud kui teised, vaid oli poole oma laenudest juba tagastada suutnud ning sellest lähtudes tegi ettepaneku võtta laenukustutamise aluseks mitte maksmata laenude suuruse, vaid laenude algsummad,

²⁸⁶ Samas, l. 23.

²⁸⁷ Samas, l. 24.

²⁸⁸ Samas, l. 53-54.

²⁸⁹ A/S Varrak oli riiklike laenudega andnud välja ajavahemikus 1923 – 1927 21 köidet Eduard Vilde kogutud teoseid. Varraku majanduslikud raskused olid alanud juba 1924. aastal ning HM määras oma esindaja Varraku juhatusse. 1928. aastal Varrak siiski pankrotistus ja ta väljaanded läksid laenu katteks ministeeriumi käsutusse. Eduard Vilde “Kogutud teoste” väljaandmise viis lõpuni k. o/ü. “Loodus”

²⁹⁰ ERA, f. 1108, n. 4, s. 795, l. 20.

väites kaugelenägelikult: „laenude raamatutega tasumine, nii tervitatav kui see ka ei ole, mõjub kahtlemata halvavalt kirjandusturule, vähendades raamatute ostmist, mille all aga kannataks just see kirjastus, kellelt laenude tasuks raamatuid vähem võetakse“.²⁹¹ Lisaks teatas ”Noor-Eesti Kirjastus”, et püüdes tähtaegselt tasuda ministeeriumi poolt antud laene, on nad olnud sunnitud pankadest võetud krediiti järjest pikendama ning kohusetundlik käitumine riigi suhtes olevat neile väga suure kahjumi tekitanud. „Juba praegu rõhuvad pangalaenud õige rängalt kirjastuse tegevust. Kui laenude raamatutega tasumine veel kaasa toob ostjaskonna ärajäämise ka väheselgi arvul, mida on kindlasti karta, siis muutub kirjastuse tegevus edaspidi õige raskeks.“²⁹² Muuhulgas tegi ”Noor-Eesti Kirjastus” veel kirjastusäridele tol ajal iseloomuliku ettepaneku mitte kustutada EKSi laenu, sest nad kasutavad seda „võib-olla ebaproduktiivselt“.²⁹³ Ministeerium jäi oma otsusele kindlaks ja ning jätkas raamatute jagamist kirjastuslaenudelt tagastamata summade arvel proportsionaalsuse põhimõttel. Riigi huvides oli võimalikult suur üldine laenukustutamise, mistõttu oli mõistlikum lähtuda laenujääkidest, mitte laenude kogusummast kirjastuste kaupa. Selline laenukustutuspoliitika toimus ka järgnevatel aastail, kuigi lõpuks hakkas ministeerium nõudma endale suuremat hinnasoodustust kui 25% raamatu kaanehinnast. Kirjastused nõustusid 1920. aastail väljaantud kirjanduse müügisoodustuse tõstmisega 35%-ni kaanehinnast, kuid uuem kirjandus jäi kallimaks. Seegi sai teoks tänu Riigikontrolööri protestile, kes leidis, et HSM aitab kirjastustel vabaneda laojääkidest, mida muidu realiseeritaks odavmüükidel 90% hinnasoodustusega. Üldiselt oli kirjeldatud skeem kasulik suurkirjastustele-võlglastele, kuid mitte teistele kirjastustele. Kaasnes olukord, kus avalikud raamatukogud mõne aasta vältel ostjatena raamatuturul üldse kaasa ei löönud. Ja ei saa öelda, et ka kõik raamatukogud oleksid sellise korraldusega rahul olnud – raamatuid sai tellida ainult etteantud nimekirja korras ja kindla summa eest konkreetselt kirjastustelt ning kuna üldiselt oli tegemist 1920. aastatel välja antud kirjandusega tekkisid raamatute jagamise lõpuperioodil, kui nimekirjades olev valik enam väga suur polnud, mitmetesse kogudesse ebavajalikud dubletid. Peale selle võeti raamatukoguhoidjail laiem otsustamisvõimalus. Kindlasti oleks enamus avalikest raamatukogudest eelistanud siiski rahalist toetust. Rahulolematud olid ka Raamatukauplejate Ühing ning teised kirjastused, kelle poolt väljaantav

²⁹¹ Samas, l. 146.

²⁹² Sealsamas.

²⁹³ Sealsamas.

uudiskirjandus hakkas nüüd omakorda ladudesse kuhjuma. 1920. aastatel antud riiklikud kirjastuslaenud kustutati 1936. aastaks ning edaspidine kirjastuste toetamine oli riigi poolt palju läbimõeldum ja ettevaatlikum. Kohati isegi liiga ettevaatlik – näiteks ei leitud muuhulgas enam raha ka vähemusrahvaste õpikute väljaandmiseks (eesti keele õpikud ja lugemikud, eesti ajalugu venekeelsetele koolidele jne).

Vaadates olukorda, mis valitses tollal Eesti raamatuturul, olid „Noor-Eesti Kirjastuse“ kartused igati põhjendatud. Raamatukogud ja koolid olid suurimad tarbijad, kelle osalus oli juba ka kirjastuste käivetesse sisse arvestatud. Raamatud olid kallid ning üksikisiku ostujõud väike. Aktsiooni “Raamatud ladudest raamatukogudesse” mõjud tundlikule Eesti raamatuturule hakkasid ilmnema kiiresti. Oma osa oli siin küll juba ka eelpoolmainitud majanduslikul surutisel ja varasemal raamatuturu korraldamatusel, kuid paratamatult hakkas see pikema aja jooksul mõjutama kogu kirjastusturgu Eesti Vabariigis nagu oli seda teinud nii ühinemine Berni konventsiooniga kui ka erinevate kirjanduskomisjonide tegevus ministeeriumi juures jm näiliselt väiksemad ettevõtmised ning muudatused. Kirjastuslaenude tagasimaksmine raamatutes soovituslike nimekirjade alusel oli ajutine kompromiss nii kirjastajatele kui ka ministeeriumile. Samas on sellele tagasi vaadatud ka kui äärmiselt positiivsele sammule raamatukogude sisulise kvaliteedi suhtes ning täheldatud huvi tõusu väärtteoste ja eesti kirjanduse vastu²⁹⁴.

1930. aastate teisel poolel hakkas ministeerium majanduskriisist muserdatud kirjastustele uuesti laene andma. Olemasolevaid laene ka pikendati või kasutati kooliraamatukogude täiendamiseks. 1937. aastal sai 5000 krooni suuruses laenu „Noor-Eesti Kirjastus“ eesti algupärandite väljaandmiseks – tegemist oli aga juba muutunud päevapoliitilise olukorra ja eesti rahvuskultuuri doteeriva kultuuripoliitikaga.

Raamatukogude Komisjoni tegevusest

Raamatukogude Komisjoni loomine 1930. aastal tundus olevat vajalik ja kirjandus- ning vabaharidustegelaste poolt ka igati soositav ettevõtmine. Enne aktsiooni “Raamatud ladudest raamatukogudesse” ei tehtud Komisjoni tegevuse suhtes ka kriitikat, v.a peale raamatute nimekirja ilmumist 1933. aastal. Nimelt ei suhtunud

²⁹⁴ Kuljus, I. Ajaga silmitsi. - Raamatukogu 2000, nr. 1, lk. 5.

mitte just kõik positiivselt Valmar Adamsi raamatu “Maise matka poolel teel” nägemisse HMi poolt avalikele raamatukogudele soovitatud teoste nimekirjas²⁹⁵.

Alguses suhteliselt väikesearvulist komisjoni liikmeskonda suurendati järk-järgult. Soovijaid, kes oleks heal meelel komisjoniga liitunud, oli palju, kuid kõigepealt tulid Kultuurkapitali esindajatena sinna Eduard Hubel ja Johannes Semper. Selle põhjuseks oli Eesti Kirjanike Liidu soovitus 1932. aastal kaasata Raamatukogude Komisjoni mitmesuguste organisatsioonide esindajaid. Ministeeriumi lisas Kirjanduse ja Näitekirjanduse Sihtkapitalide Valitsuste juurest komisjoni 2 liiget.²⁹⁶ 1934. aastal kuulus Raamatukogude Komisjoni koos sekretäriaga 11 liiget: haridusnõunikud Johannes Aavik, Johannes Kiivet ja Gustav Ollik, ministeeriumi peasekretär Aleksander Kurvits ja majandusinspektor A. Truu, Tallinna Keskraamatukogu juhataja Aleksander Sibul, õpetaja Juhan Väinaste, kirjanikud Eduard Hubel ja Johannes Semper Kultuurkapitali esindajatena ja Tartu ülikooli raamatukogu juhataja Friedrich Puksov (Puksoo).²⁹⁷ Komisjoni suurenemine oli seotud Kooliraamatute Komisjoni tegevuse lõpetamisega, mis tõi kaasa muutusi ka Raamatukogude Komisjoni arvustuskavas. 1935. aasta märtsis nimetati G. Olliku asemel komisjoni juhatajaks Johannes Aavik. Komisjoni lisandus uue liikmena haridusnõunik V. Viilup ja endine juhataja G. Ollik jäi liikmestaatuseta kaastöötajaks.²⁹⁸

Töö komisjonis oli väga aeganõudev. Läbivaatamisele tuli suur hulk trükiseid ja arvustajaid oli esialgu vähe. 1938. aastal lahkus komisjonist Friedrich Puksoo, kes asendati ministeeriumi poolt vabaharidustöö nõuniku Aleksander Leinjärve ja koolide peainspektori Märt Rauaga. 1937 sai EELK esindajaks usulise kirjanduse hindamisel väljastpoolt komisjoni Ida-Harju praost ja Jüri koguduse õpetaja Jakob Aunver.²⁹⁹ Komisjoni töö sisulisse poolde sekkus aeg-ajalt ka minister, kes nimekirjad kinnitama pidi – näiteks 1935. a käskis tollane haridusminister Nikolai Kann soovitatavate teoste hulgast välja heita Johannes Barbaruse ja Heiti Talviku luulekogud (“Tulipunkt”, “Palavik”), Jaan Kärneri provotseeriva pealkirjaga romaani “Soodoma kroonika” ning koguni A. H. Tammsaare “Elu ja armastuse”.³⁰⁰

1935. aastast muutus Raamatukogude Komisjoni töö oluliselt. Soovituslikud nimekirjad muutusid avalikele raamatukogudele kohustuslikeks, kuigi veel paar aastat

²⁹⁵ Postimees, 12.07.1933, lk.4.

²⁹⁶ ERA, f. 1108, n. 4, s. 633, l. 18.

²⁹⁷ ERA, f. 1108, n. 4, s. 636, l. 7.

²⁹⁸ ERA, f. 1108, n. 4, s. 636, l. 14.

²⁹⁹ Veskimägi, lk. 376.

³⁰⁰ Veskimägi, lk. 377; ERA, f. 1108, n. 4, s. 631, l. 98.

tagasi oli Komisjoni koosolekul otsustatud, et soovitatud raamatute nimestiku sundnimestikuks tegemine pole vajalik.³⁰¹ Muutus ka teoste soovitamise süsteem: trükised jaotati mitmesse alaliiki – ilukirjandus, usu-, mõtte- ja kasvatusteadus, ühiskonna- ja õigusteadus, keele- ja kirjandusteadus ning kunst, matemaatika, looduse ja arstiteadus, rakendusteadus, maade- ja rahvaste teadus, ajalugu ning lastekirjandus. Teosed tulid jagada kolme liiki: soovitatuks I järgus, soovitatuks II järgus ja mittesoovitatuks. Kooliraamatukogude Komisjoni tegevust üle võttes hakati kooliraamatukogude jaoks raamatuid liigitama ka õpilaste vanuselise jaotuse järgi.

Unikaalse allikana on säilinud Raamatukogude Komisjoni liikmete koostatud arvustused ilmselt kõigi läbivaadatud teoste kohta.³⁰² Nende hulgas on ka kooliõpikuid, kuna Kooliraamatute Komisjon sel ajal enam ei tegutsenud ja kooliosakond suunas mitmed arvustusele tulnud õpikud Raamatukogude Komisjonile.

1935. aastal läbi viidud suurejooneline Raamatu Aasta juhtis avalikkuse tähelepanu nii raamatukogude olukorrale kui ka eesti kirjanduse ja raamatuturu hetkeseisule. Loetud nädalad enne HSMi soovitusnimekirjade kohustuslikeks kuulutamist otsustas Raamatu Aasta Peakomitee hakata koostama ka nn muster-raamatukogu nimekirja. Selle aluseks võeti kaks Raamatukogude Komisjoni poolt koostatud nimekirja (1932, 1933) ja loodi eraldi alamkomisjon koosseisus E. Hubel, J. Aavik, A. Adson, G. Ney, J. Rummo, Fr. Tuglas, prof. Riikoja, õpetajad J. Ainelo ja H. Männik. Lisaks otsustati luua ka teine nimekiri – 150 parimast eesti keeles ilmunud tõlketeosest, sh ka teaduslikud teosed.³⁰³ Augustis 1935 olid plaanitud nimekirjad juba valmis trükki minema, muudatusi tehti nii eesti kui väliskirjanduse nimestikes ning kinnitati noorsoo- ja lastekirjanduse nimekirjade ealised sihtgrupid.³⁰⁴ 52-leheküljeline trükis “Eesti algupärase ja tõlkekirjanduse valimikkude nimestikud” ilmus veel samal aastal. Nimestike koostamise komisjon lõpetas oma töö märtsis 1936 ning lõpp-koosolekul lisati nimekirja veel 76 Raamatu Aasta jooksul ilmunud teost.³⁰⁵ Seegi nimekiri käis Raamatukogude Komisjonis kinnitamisel³⁰⁶.

Keerulisemaks tegi Raamatukogude Komisjoni töö 1930. aastate keskel alguse saanud õpikute standardiseerimine. Mitmed väljaandjad leidsid, et nende kirjastusel ilmunud ilukirjanduslikud ja populaarteaduslikud teosed võiksid kohustuslikus korras avalikes

³⁰¹ ERA, f. 1108, n. 4, s. 633, l.18.

³⁰² ERA, f. 1108, n. 4, s. 839 – 856.

³⁰³ Postimees, 28.06.1935, lk.1.

³⁰⁴ Postimees, 16.08.1935

³⁰⁵ Postimees, 22.03.1936, lk.1.

³⁰⁶ ERA, f. 1108, n. 4, s. 636, l. 15.

ja kooliraamatukogudes olemas olla. 14. märtsil 1940 pöördus oma varasemast edust tiivustatuna otse haridusministri poole o/ü. “Kultuurkoondis” palvega osta või teha kõigile kooliraamatukogudele kohustuslikuks August Traksmäe poolt koostatud “Lühikene Vabadussõja ajalugu”³⁰⁷.

Raamatukogude Komisjoni tegevus aitas ühelt poolt kindlasti kogudel saada ülevaade heast kirjandusest, teisalt viis ta ellu riiklikku kultuuripoliitikat. Komisjoni tegevusaeg (1931 – 1940) sattus Eesti Vabariigi sisepoliitiliselt kõige pinevamasse aega ning muutused Raamatukogude Komisjoni töös toimusid paralleelselt eesti ühiskonnaga.

³⁰⁷ ERA, f. 1108, n. 4, s.794, l. 169.

Raamatukogude Komisjoni

Lavateoste Alamkomisjon

Eellugu ja ülevaade oludest

Aastal 1934 alguse saanud riigipoolne tähelepanu lavateoste suhtes oli tihedalt seotud Eesti Vabariigi ühinemisega Berni konventsiooniga ja siseriikliku organiseeritud autorikaitse sisseviimisega katsetega Eesti Autorikaitse Ühingu poolt. Vajadust hakata arvustama näidendeid ja laulumänge ei tinginud tarvidus korrastatuma raamatuturu järele ning mitte niivõrd ka moraalitsensuuri nõue, vaid erinevalt Kooliraamatute ja Raamatukogude Komisjonidest oli see seotud otseselt autoriõiguste kaitse, vabaharidustöö ja isetegevusega Eesti Vabariigis.

Seoses Lavateoste Alamkomisjoniga tuleb autoriõiguste kaitsega seotult vaadelda näitekirjanike õiguslikku olukorda antud perioodil. Kindlasti said autorid honorarid kergemini kätte Vene tsaaririigi koosseisu kuuluvas Eestis kui noores Eesti Vabariigis. Enne Eesti iseseisvumist olid peoõhtu korraldajad kohustatud politseid teavitama nii peo toimumise aja, koha kui ka etteastete sisu kohta ning need teated ilmusid ka ajalehtedes. Enamik peokorraldajatest küsis ettekandelube kas kirjastajailt või autoreilt, kuna info nende teoste kasutamise kohta oli avalik. Kuigi ka Eesti Vabariigis pidid organisatsioonid avalike ettekannete seaduse kohaselt teavitama politseid kogunemistest ja §2 punkt 2 kohaselt andma informatsiooni ka ettekande sisu ja autori kohta³⁰⁸, ei nõutud selle info avalikustamist, mistõttu autorid kaotasid üsna kiiresti igasuguse ülevaate oma loomingu kasutamise kohta. Kindlasti oli tegemist ka teadmatusena, kuid eriti 1920. aastate keskel hakkas ajakirjanduses autoriõiguste kaitse alaseid kirjutisi järjest enam ilmuma ja seega polnud see vabandus peagi enam tõsiseltvõetav.

Juba 1919. aastal oli Eesti Kirjanike Kongressil seatud sisse draamateoste autorite tasunormid – kutselistele teatritele iga esietenduse pealt 15, teiselt 10 ja kolmandalt 5% sissetulekust³⁰⁹. Kutselised teatrid pidasid neist normidest ka kinni, kuid maaseltsid, kellele kehtisid küll madalamad esitamistasud (esietenduse pealt 10 ja järgnevalt 5%), kas eirasid seda või jäi informatsioon neile kättesaamatuks. Oma õiguseid selgitasid ajakirjanduses korduvalt nii August Kitzberg kui ka Oskar Luts (seda isegi erinevates žanrilistes vormides), kuid 1920. aastatele iseloomulikuna ei

³⁰⁸ Riigi Teataja 1923, nr 43, lk. 310.

³⁰⁹ ERA, f. 1108, n. 5, s. 14, l. 11.

pidanud isetegevuslikud näiteringid vajalikuks autoritele honorare tasuda. Üksikuid erandeid siiski oli – nii oli üks maaselts Kitzbergile saatnud lihtsalt 10 marka, mille ”taevast võetud”³¹⁰ suurust oskas kirjanik ise ka lahti seletada. Nimelt olevat ”Kauka jumala” tiitellehe pöördel (1915. a väljaanne – G.R) tekst, kus etenduse loa eest esimesel korral ”palutakse 10 rubla ja kordamise puhul 5 rubla maksta”.³¹¹ Seda, et vahepeal riik ja võim ning sellega koos ka rahatähed ja -väärtus muutunud olid, ei pannud selts tähelegi, nagu ka asjaolu, et sealsamas seisis lause: ”Loata mängimise eest hoiatatakse.”³¹² Kitzberg, kelle majanduslik olukord oli kehv, avaldas ajakirjanduses küll artikleid autoriõiguste ignoreerimisest Eestis, kuid keeldus ka seltse, ”kes mängivad mu tükka ja ei nihatagi”³¹³ kohtusse kaebamast. Üldiselt tuleb tõdeda, et 1920. aastate keskpaigaks oli näitekirjanike autoriõiguste kaitse ignoreerimine normiks muutunud. Või nagu sõnastas probleemi Päevaleht: ”Meie algupärased näitekirjanikud on nii maa kui ka väikelinnade seltsidele tasuta ja kaitseta lüpsilehmadeks muutunud.”³¹⁴

Näitekirjanike ja seltside vahelisi suhteid kirjeldab O. Luts järgmiselt: “Ainult jumal ja tema head inglid teavad täpselt, kui palju on mängitud A. Kitzbergi, nende ridade kirjutaja ja teiste näitemänge niihästi maal kui linnas, ilma et selleks oleks autoritelt luba küsitud: ent tihti leiad ajalehist, et seal ja seal on su vaese patuse näidend jälle “libedasti läinud üle laudade”, ilma et sul endal oleks aimugi olnud.”³¹⁵ Luts annab vastuse ka sellele, miks näitekirjanikud võimaldavad seltsidel karistamatult autoriõigust rikkuda ega kedagi kohtusse kaeba - nimelt olevat see liig tülikas töö, kuna “siis vist küll peaks vanaherra Kitzberg ja vanapoolne herra Luts olema reisil ja istuma kohtukodades 365 päeva aastas.”³¹⁶ Võimalik, et olukorda oleks parandanud paari-kolme protsessi toimumine, kuid neid ette ei tulnud. Ka poleks kohtu kaudu saadav honorar üles kaalunud ei kulutatud aega ega ka reisi- ning muid kulusid. Riigivõim lavateoste autoreile mingeid võimalusi oma töö eest tasu saada enne Autorikaitse Ühingu kokkutulemist ei loonud ning seega vaatasid nii Kitzberg kui Luts tagasi möödunud aegadele kerge nostalgiaga: “Me ei igatse tagasi vanu aegu,

³¹⁰ Kitzberg, A. Autoritasu tuleb tingimata suurendada. - Postimees 5.09.1918, lk.3.

³¹¹ Sealsamas

³¹² Kitzberg, A. Kauka Jumal. Jurjev, 1915. Tiitellehe pöördel.

³¹³ Kitzberg, A. Autoritasu tuleb tingimata suurendada. - Postimees 5.09.1918, lk. 3.

³¹⁴ Päevaleht 23.05.1925, lk. 5.

³¹⁵ Luts, O. Autori-õigustest. - Sädemed 19.12.1925, lk. 123.

³¹⁶ Samas, lk. 124.

kuid niipalju ometi pean ütleva, et siis oli autori-õigus paremini kaitstud kui praegu, eriti näitekirjanduses.³¹⁷

Ka eesti näitekirjanduses tõstatud 1920. aastate lõpul väärtkirjanduse ja odava (madala) meelelahutuse teema ning näitekirjanikke süüdistati järjest suurema hulga "sopandite tootmises kunsti asemel"³¹⁸ Ka sellele süüdistusele leiab Luts põhjenduse näitekirjanike loomingu kuritarvitamises – milleks pühenduda lavateoste kirjutamisele, kui jutustuste eest saab õiglast tasu, ent näidend raamatuna pole eriti ostetav.³¹⁹ Seega – kui eesti näitekirjanduse kunstilises tasemes on 1920. aastate lõpul teatavat kriisi täheldada, siis oli selle üheks põhjuseks autorite töö vähene väärtustamine just nende poolt, kes ise selle tulemusi enim kasutasid.

Kas siiski ei leidu veel maaseltse vabandavaid põhjuseid lisaks eelpoolmainituile? Autoriõiguse mittetundmine oli kujunenud teadlikuks autoriõiguste rikkumiseks, kuna tegemist oli juba üldiseks muutunud käitumisnormiga. Raskusi tekitas ka ettekandelubade taotlemine, kuna ei teatud, kuhu pöörduda ja kolmandaks segavaks asjaoluks sai teoste laenutamiseõiguse probleem. Viimane võis kuuluda nii kirjastusele, laenuraamatukogule või teatrile, kellele autor oli müünud oma teose ettekandeloala koos laenutamiseõigusega. Samas ei muretsenud paljud seltsid endale üldse osaraamatuid, vaid piirdusid müügile tulnud raamatust osade ümberkirjutamisega. Sealt ka protestid autorihonorari nõudmise vastu - kuna teos oli ostetud, ei nähtud vajadust mingeid muid kulutusi teha. Kutselised teatrid Eestis olid näidendite laenutamise tegelenud juba enne iseseisvusaega ja kuigi Eesti Vabariigi perioodil teatrite sellealane tegevus kahanes järjest, kuni muutus olematuks, olid nad 1920. aastate algul näitekirjanduse levitamise alal veel aktiivselt tegevad. Kuigi tekkis olukordi, kus teatrid ei saanud seltse alati repertuaari laenamisel aidata, oli teatav kontroll teatrite poolt olnud soodustavaks teguriks autoriõigustest kinnipidamise jälgimisel Vene tsaaririigis.

Lisaks autorite eneste kirjavahetusele maaseltsidega ja selgitustööle ajakirjanduses tuleb 1920. aastatel toimunud autoriõiguste jaluleseadmises kindlasti ära märkida kirjastaja, raamatukaupluse ja laenukogu omaniku Taavet Mutsu tegevus. Taavet Mutsu (kirjastus alustas 1919) andis ajavahemikus 1920 – 1940 välja üle 300 eestikeelse lavateose. Nende hulgas oli tõepoolest suur osa tõlgitud komöödiaid ja "rahvanalju", kuid ka lastenäidendeid ja tugevaid lavateoseid. 1922. a ilmus tema

³¹⁷ Sealsamas.

³¹⁸ Edve, ?. Tõsist kunsti rahvale! - Pühapäevaleht 13.01.1929, lk. 3.

³¹⁹ Luts, O. Mõni sõna näitekirjandusest. - Pühapäevaleht 20.01.1929, lk.4.

toimetamisel ja kirjastamisel esimene eesti "Üldine näitekirjanduse nimekiri"³²⁰, millele 1923. a lisandus eraldi lisanimekiri.³²¹ Hiljem keskendus Mutsu siiski vaid oma teatrikirjastuse poolt välja antud lavateoste nimekirjade avaldamisele. T. Mutsu raamatukauplus ja kirjastus sattus suurtesse majandusraskustesse ning aastaks 1925 oli ta loobunud suurkirjastustega teiste ilukirjandusžanride väljaandmise pärast võistlemast, keskendudes teatrikirjanduse väljaandmisele ja teatrikirjanduse kesklaotloomisele.³²² Oma laenuraamatukogu 8000 köidet müüs ta 1924. a Eesti Rahva Muuseumile.³²³ Laenutades seltsidele teatrikirjandust ja osaraamatuid kasseeris T. Mutsu ka autorihonorare ja edastas need ise kirjanikele. Siiski polnud see tegevusala nii kaalukas kui näidendite kirjastamine, milles ta ettevõtte tõusis 1930. aastate keskpaigaks Eestis kolmandale positsioonile, sattudes siis raskustesse juba seoses Autorikaitse Ühingu tegevusega ja riigipoolse lavateoste arvustamisega. Samas oli Taavet Mutsu see, kes oli vast kõige paremini kursis autorite ja väikelavade vahel valitsevate suhetega. Pärast edukat honoraride sissenõudmist Kitzberg - Simmi "Kosjasõidu" ettekannetelt, mis tõi autoritele paari aasta jooksul u. 2000 krooni, volitasid Mutsut ettekandelubasid välja andma ja honorare kasseerima ka Hugo Raudsepp, Eduard Vilde, Bernard Kangermann (pseudonüüm Pear Luide), Hans Turp, Eduard Hubel (pseudonüüm Mait Metsanurk), Kitzbergi pärijad jt.³²⁴ Sisuliselt rajas Mutsu oma tegevusega teed Autorikaitse Ühingule. Suhtumist autoritasude maksmise nõudesse kirjeldas ta tollal järgmiselt: "Alul maaseltside tegelased olid päris hämmastunud, kui tuli jutt autorihonorarist. "Kuidas - see ju meie oma kirjanik ja tahab meilt tasu oma tüki ettekandmise eest? Ta on ju juba saanud kirjastajalt ... miks ta veel tahab?" Nüüd ollakse nii kaugel, et autorihonorari põhimõtteliselt ei salata, vaid selle asemel lihtsalt hiilitakse mööda selle maksmisest."³²⁵ Oma kogemustest kinnitas ta, et vabatahtlikult on maaseltsid autoreile honorari pakkunud seitsme aasta jooksul kolm korda.³²⁶

Ettekandehonoraride probleem jäi aga püsima ja üksikisikuna polnud T. Mutsu võimeline antud olukorda muutma. Avalikkuses hakati üha enam märkusi tegema Eesti Kirjanike Liidu aadressil. Näiteks leiti 1930. a "Päevalehes", et autorite

³²⁰ Mutsu Teatrikirjastus. Üldine näitekirjanduse nimekiri. Kokkuseatud 1921. aastal. T. Mutsu, Tallinn, [1922].

³²¹ Mutsu Teatrikirjastus. Üldise näitemängude nimekirja "Lisa" nr. 3. T. Mutsu, Tallinn, [1923].

³²² EKLA f. 92, M 301:3, l. 15, 27.

³²³ Postimees 27.11.1924, lk. 5.

³²⁴ Esmaspäev 22.09.1930, lk. 4.

³²⁵ Sealsamas.

³²⁶ Sealsamas.

õiguste kaitseks võiks antud organisatsioon küll "end energilisemalt liigutada".³²⁷ Juba aastal 1925 oli välja tulnud ettepanekuga kirjanduslikele ühingutele asuda koguma autoriõigust rikkuvate seltside kohta teateid ja avaldada neid ajakirjanduses.³²⁸

1931. aasta Eesti Kirjanike Liidu peakoosolekul tehti juhatusele ülesandeks välja selgitada abinõud, millega saaks garanteerida näitekirjanike õiguste kaitse. Juristid, kelle poole abipalvega pöörduti, tegid ettepaneku pöörduda Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi poole palvega anda välja määrus, mis kohustaks peoloa taotlejat kohalikule politseile detailset kava esitama.³²⁹ Alternatiivettepanekuga tuli välja Henrik Visnapuu, kes soovitas luua draamakirjanike allorganisatsioon, mille kaudu saaks omal käel koguda politseilt andmeid maapidude kohta ning mõne organisatsiooni kaudu saadaolevaid honorare nõudma hakata.³³⁰ Samaaegselt hakkasid levima ka kuuldused Näitekirjanike Koondise loomisest, mis tegutseks kas iseseisva organisatsiooni või Eesti Kirjanike Liidu osakonnana ning hoolitseks muuhulgas näitekirjanike kutsehuvide eest.³³¹ Enne 1937. aastat viimane kavatsus aga ei realiseerunud, kuna vahepeal kerkis päevakorda konkreetne vajadus luua kiiresti Eestisse omamaine autorikaitsega tegelev organisatsioon.³³²

Eesti Autorikaitse Ühingu (AKÜ) loomine

Kuna vaatamata Berni konventsiooniga ühinemisele oli Eesti Vabariigis autoriõiguste kaitse realselt korraldamata, hakkas siinse olukorra vastu huvi tundma ka Autorite ja Heliloojate Ühingu Rahvusvaheline Konföderatsioon (*Confédération Internationale des Sociétés d' Auteurs et Compositeurs*). Konföderatsioon, kuhu kuulus enamik maailma autorite õiguste kaitset korraldavatest ühingutest, volitas 1932. aastal Poola autorikaitse ühingu ZAIKS (*Zwiazek Autorów, Kompozytorów i Wydawców*) looma Tallinnasse oma esinduse. ZAIKSi esindajate visiit sai ajakirjanduses ning kultuuriringkondades suure tähelepanu osaliseks. ZAIKSi "saadikud", direktor Stanislaw Assorna-Brochodi ja juriidiline nõustaja Jan Leeman olid teadlikud

³²⁷ Päevaleht 14.02.1930, lk. 7.

³²⁸ Päevaleht 23.05.1925, lk. 2.

³²⁹ Kaja 22.03.1932, lk. 3.

³³⁰ Päevaleht 22.03.1932, lk. 7.

³³¹ Päevaleht 30.03.1932, lk. 7.

³³² Sarnaselt näitekirjanikele jäid ettekandetasust sageli ilma ka heliloojad. Kuna pidude eeskavades muusikaliste ettekannete nimetusi sageli ära ei toodud, oli nende olukord veel kehvem. Kui oma liikmete hulgas suutis Lauljate Liit autoriõigustest kinnipidamist jälgida, siis sinna mittekuuluvate kooride, ansambli ja iseseisvate orkestrite tegevuse üle puudus neil igasugune ülevaade. Lisaks sellele ei kuulunud Lauljate Liidu kui koorilaulu edendava organisatsiooni tegevuspiiridesse instrumentaal- ja soolomuusika.

olukorrast eesti autoriõiguste kaitses ning neil oli plaan luua siia kohalikke autoreid koondav ZAIKSi filiaali. Oma huvide esindamiseks olid neile volitused kaasa andnud soome näitekirjanikud³³³ ning saksa, ungari jt. riikide heliloojad³³⁴. Visiidi käigus jõudsid poolakad pidada läbirääkimisi ringhäälinguga, kellele esitati oma nõudmised ettekandetasude kohta - 3% ringhäälingu aasta bruttosissetulekust, v.a. ooperitest ja operettidest pärit lood, mille suhtes kehtis eraldi arvestus. Taolise nõudmise rahuldamine oleks ringhäälingule tähendanud loobumist suurest summast – 1932. a “Vaba Maa” andmeil ulatus nõue 6000 krooni aastas³³⁵, 1934. a “Esmaspäeva” sõnul aga juba 200 000 kroonini³³⁶. Nii või teisiti oli see ringhäälingu jaoks liiga suur summa ning läbirääkimised katkesid. Neid jätkama määrati ZAIKSi esindajaks nimetatud siinse Poola saatkonna töötaja pr. Gerassimova.³³⁷ Poolakate “sissetung” Eestisse poleks tohtinud olla ootamatu ning sellise seisukohaga esines ka ajaleht “Vaba Maa”: “Tänapäevani pole Eestis autorite töid kasutavad ettevõtted mingis lepinguvahekorras sarnaste ühingutega olnud nagu seda käesoleval juhul “Zaiks” on, töid on kasutatud juhuslikult, kusjuures kasutamiseõigust on nõutatud üksikute isikute käest otsekohe. Loomulikult ei võinud sarnane vahekord autoritega kaua kesta ning tahes-tahtmata tuleb sarnase lepingu sõlmimisega arvestada, kuna Eesti on seotud Berni konventsiooniga.”³³⁸

Takistamaks olukorda, kus “võõrad tungivad meie aladele”³³⁹ hakati organiseerima Eesti oma autorikaitse organisatsiooni. Mais 1932 tuli kokku kolmeliikmeline ajutine juhatus (Riho Päts, Mihkel Aitsam ja Tuudur Vettik), mis kutsus üles kõiki loovisikuid ja organisatsioone nendega ühinema, et välja töötada tasunormide ja honoraride kasseerimise süsteemid. Ajutine juhatus koostas ka põhikirja, mille kohta “Päevaleht” leidis järgmist: “See on võimalikult laiaulatuslik ja võimaldab kodukorra alusel kõigi asjasthuvitatute kasude kaitsmist korraldada.”³⁴⁰ Siiski kogunesid loodava Autorikaitse Ühingu (AKÜ, ka EAKÜ) ümber peamiselt heliloojad ja näitekirjanikud.

Asutamiskoosolekul 7. juunil 1932 osalesid Juhan Aavik, Viktor Leemets, Tuudur Vettik, Adolf Vedro, Verner Nerep, Enn Võrk, Riho Päts, Evald Aav,

³³³ Päevaleht 27.05.1932, lk. 6.

³³⁴ Esmaspäev 16.09.1934, lk. 5.

³³⁵ Vaba Maa 12.04.1932, lk. 5.

³³⁶ Esmaspäev 16.09.1934, lk. 5.

³³⁷ Vaba Maa 12.04.1932, lk. 5.

³³⁸ Sealsamas.

³³⁹ Visnapuu, E. Autoriõigustest. - Muusikaleht 1933, nr. 11, lk. 223.

³⁴⁰ Päevaleht 27.05.1932, lk. 6.

Aleksander Antson, Artur Adson, Johannes Ruven, Eduard Hubel ja Henrik Visnapuu. Kirjalikud liitumisavaldused olid tulnud Eduard Vildelt ja Anton Hansen Tammsaarelt.³⁴¹ Ajutine juhatus oli ära teinud suure töö: Siseministeriumis oli põhikiri registreeritud³⁴², kodukord koostatud, käimas olid läbirääkimised Soomes, Saksamaal, Lätis ja Poolas autorikaitset teostavate organisatsioonidega. Viimased kujunesid äärmiselt keerulisteks, kuna ZAIKS keeldus loovutamast AKÜ-le riikide, kes teda olid siinseks tegevuseks volitanud, esindusõigusi Eestis ning nõudsid kompensatsiooniks 10 000 zlotti. Suvel 1934 jäid poolakad nii rahast kui ka õigustest ilma, kuna AKÜ võeti rahvusvahelise konföderatsiooni liikmeks, mis tagas neile automaatselt kõigi Berni konventsiooni kuuluvate riikide autorite esindamise õigused Eestis.³⁴³ Asutamiskoosolekul valiti esimeheks R. Päts ning suure käraga, rõhutades asjaolu, et “ajal, mil mitmed andekad kirjanikud ja heliloojad peaaegu poolnäljas, nende õiguste kaitsmine on hädavajalik”³⁴⁴, seati paika esmased ettekannete tasunormid.

AKÜ saavutas 1930. aastate keskel tähtsa positsiooni Eesti Vabariigi kultuurielus, koondades enda ümber enamiku tolleaegsetest muusikutest ja kirjanikest ning omades (küll mitte-ametlikke, aga siiski) esindajaid Kultuurikapitalis, Eesti Kirjanike Liidus, riigiametites jne. Liikmed pidid sõlmima ühingu lepingu viieks aastaks, mille vältel heliloojad loovutasid kõigi oma valminud ja edaspidi valmivate teoste õigused ühingule, mis hakkas väljastama ettekandelube ning kasseerima honorare. Liikmestaatuse saamiseks tuli esitada AKÜ juhatusale taotlus koos kaitse alla antavate teoste nimekirjaga, mida uute teoste valmides olid autorid kohustatud täiendama.³⁴⁵ Näitekirjanikud pidid samuti juhatusale saatma nimestiku töödest, kuid teoste osas, mille autoriõigused kuulusid juba kirjastajatele, tehti erandeid. Samuti oli näitekirjanikel või nende õiguste pärijail võimalus jätta enda haldusse suhtlemine teatritega. Kõigi teoste puhul, mille esitamisõiguste kaitse oli lepinguga üle antud AKÜ-le, kaotasid autorid õiguse nende etendamist lubada või keelata. Kui Ühingu liikmeks oleval autoril valmis uus teos, oli ta kohustatud sellest AKÜ-d teavitama ning õigused teose üle läksid automaatselt Ühingule.³⁴⁶ Oma honoraridest oldi kohustatud esialgu loovutama ühingule 20 % vahendustasuks³⁴⁷, hiljem rohkem.

³⁴¹ Päevaleht 9.06.1932, lk.6.

³⁴² ERA, f. 14, n. 3, s. 1890.

³⁴³ Esmaspäev 16.09.1934, lk. 5.

³⁴⁴ Päevaleht 9.06.1932, lk. 6.

³⁴⁵ Autorikaitse Ühingu põhikiri ja kodukord. Tallinn, Autorikaitse Ühing, 1932, lk. 3.

³⁴⁶ ERA, f. 4341, n. 1, s. 1, l. 63.

³⁴⁷ Samas, l. 17.

1939. aastaks võis AKÜ juhatus õigusega deklareerida, et nende liikmeskonda kuulub üle 160 inimese ja et “Eestis tegutsevaist kirjanikest ning heliloojaist on veel ainult üksikud erandid, kes pole veel astunud AKÜ-sse. Needki üksikud on peamiselt algajad.”³⁴⁸ Seda, et “üksikud algajad” liikmeskonna ridadest välja jäeti, kinnitab ka juhatus koosolekute protokolliraamat, kuhu kanti 25. aprillil 1934 sisse otsus piirata liikmete vastuvõttu “kunstilis-kirjandusliku staaži nõudmisega.”³⁴⁹ Samas ei olnud juhatus suhtumine tulevastesse potentsiaalsetesse liikmetesse sugugi tõrjuv - pigem vastupidi. 1936. aasta novembris asuti koostama nimekirju neist eesti autoreist, kes veel polnud ühingu liikmed ning neile tehti liitumissetpanek³⁵⁰. Loomulikult eelistati noortele algajatele näha oma ridades teenekaid vanameistreid, kelle puhul asjaajamise vaev end ka ära oleks tasunud ja AKÜ-s polnud see 1930. aastate keskpaigas tähtsusest sugugi mitte viimasel kohal olev huvi.

Kesksed AKÜ tegevuses ei olnud mitte liikmed, vaid juhatus, kelle õigused ja ka kohustused kujunesid äärmiselt laiaulatuslikeks. Juhatus esindas Ühingut nii seltskonnas kui ametiasutustes ning oli vastutav tegevuse eest. Viieliikmeline juhatus valiti üldkoosolekul kolmeks aastaks. Kuigi põhikirja kohaselt pidi igal aastal keegi juhatusesse koosseisust välja langema ning asendatama liikmekandidaadiga, polnud “kaadrivoolavus” kuigi suur, olles aluseks 1930. aastate lõpul mitmetele korrupsioonisüüdistustele ajakirjanduses. Teatud muudatused juhatuses siiski toimusid. 1930. aastate keskel viis see näitekirjanike osakaalu tugevnemisele nii juhatuses kui ka ühingu. Kesksel isikuteks AKÜ juures said Juhan Jaik, August Mälk, Eduard Visnapuu, Aleksander Antson, Voldemar Leemets ja Rudolf Sirge. Juhatusse kuulumine polnud ainult auküsimus – juhatus liikmed said töötasu ning ka tasulised komandeeringud suvitushooajal kuurortlinnadesse autorikaitsest kinnipidamist jälgima jaotati juhatusliikmete vahel kevadel ära, toetudes endi poolt vastuvõetud otsusele 18. juunist 1936. aastast, mis kõlas järgmiselt: “Suvemuusika maksustamise korraldamiseks loetakse soovitavaks isiklikku külastamist koha peal.”³⁵¹ Kasu(m)lik oli ka AKÜ juhatus liikmete aktiivne ühiskondlik tegevus erinevates organisatsioonides ja riiklikes komisjonides. Samuti sai edukaks ettevõtmiseks AKÜ kirjastus.

”Postimees” avaldas jaanuaris 1933 AKÜ järgmise teadaande: ”Kasutades maksvat seadust ja autoritelt seks saadud volitusi, autorikaitse ühing kasseerib

³⁴⁸ Varamu 1939, nr. 8, lk. 896.

³⁴⁹ ERA.4341, n. 1, s. 1, l. 10.

³⁵⁰ ERA, f. 4341, n. 1, s. 1, l. 63.

³⁵¹ Samas, l. 54.

autorihonorari sisse kõikide avalikkude ettekannete pealt. Seni on meil, Eestis, autoritasu sisse kasseeritud ainult draamakirjanikele. Nüüd aga kuulub maksustamise alla peale näitekirjanduse igasugune muusika. Nõnda tuleks ettekannetelt tasu maksta raadiol, kontsertidel, kinodel, restoranidel, kabareedel, kohvikutel, pidudel, tantsuõhtutel jne. Ka luuletuste, romaani- või novellikatkendite, humoreskide jt. ettekandmised kuuluvad nüüd tasu alla. Tasu suurus muidugi oleneb ettekantava muusikapala suurusest ja liigist.”³⁵²

Naiivne oleks arvata, et koheselt peale AKÜ loomist sai Eesti üldsus teadlikuks autorihonoraride maksmise vajalikkusest. Tasude kättesaamise korraldamine kujunes ühingu esmaseks ülesandeks. Esialgu kavatseti selleks luua omapärane agentide võrk “kohtadele”, kes teavitaksid ühingu juhatust ühe või teise teose ettekandmisest, kuid antud plaan teoks ei saanud. Võimalik, et mängus olid majanduslikud põhjused, ent mõjuavaldav võis olla ka ajakirjanduse äärmiselt irooniline suhtumine “kunstivalvurite ametisse paneku”³⁵³ aadressil. Lõpuks tulid autoritele sisekaitse korraldamisel appi valitsusvõimud ning avalikkude ettekannete muutmise seaduse §2 kohaselt kohustati teadaandeid avalike ettekannete kohta koos detailsete kavadega lisaks kohalikule politseile esitama ka HSMile.³⁵⁴ 1935. a veebruaris lubas ministerium saata AKÜ-le teadaandeid avalike ettekannete kohta³⁵⁵. Viimase lahenduse saavutamise nimel oli AKÜ palju tööd teinud ning see kindlustas nende positsiooni autoritasude kogujana.

Siiski tekitas autoritasude sissenõudmine hulgaliselt raskusi. Selle vastu protesteerisid Restoranipidajate Ühing, koolid, maaseltsid; kõik, kes ettekandeid korraldasid ja seega eranditult maksuma pidid. Tasunormid olid suhteliselt kõrged ning süsteem äärmiselt mitmekihiline – ettekande tasude süsteemi aluseks oli võetud nii territoriaalne kui ka žanriline printsip. Hiljem hakkasid tähendust omama ka ettekannet korraldava organisatsiooni põhikirjalised ülesanded. Ettekande toimumise koha järgi olid normid jagatud kolme järku: pealinn, provintsilinnad ja maakohad. See määratlus jäi ka hiljem püsima, kuid autoritasu normide suurus žanrulistel alustel tõusis pidevalt. Veidi parandas olukorda 1933. aastal sisseviidud paušallepingute süsteem, mida kohaldati suhete reguleerimisel Restoranipidajate Ühingu, ringhäälingu ja provintsi- ning pealinna seltsidega. Paušallepingutes fikseeritud tasunõuded kehtisid ühe aasta, mille möödudes tuli sõlmida uus leping, kus nõutud ühekordse

³⁵² Postimees 23.01.1933, lk. 6.

³⁵³ Kunst ja Kirjandus 1932, nr. 18, lk. 72.

³⁵⁴ Riigi Teataja 1935, nr. 11,

³⁵⁵ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, lehed nummerdamata.

tasusumma maksmisel võidi taas esitada teatud arv ettekandeid. 1934. aastast võimaldati paušalleepingute sõlmimine ka koolidele, kes pidid kahe esimese kontserdi pealt maksma autorihonorari 3, edasiste eest 1 krooni³⁵⁶. See ei vähendanud aga avalikkuse pahameelt kooliaktuste ja -pidude maksustamise pärast, seda enam, et paljudele maakoolidele olid isegi paušalleepingutes ettenähtud summad liiga kõrged. Samas olid 1930. aastate lõpuks ühinguga lepinguliselt seotud aga peaaegu kõik maaseltsid, teatrid, laulukoorid, orkestrid, ringhääling, restoranid, kohvikud, kinod ja suvemuusika maksustamise kaudu ka kohalikud omavalitsused.

Esimese näidendite nimekirja koostamine

Ettekandehonoraride pidev kasv, mida paljud maaseltsid ja koolid tasuda ei jõudnud, sundis neid tegema näidendite valiku kas tundmatute autorite või AKÜ mitteliikmete loomingu hulgast ja see tekitas valju nurinat vabaharidustöö tegelaste seas. Taas hakkas päevakorda tõusma väärtkirjanduse probleem, seekord aga isetegevuslike näiteringide repertuaari osas, mis oma kitsa orienteeritusega tekitas rohkem raskusi kui mistahes muu kirjandusžanr. Eesti autorite lavateoste ettekandmine ja kehtivast seadusandlusest kinnipidamine oli kallis ning tõi kaasa hirmu kultuurielu väljasuretamise suhtes maal. Seda asuti ette heitma nii AKÜ-le kui ka riigile. Juba 1933. a pöördus Eesti Haridusliit Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi poole palvega määrata riigi eelarves olevast maa näitelavade toetuseks ettenähtud summadest 1000 krooni Haridusliidule algupäraste näidendite ettekandeõiguste omandamiseks. Kirjas anti ülevaade maaseltside olukorrast, kus keskmise peo sissetulek ületab harva 10 krooni, mistõttu 5 krooni tasumine kolme- ja enamavaatuselise näidendi esitamise eest on paljudele võimatu. Selle 1000 krooniga sooviti omandada ühekordse maksega eesti parimatelt kirjanikelt ettekandeõigused ja siis neid ilma autorihonorarita maaseltsidele lavastamiseks laenutada. Ajastule iseloomulikult rõhutati loomulikult ka väärtkirjanduse teemat.³⁵⁷ 1935. aastal kordas Haridusliit oma ettepanekut, paludes seekord eraldada 5000 krooni. Uudse momendina pakkus Liit välja idee luua väikelavade repertuaari komisjon, mis tegutseks Eesti Haridusliidu alluvuses ja kuhu kuuluksid valitsusasutuste ja

³⁵⁶ ERA, f. 4341, n. 1, s. 1, l. 12.

³⁵⁷ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

seltskondlike organisatsioonide esindajad. Täpsemalt sooviti antud komisjoni koosseisus näha HSM-i teaduse ja kunsti osakonna direktorit, Majandusministeeriumi rahandusosakonna direktorit, Eesti Kirjanike Liidu esimeest, Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talituse juhti ning nelja liiget Eesti Haridusliidust - Liidu esimeest, peasekretäri, väikelavade dramaturgi ja teatritoimkonna esimeest.³⁵⁸ Väikelavade repertuaari komisjoni ülesandena nähti ette riikliku toetuse jagamist väikelavadele, kusjuures summasid jääks valitsema Eesti Haridusliit ja kasutamist reguleeriks komisjon. Nenditi, et toetust võib määrata vaid neile väikelavadele, kes ei saa regulaarset toetust riigilt ega kultuurkapitalist ning laiem eesmärk sõnastati järgmiselt: "Riikliku toetuse kasutamise eesmärgiks on parema algupärase näitekirjanduse juhtimine maale ja väikelavade tegevuse suunamine riikliku propaganda ja positiivse ülesehitustöö teenistuses."³⁵⁹ Kuu aega hiljem saatis Haridusliit ministeeriumile täiendava kirja, kus esitas oma nägemuse väikelavade komisjoni töökorraldusest kahes võimalikus variandis. On selge, et Haridusliit ise eelistas varianti, mis oleks jätnud neile suuremad otsustamisõigused, sh komisjoni töö administreerimise. Ideaalis oleks väikelavade komisjoni asjaajamine ja kirjavahetus toimunud Eesti Haridusliidu büroo kaudu, komisjoni asjaajajaks oleks olnud Haridusliidu teatrinõunik-dramaturg, kelle esitada oleks jäänud ka ettepanekud näidendite autoritasust vabaksostmise kohta. Ka teiste asutuste, organisatsioonide ja isikute poolt esitatud ettepanekute hulgast valiku tegemine ja komisjonile ettekandmine oleks jäänud asjaajaja ülesandeks, ettepanekute tegemise õiguse oleks saanud aga kõik komisjoni liikmed. Kavas nähti ette näidendite autoritasude tasumine üheks aastaks, kusjuures ostusummad oleks jäänud määrata igal juhul eraldi. Läbirääkimisi oleks pidanud komisjoni otsusel Eesti Haridusliidu juhatus ning kokkulepe autoriga oleks olnud järgmisel komisjoni istungil kinnitamisel.³⁶⁰

Kuna autorihonorarist vabastamise palvekirjade tulv oli AKÜ tegevuse algusaastail nii Ühingule kui ministeeriumile väga suur, ei heidetud Haridusliidu ettepanekut kõrvale, vaid asuti seda arutama. Siiski oli Haridusliidu kavas ministeeriumi arvates nõrku kohti, ka ei nõustatud nn vabaturuga honoraride maksmisel. Kahtlemata oli Haridusliidu ettepanek väga nende endi huvide poole kaldu. Seega hakati tõsisemalt kaaluma hoopis võimalust arendada edasi Eesti Haridusliidu poolt esitatud kahelauselist alternatiivset ettepanekut: "Esimeses variandis nimetatud komisjon

³⁵⁸ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁵⁹ Sealsamas.

³⁶⁰ Samas, lehed nummerdamata.

määrab ära näidendid, mille ettekande honoraari võib maksta riigilt saadava toetuse arvel. Seltside vastavate teadaannete põhjal makstakse nende näidendite ettekande honoraar autoritele, või nende õigusjärglastele.”³⁶¹

Sarnaselt Eesti Haridusliidule tegi oma ettepaneku Autorikaitse Ühing, kes lasi oma kava arutlusringile ka Eesti Kirjanike Liidus, kelle esindajana oli lisaks AKÜ esimehele J. Jaikile allkirja andnud ka Liidu esimees E. Hubel (sekretäriks oli mõlemas organisatsioonis tollal A. Antson). Oma ettepanekus rõhutavad AKÜ ja Kirjanike Liidu esindajad: ”Toetuse kasutamine peaks sündima niisugusel kujul, et sellga võidab rahvuslik kasvatus, areneb meie algupärane näitekirjandus ja tõuseb maalavade kunstiline tase, kujuneb olukord, kus autoritasu läheb otseselt autorile, mitte aga vaheltkauplejaile.”³⁶² AKÜ ja Kirjanike Liidu ettepanekus korduvad mitmed ajastule iseloomulikud põhimõtted – ennekõike aga võitlus alaväärtusliku ja tõlkekirjanduse vastu. Nii nähti ette, et toetus peab suunduma ainult algupärasele näitekirjandusele ning tõlkedramaturgia levikut tuleb takistada. Taheti toetada vaid algupärase näitekirjanduse kunstiväärtuslikumat osa ning seda nimestiku põhjal, mille koostamine tuleb anda eraldi komisjoni kätte. Erinevalt Haridusliidu ettepanekust oli Autorikaitse Ühingu ja Eesti Kirjanike Liidu ettepanekus komisjoni liikmeskond palju laiapõhjalisem. Selles nähti esindajaid Haridus- ja Sotsiaalministeeriumist, Valitsuse Informatsiooni ja Propaganda Talitusest, Kultuurkapitali Kirjanduse Sihtkapitali ja Näitekunsti Sihtkapitali Valitsustest, Eesti Kirjanike Liidust, Autorikaitse Ühingust, Eesti Haridusliidust ja Raamatu Aasta komiteest (1 liige igast nimetatud asutusest/organisatsioonist).³⁶³ Kuna AKÜ liikmed olid enamuses eelpoolnimetatud organisatsioonides juhtpositsioonil, on nende ettepanek vaid näiliselt demokraatlikum kui Eesti Haridusliidu oma. Veendunud oli Ühing aga selles, et autorihonorare võib riigi poolt maksta vaid autoreile ja nende seaduslikele pärijatele ning mitte mingil juhul kirjastajatele ja laenukogudele.³⁶⁴ Toetussummade jagamise küsimuses esitas AKÜ samuti kaks varianti. Praktikaks kummalisim oleks olnud AKÜ esimese ettepaneku kasutusele võtmine, mis nägi ette, et kogu riiklik toetussumma (5000 krooni) läheks eelnevalt koostatud nimekirjade põhjal maalavadele ja -koolidele Vabariigi aastapäeva, emadepäeva ja Võidupüha aktuste autorihonoraride katteks, kuid seda vaid juhul, kui pidude sissetulekuid kasutatakse raamatukogude täiendamiseks. Honorarid oleks tasunud autoreile või õigusjärglastele ministeerium

³⁶¹ Sealsamas.

³⁶² Samas, lehed nummerdamata.

³⁶³ Sealsamas.

³⁶⁴ Sealsamas.

paušaalpõhimõtte kohaselt.³⁶⁵ Teise variandina nägi AKÜ ette toetussumma andmise Kultuurkapitali Kirjanduse Sihtkapitali käsutusse, kes organiseeriks honoraride väljamaksmise nimestiku põhjal, kronoloogilises järjekorras ja ettenähtud autorihonoraride normide põhjal. Ette nähti veel, et kui riiklikud toetussummad lõpevad enne aasta lõppu, peavad maaseltsid ise autoritasud maksma.³⁶⁶ Kui esimese ettepaneku realiseerumine oleks ministeeriumile kaasa toonud lisakohustused maalavade, koolide ja raamatukogude kontrollimiseks ning üha suureneva asjaajamise, siis teine oleks toetuse jagamise nende vaateväljast välja viinud. Pealegi oli teisel juhul kindlasti tegemist pooliku lahendusega nii ministeeriumi kui ka väikelavade jaoks (riiklike toetussummade lõppemisel kohustuste tagasiandmine seltsidele). Etteruttavalt tuleb öelda, et AKÜ esimese ettepaneku osa, mis puudutas Vabariigi aastapäeva, emadepäeva ja Võidupüha aktuste ettekandehonoraride riiklikku tasumist sai 1939. a siiski teoks.

HSMi korraldusega 1934/35 lisaelarve nr 2 määratud krediidi kasutamise kohta loodi komisjon, mille liikmeteks määrati asutuste/organisatsioonide esindajad vastavalt AKÜ ettepanekule, v.a Raamatu Aasta Komitee esindaja. Komitee esimeheks oli HSMi esindaja ning honoraride tasumine pidi toimuma kas Haridusliidu või Autorikaitse Ühingu kaudu komisjoni poolt koostatud näidendite nimestiku põhjal ja kronoloogiliselt ettekandmise järjekorras. Kehtivaks jäid AKÜ poolt kinnitatud normid. Toetuse saajateks loeti väikelavad, kes ei saanud regulaarset majanduslikku abi ei riigilt ega Kultuurkapitalist regulaarset ning toetust võis määrata ainult ainult algupäraste näidendite autorihonoraride tasumiseks.³⁶⁷ Seega oli HSMi määruuses esindatud mõlema organisatsiooni ettepanekud.

Nii asus Eesti Vabariik aastast 1936 ise tasuma maaseltside ettekandehonorare. HSMi poolt töötati välja detailne autorihonorarist vabastamise kord, mis kehtestati HSMi korraldusega 15. detsembrist 1935. Selle põhjal kuulusid honorarist vabastamisele maaseltside ja provintsilinnade väikelavade etendused. Tallinna, Tartu, Pärnu, Viljandi ja Narva teatrite ettekandehonorarid tasumisele ei kuulunud. Ettekannet korraldav organisatsioon pidi toetuse saamiseks esitama ettekandetaotluse blanketi kahe kinnitava allkirjaga vähemalt 7 päeva enne ettekannet EHL-ile või AKÜ-le. Blanketile tuli kanda andmed ettekande korraldaja, aja, koha ja vastutaja kohta ning

³⁶⁵ Samas, lehed nummerdamata.

³⁶⁶ Sealsamas.

³⁶⁷ Samas, lehed nummerdamata.

näidendi nimi ja autor. Honoraride tasumine Haridusliidule või AKÜ-le toimus pärast seda, kui üks neist kahest sai tõestuse ettekande toimumise kohta.³⁶⁸

Taolist soodustust ei saadud mitte iga algupärase lavateose mängimise eest – autorihonorari tasumine garanteeriti riigi poolt vaid neile eesti autoreile, kelle näidendi “sobivuse” üle oli otsustanud näidendite komisjon, nagu seda toonases ajakirjanduses nimetati³⁶⁹. Samamoodi nagu teiste trükistega pöörduti kas Raamatukogude ja/või Kooliraamatute Komisjoni poole, hakati näidendite puhul esitama taotlusi “oma” komisjonile, kes enamasti pidi siiski tegelema vaid kolmega - Haridusliidu, Taavet Mutsu ja 1934. a tegevust alustanud AKÜ kirjastusega. Antud olukorrast sügenes mitu probleemi, mida ka tollane ajakirjandus ägedalt lahkas, seda enam, et tegemist polnud mitte ainult kirjastuste, vaid kahel juhul ka kultuuriorganisatsiooniga (T. Mutsu kirjastust kui peaaegu konkurentsivõimetut, vaatamata asjaolule, et tegemist oli eesti suuruselt kolmanda lavateoseid kirjastava ettevõttega, ei puudutatud). Suures osas suutsid ajakirjad ja väljaannete kultuuriveerud läbi viia ka omamoodi “orientatsioonivaliku”, saades kas HL-i või AKÜ häälekandjateks. Kahe võistleva organisatsiooni omavaheliste suhete klaarimine hakkas 1930. aastate lõpus üsna palju leheruumi võtma. Näitekirjanikele võimaldas kahe neile tööd ja palka andva organisatsiooni omavaheline konkurents mugavat laveerimist.

Oma mõjuvõimu suurendamiseks alustas AKÜ ka näitekirjanike koondamist eraldi ühinguks ning 24. veebruaril 1937 loodi Eesti Näitekirjanike Ühing, mille esimeheks sai Artur Adson, juhatuse liikmeteks Hugo Raudsepp ning aktiivsed AKÜ tegelased August Mälk, Henrik Visnapuu ja Juhan Jaik. Viimane oli ka ministeeriumi juures tegutsenud näidendite komisjoni esimees. Kirjanike Liidust eraldiseisva kutseühingu loomise vajadust põhjendati järgmiselt: ”Näitekirjanduse ja näitekirjanikkude huvid on tunduvalt erinevad teiste kirjandusalade omist ning on tihedalt seotud teatrikunstiga.”³⁷⁰ Ettevalmistustöid Eesti Näitekirjanike Ühingu loomiseks oli AKÜ juhatus alustanud juba kevadel 1936, kinnitades selleks omaette komisjoni koosseisus A. Mälk, A. Adson, H. Visnapuu, J. Jaik ja A. Antson³⁷¹.

Kuna koolidele ja teistele organisatsioonidele riiklikud soodustused ei kehtinud tekkisid haridus- ja koolitegelaste seas pahameelepuhangud nii Haridusliidu kui AKÜ vastu ning uuesti hakati esitama nõudeid Berni konventsioonist

³⁶⁸ Samas, lehed nummerdamata.

³⁶⁹ Postimees 09.11.1935, lk. 3.

³⁷⁰ Postimees, 23.02.1937, lk. 1.

³⁷¹ Postimees, 23.04.1936, lk. 1.

loobumiseks. Esimene "näidendite" komisjoni poolt koostatud nimekiri oli ilmselt eksituse tõttu jõudnud ka koolideni, kes asusid honorarist vabastamise taotlusi saatma Haridusliidule ja AKÜ-le, kuid saanud sealt eitavad vastused esitasid järelepärimisi ministeeriumile³⁷². Samas sisaldas antud nimekiri üllatavalt palju lastenäidendeid. Koolide kõrval asusid agaralt protestima ka teised organisatsioonid, sh naiskodukaitse, kaitseliit, Raamatu Aasta Peakomitee jt. Viimane oli taotlenud ettekandehonorarist vabastamist oma alakomiteedele kohtadel.³⁷³

HSMi Teaduse ja Kunsti osakonnale hakkas saabuma pahandavaid avaldusi ka eesti näitekirjanikelt. Näitekirjanikud, kelle teosed ettekandehonorarist vabastamisele ei läinud, hakkasid ministeeriumile järelepärimisi esitama ning süüdistasid komisjoni kallutatuses. Segadust tekitas ka asjaolu, et väliselt sarnaste funktsioonidega Raamatukogude Komisjon andis välja soovitatavate raamatute nimekirju, millest nii avalikud kui ka kooliraamatukogud pidid 1930. aastate keskpaigaks kogude täiendamisel rangelt kinni pidama, samas kui lavateoste nimekirjade põhjal kompenseeriti riigi poolt ettekandehonorare. Nii vastaski 1935. a HSM rahva hulgas populaarsete näidendite autorile Jaan Metuale, kes imestas, et ükski tema töödest nimekirja pole jõudnud: "Sellega ei ole ühelegi seltsile keelatud nimestikus mitteseisvate näidendite ettekandmine, kuid ainult autorihonorari ei tasuta nende eest riiklikust krediidist."³⁷⁴

Novembriks 1935 koostas Lavateoste Alamkomisjon nimekirja 108 draamateosega 39 autorilt. Kõige rohkem oli nimekirjas O. Lutsu ja A. Kitzbergi teoseid, mõlemal 10, 7 näidendiga oli esindatud H. Raudsepp, 6-ga M. Metsanurk (E. Hubel) ja A. Adson (üks teos sh avaldatud pseudonüümi Peeter Bollmann all). Teistelt autoritelt oli nimestikku mahtunud 1-4 tööd.

Nagu eelpool mainitud, tabas riigipoolne sekkumine autorihonorari tasumisse rängalt Taavet Mutsu ettevõtmisi. 3. jaanuaril 1936 kirjutas ta ministeeriumile: "Nüüd, kus avaldatud honorarist vabastatud näidendite nimekiri, oleme tõepoolest sattunud piinlikusse olukorda autorite ees, kes on oma teosed lasknud kirjastada meil. Meie teatriraamatukogu-kirjastus algas oma tegevust juba 20 aastat tagasi. Selle aja jooksul on kirjastatud hulk algupärandeid, milledest paljud on saanud hea avaliku arvustuse ja millised on aidanud meie maanäitelavade mängutaset parandada ja elustada. Nimekirjas aga leiame, et näidendid, mis on ilmunud AKÜ ja Haridusliidu

³⁷² ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁷³ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁷⁴ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

kirjastusel on nimekirja sisse võetud 90 – 100%, kuna T. Mutsu kirjastusel ilmunud näidendeid on ainult 8% ja need vist seetõttu, kuna nende autorid komisjoni koosseisu kuuludes leidsid vastava eestkostmise. Kas need nimekirjast väljajäänud autorid on siis selles süüdi, et nende tööd ilmusid trükist juba siis kui eelpool nimetatud kirjastusi veel polnud asutatud.³⁷⁵ Oma kirja lõpetas T. Mutsu palvega vaadata nimekiri veel kord erapooletult üle.³⁷⁶

Kuigi HMi arhiivis oleval nimekirjal on puudu andmed kirjastaja kohta (on vaid autor, pealkiri, vaatuste arv ja info autorihonorari koguja kohta), tuleb lähemal tutvumisel nentida, et Taavet Mutsul oli õigus. Kui jälgida, mil moel näidendite kirjastusturu jagunemine 1930. aastate II poolel jätkus, selgub, et ka ta tulevased pöördumised ministeeriumisse osutusid viljatuiks. Nimekirjas on küll lisaks AKÜ ja Haridusliidu kirjastusel ilmunud teoste ka T. Mutsu, "Noor-Eesti Kirjastuse", Eesti Kirjanduse Seltsi, "Looduse", Töökooli ja isegi Ploompuu, Leokese, "Maa", "Teaduse" ja "Postimehe" kirjastuste poolt välja antud näidendeid. Läbivaks tendentsiks oli pigem siiski uuema kirjanduse eelistamine, kuid viie viimase näite puhul langeb teoste ilmumisaasta Eesti Vabariigi-eelsesesse aega. Nimekirjas on isegi autorite omakirjastuslikke näidendeid – lisaks Jakob Liivi kurbmängule "Ordumeister" ja Christian Rutoffi "Vastu vett", mille esmatrükid ilmusid juba 1905, on seal ka Bernhard Kangermanni laulumängud "Naabri Mari" ja "Sulase südameraasuke" (mõlemad ilmunud 1934)³⁷⁷, kuid lähemal uurimisel selgub, et nende laulumängude muusika loojaks on AKÜ juhatuse liige V. Leemets.

AKÜ ja Haridusliidu kirjastuste klientideks suunduvad T. Mutsu ja ka teiste väiksemate kirjastajate juurest paljud autorid. Kui enne 1935. aastat oli näiteks A. Adson avaldanud näidendeid nii T. Mutsu, "Looduse" kui ka Haridusliidu kirjastamisel, siis alates aastast 1936 on ilmunud ta tööd vaid AKÜ kirjastusel. Nimekirja jõudsid AKÜ aktivisti Juhan Jaik'i 3 näidendit, mis olid ilmunud AKÜ kirjastusel ja üks 1932. a Haridusliidu kirjastusel ilmunud lastenäidend. Ka A. Antsoni hakkas oma töid välja andma organisatsiooni, mille üks liidritest ta oli, ettevõtte kaudu. Oma näidenditega liikusid AKÜ kirjastuse alla E. Hubel (Metsanurk) ning Eduard Nukk. Viimane oli 1931. aastal alustanud koostööd kirjastusega "Töökool" ja peale 2 trükise ilmumist liikus üle AKÜ kirjastusse, andes 1935 – 1940 seal välja 7 näidendit ja Eesti Haridusliidu juures 2. Nimekirjas 4 näidendiga

³⁷⁵ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁷⁶ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁷⁷ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

esindatud A. Mälgu 3 teost oli 1932 – 1934 kirjastanud Haridusliit, viimase AKÜ 1935. Ka Anton Rahula noorsoo- ja lastenäidendeid oli 1930. aastate II poolel välja andnud nii Haridusliit, Autorikaitse Ühing kui ka Taavet Mutsu, kuid pärast 1934. aastat ilmusid ta teosed vaid kahe esimese kirjastusel. Ilmselt on siin siiski kõnekas ka fakt, et tema neljast nimekirja mahtunud näidendist kaks on ilmunud AKÜ ja teised kaks Haridusliidu kirjastusel, samas kui ükski T. Mutsu kirjastusel ilmunud teostest nimekirja ei mahtunud.³⁷⁸ Kurioosiumina esineb kõne all olevas nimekirjas näidend "Randvee ja Mäe" (AKÜ kirjastus, 1935), samas, kui selle näidendi nn I osa "Randvee uus peremees" (T. Mutsu kirjastus, 1934) on nimestikust välja jäänud³⁷⁹. Komisjoni poolt koostatud nimekiri sisaldas algselt 4 näidendit rohkem. Üllatavalt on nimekirja taas redigeerinud haridus-sotsiaalminister Nikolai Kann (nagu ka Raamatukogude Komisjoni nimekirju) ning praakinud sealt välja H. Raudsepa komöödia "Demobiliseeritud perekonnaisa" (esmatrükk ilmus Raudsepa pseudonüümi Milli Mallikas all T. Mutsu kirjastusel 1923, teine Noor-Eesti kirjastusel 1934) ning saatis uuesti komisjoni ette Raudsepa naljamängud "Püha Miikaeli seljataga" (T. Mutsu kirjastus 1928) ja "Ameerika Kristus" (Noor-Eesti Kirjastus, 1926). Sealjuures oli "Demobiliseeritud perekonnaisa" maalavadel äärmiselt populaarne näitemäng. Neljas näidend, mida minister kinnitamast keeldus, oli nimekirjas millegipärast Tõnis Braksile omistatud "Kraavihallid", kuigi tegemist oli Enn Vaiguri loominguga, mille muusika oli kirjutanud taas V. Leemets. Võimalik, et siin oli tegemist ka komisjoni-poolse (sekretäri?) näpuveaga, sest 1936. a mais pöördus Haridusliit ministeeriumi poole palvega kaaluda uuesti Enn Vaiguri "Kraavihallide" nimekirja võtmist³⁸⁰.

Teise näidendite nimekirja koostamine

Haridusministri korraldusega 29. maist 1936. a 1934/35 a lisaelarve nr 2 ja 1935/36 a lisaelarve nr 2 kasutamise kohta kutsuti kokku uus näidendite komisjon. Võrreldes eelmise aastaga oli korralduses teatud muudatusi. Näiteks kinnitati komisjoni volitused ettepanekute tegemiseks üksikute näidendite honoraride vähendamiseks³⁸¹. Suurimad muutused olid toimunud aga komisjoni koosseisu määramise alustes. Kuna esimese komisjoni poolt koostatud nimekiri oli tekitanud suurt avalikku meelepaha,

³⁷⁸ Andmed näidendite ja kirjastajate kohta on pärit raamatukogude e-kataloogist ESTER.

³⁷⁹ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁸⁰ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁸¹ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

pöördus HMi Teaduse- ja Kunsti osakond uue komisjoni liikmete leidmiseks hoopis teiste asutuste poole. Komisjoni esimeheks jäi endiselt eelnimetatud osakonna direktor. Teised liikmed polnud seekord kirjastamisega tegelevate organisatsioonide esindajad, vaid pärit kutselistest teatritest ja Kultuurkapitali Kirjanduse ja Näitekunsti Sihtkapitalidest. Viimaseid esindasid komisjonis toimetaja Voldemar Mettus, kunagine "Vanemuise" direktor ja näitejuht ning ministeeriumi haridusnõunik Johannes Aavik. Lisaks neile olid komisjonis veel "Estonia" teatri esindajana direktor Paul Olak, "Draamastuudio" üldnäitejuht Leo Kalmet ja Töölisteatri poolt lavastaja Priit Põldroos. Lisaks asutusi esindavatele liikmetele oli komisjoni määratud ka kirjanik ja kriitik August Gailit.³⁸² Algupärandite esitamiseks ettenähtud summa oli kasvanud 7000 kroonini.³⁸³ Ettekandehonoraride aluseks olid endiselt Autorikaitse Ühingu poolt väljatöötatud normid, mille põhjal 1-2 vaatuselise näidendi ettekandmine maksis 3, 3- ja enama vaatuselise näidendi ettekandmine 5, 1-2 vaatuselise laulumängu etendamine 5 ning 3- ja enama vaatuselise laulumängu ettekandmine 6 krooni. Komisjon sai õiguse nimekirjast näidendeid ka kustutada.³⁸⁴

10. juunil 1936. a toimunud komisjoni koosolekul oli lisaks eelpoolnimetatutele kohal ka Juhan Jaik, kes oli saanud vahepeal HMi vabaharidusnõunikuks³⁸⁵. Avalikus teenistuses olles jätkas Jaik nii ühiskondlikku tegevust AKÜ-s kui kirjutamist. Jaik jäi vabaharidusnõuniku ametikohale 1940. aastani ja kogu perioodi vältel osales ta näidendite nimekirjade koostamises. Samuti oli ametialaselt tema korraldada kõik muu väikelavade seonduv ning ka arvustusele saadetud lavateosed jõudsid esmalt talle läbivaatamiseks. Haridusministri korraldus nõunik Juhan Jaiki täiendava liikmena (esimehe asetäitja kohustes) komisjoni lisamise kohta ilmus alles 4. novembril 1936. Samas korralduses määrati esmakordselt komisjoni liikmetele ka töötasu – 5 krooni iga koosoleku päeva eest autorihonorarideks määratud krediidist alates 15. maist 1936.³⁸⁶ Arvustamine toimus sarnaselt Raamatukogude Komisjonis toimuvale. Iga arvustusele esitatud näidend kuulus komisjoni liikme poolt refereerimisele ja referendi arvamuse põhjal tegi komisjon otsuse ettekandehonorarist vabastamise kohta. Kui referent soovis teiste komisjoniliikmete arvamust, sai otsustamist ka edasi lükata. Nii juhtus näiteks märtsis 1937 kahe T. Mutsu kirjastatud

³⁸² ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁸³ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁸⁴ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁸⁵ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁸⁶ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

näidendiga (Arnold Tulik "Ma vaatan paadist kiikriga", 1936 ja Elmo Ellor "Pärilporis", 1936).

Samal koosolekul oli esimese päevapunktina arutelul järjekordne Mutsu järelepärimine ministeeriumile näidendite nimekirja asjus. Otsustati, et Taavet Mutsu palvet vaadata juba nimekirjast välja jäänud näendid veel kord läbi, ei rahuldata, kuna "näidendite autorihonorarist vabastamisel on komisjon kaalunud väga põhjalikult iga näidendi nii kunstilist kui ka kirjanduslikku väärtust."³⁸⁷ Kevadel 1937 lisati näidendite nimekirja veel 8 näidendit. Neist kolm olid ilmunud AKÜ ja viis Haridusliidu kirjastusel aastail 1936 – 1937. Viis arvustusele esitatud näidendit jäid nimekirjast välja – sealhulgas 3 AKÜ, 1 Haridusliidu ja 1 Taavet Mutsu väljaantud ning kahe T. Mutsu kirjastuse näidendi arutelu lükati edasi.³⁸⁸

Lavateoste Alamkomisjon

Suured muutused lavateoste autorihonoraride tasumiseks määratud krediidi kasutamisel toimusid suvel 1939, kui nn näidendite komisjon kutsuti kokku kolmandat korda. Kuna riigieelarvest eraldatud summad honoraride tasumiseks aastail 1937-1939 polnud suurenenud, ei leitud põhjust näidendite nimekirja kasvatada ning seetõttu vahepealsel ajal komisjoni koos ei käinud. 1939. a alustati aga sisuliselt otsast peale. Haridusministri otsusega 30. maist 1939 kaotasid kehtivuse varasemad nimestikud ning honoraride normid ja kompenseerimise kord³⁸⁹. Samal kuupäeval kinnitatud HMi Raamatukogude Komisjoni tegevuse aluste ja kodukorra täiendusega pandi Komisjonile ülesandeks koostada väikelavade kõrval ka noorsoole soovitatavate lavateoste nimestikke ning selleks loodi Raamatukogude Komisjoni juurde alaline Lavateoste Alamkomisjon.³⁹⁰ Seega töötas 1939. aasta komisjon varasematest erinevatel alustel ja ametliku nimetusega ning nii neis erinevustes kui ka komisjoni töötulemuste kasutamises kajastuvad viimastel aastatel riigis toimunud muutused. Autorihonorare ei tasutud enam täies ulatuses, vaid ainult osaliselt, seevastu oli laiendati kompensatsiooni saajate ringi. Lisaks maaseltside näiteringidele said autorihonoraride tasumist riigi poolt taotleda kõik organisatsioonid, rahvaulikoolid ja sihtasutused, kes oma põhikirja kohaselt tegutsesid noorsoo kasvatuses, isetegevuses ja

³⁸⁷ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁸⁸ Sealsamas.

³⁸⁹ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁹⁰ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

vabahariduse aladel ning kelle tegevus kuulus HMi Noorsoo ja Vabahariduse osakonna kontrolli alla. Toetust said taotleda ka ühingud ja asutused, kes pidasid üleval avalikke rahvamaju. Kõigi organisatsioonide ja asutuste ettekandehonorarid tasuti Eesti Vabariigi aastapäeva, Võidupüha ja emadepäeva tähistamiseks korraldatud aktustel ettekantud ministeeriumi lavateoste nimekirjas olevatelt näidenditelt. Honoraride väljamaksmine suunati täies ulatuses AKÜ-le, mis on veel üks tõestus antud ühingu kasvanud rollist eesti kultuurielus. Autoritasude normid jäid samale tasemele nagu aastal 1935 oli kehtestatud, vaatamata sellele, et AKÜ oli omaltpoolt norme vahepeal tõstnud. Siit tekkiv vahe jäi organisatsioonidel endil kanda. Korralduses fikseeriti ära ka Lavateoste Alamkomisjoni kuulumine Raamatukogude Komisjoni alla, et "saavutada ühtlus mõlema töös ning kindlustada stabiilsus."³⁹¹ Lavateoste nimestikud hakkasid enne haridusministri lauale jõudmist läbi käima ka Raamatukogude Komisjonist. Ministri käskkirjaga kinnitati tollase Noorsoo ja Vabahariduse Osakonna direktori kolonel Johannes Vellerindi ettepaneku põhjal uus Lavateoste Alamkomisjoni koosseis. Kui eelmiste koosseisude kohta võib öelda, et tegemist oli pigem organisatsioonipõhistega, siis uues oli lähtunud isikutest. Vanast koosseisust jäid komisjoni näitejuht P. Põldroos ja nõunik J. Jaik, uute liikmetena lisandusid kirjandusteadlane, teatriarvustaja ja ajakirja "Areng" toimetaja Leo Soonpää, filmiinspektor ja teatriarvustaja A. Adson, kirjandusarvustaja E. Hubel ja noortenõunik Juhan Maisma.³⁹²³⁹³ Lavateoste Alamkomisjon sai ka oma asjajaja – selleks määrati Noorsoo ja Vabahariduse Osakonna noortesekretär Feliks Roose. Kehtima jäi liikmete tasustamiskord ning samadel alustel hakati 1939. aastal tasuma ka kaastöölistele ehk siis arvustajaile väljaspool komisjoni alalist liikmeskonda. Hiljem lisati komisjoni vabaharidustöö nõunik Aleksander Leinjärv ning juba varasemas koosseisus olnud Raamatukogude Komisjoni juhataja haridusnõunik Johannes Aavik.³⁹⁴

Kolmas koosseis alustas täiesti tühjalt kohalt, kuna varasem lavateoste nimekiri tühistati. Enne töö algust lepitati kokku, et lavateoste nimekirjas võiks olla kuni 150 teost ning hindamise aluseks tuleks võtta vana kinnitatud nimekiri. Esmakordselt fikseeriti ka hindamise nõuded, mis sisuliselt kattusid Raamatukogude Komisjoni "moraalitsensuuri" alaste nõuetega. Lavateosed ei tohtinud sisaldada ülbusi, rõvedusi, labasusi jne; pidid olema vastuvõetavad riiklik-rahvuslikust

³⁹¹ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁹² ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁹³ Komisjoni liikmete nimede ees olevad laiendid on pärit J. Vellerind'i ettepanekust.

³⁹⁴ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

seisukohast ja omama tarvilikku kirjanduslik-kunstilist taset ning olema mängitavad maalavadel³⁹⁵. Samal koosolekul öeldi välja ka idee, et Lavateoste Alamkomisjoni tegevus ja koostatud nimekirjad ei pruugi olla seotud vaid riigipoolse autorihonorari kompenseerimisega: "Lavateoste Alamkomisjon oleks ühtlasi ka nõuandvaks organiks maalavade elu korraldamise, eriti aga neist väärtuseta lavateoste eemalhoidmise alal. Riik oma toetusega püüab tõsta väikelavade taset ja pakkuda soodustust ka seltsidele. Seepärast tuleb hoolitseda, et soovitatud näidendid oleksid seda väärt."³⁹⁶ Ka vabaharidustöö nõunik A. Leinjärv rääkis pigem "headest" ja "halbade" lavateostest, kui maalavade jätkusuutlikkusest ja ettekandehonoraride garanteerimisest.³⁹⁷ Seega oli paari aastaga kadunud nn näidendite komisjoni esmane funktsioon ning tähtsamaiks ülesandeks kujunes väärtkirjanduse eristamine ajaviitekirjandusest.

Näidendeid otsustati hakata jagama kahte järku. Esimesse liigitati need, mille etendamise eest HM tasub osa honorari. II järku loeti need, mis kunstiliselt ja moraalselt sobivaks tunnistatakse, kuid mille eest honorari riik ei tasu. Ka mitme komisjoni liikme jaoks oli ministeeriumimeeste poolt välja öeldud vajadus II järgu järele segadust tekitav. Vabaharidustöö nõunik Leinjärv seletas seda järgmiselt: "Avalike ettekannete seadus näeb ette, et Haridusminister kokkuleppel Siseministriga võib anda määrusi selle kohta, millistest ettekannetest noorsoole osavõttu lubada. Edaspidi on väga võimalik, et antakse määrus, milles öeldakse, et noorusugu võib külastada nende näidendite ettekannet, mis on soovitatud I ja II järjekorras."³⁹⁸ Lisaks otsusele jagada lavateosed kolmeks (soovitatud näidendite I ja II järk ning nimekirjast välja jäänud näidendid) määrati noorsoole soovitatud näidendite puhul kindlaks, mis vanuseastmele vastav näidend sobib. Selleks võeti üle Raamatukogude Komisjonis kooliraamatukogude suhtes tarvitusel olev jaotus viide vanuserühma: algkooli I ja II klass, algkooli III ja IV klass, algkooli V ja VI klass, keskkool ning gümnaasium. Põgusalt puudutati ka võimalust koostada näidendite nn must nimekiri, kuid kuna Raamatukogude Komisjon ootas lavateoste nimekirja juba 20. juuniks, jäeti see teema esialgu kõrvale.³⁹⁹

Tegelikult oli lavateoste must nimekiri juba olemas. 1934. a oli I Eesti teatritegelaste kongress arutanud ettekandmisele mittesobivaid lavateoseid ja

³⁹⁵ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁹⁶ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁹⁷ Samas, l. nummerdamata.

³⁹⁸ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

³⁹⁹ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

moodustanud oma komisjoni, mis töötas läbi arvukalt näitekirjandust. Selle tulemusena sündinud nimekiri (4 kausta) saadeti sügisel 1938 Kultuurkapitali Näitekunsti Sihtkapitali Valitsuse kaudu HMi, kus anti 1939. a Lavateoste Alamkomisjoni kasutusse.⁴⁰⁰ Teatritegelaste kongressil moodustatud komisjoni liikmeskond on jäänud saladuseks (nagu ka musta nimekiri ise), küll on aga aimatav, et sinna kuulusid 1937. a näidendite komisjoni liikmed. 4. jaanuaril 1940. aastal otsustas Lavateoste Alamkomisjon mustas nimekirjas olevaid näidendeid arutlusele mitte võtta.⁴⁰¹ Nimekirja avalikustamist ei arutatudki. Viimane oleks välistanud olukorra, kus kirjastajad (eelkõige Haridusliit ja Taavet Mutsu) pidid näidendeid "hea õnne peale" ministereiumisse hindamiseks saatma.

Lavateoste Alamkomisjoni tegevusega seotult saatis HMi Noorsoo ja Vabahariduse Osakond 1939. aasta 19. oktoobril välja kaks ringkirja. Üks neist (nr 6402 linna- ja maakoolivalitsustele ning vähemusrahvuste kultuurivalitsustele) tutvustas noorsoole ja väikelavadele soovitatud näidendite autorihonoraride tasumise korda, mida eelnevalt on siin kirjeldatud, v.a see, et juhul, kui ministereiumi poolt ette nähtud krediidisummad on väiksemad kui oodatav kompensatsioon, jääb viimane väikelavade endi kanda.⁴⁰² Teine (nr 6401 linna- ja maakoolivalitsustele, vähemusrahvuste kultuurivalitsustele ning koolide inspektoreile) käsitles noorsoole ja väikelavadele soovitatud lavateoste teemat. Vaatamata asjaolule, et Lavateoste Alamkomisjon oma koosolekul polnud üldse käsitlenud mittesoovitatavate näidendite teemat ning algselt olid vastava komisjoni funktsioonid hoopis teised, oli 1939. aastaks pöörõhk langenud lubamisele-keelamisele. Ringkirjas seisab must-valgel: "Senikaua kuni mingi lavateos pole võetud noorsoole ja väikelavadele soovitatavate lavateoste nimestikku, tuleb sellele vaadata kui mittesoovitatule."⁴⁰³ Seoses Lavateoste Alamkomisjoni loomisega Raamatukogude Komisjoni alluvusse laienes soovitatavate näidendite ja laulumängude nimekiri automaatselt ka avalikele raamatukogudele. Autorihonorari riigipoolne tasumine polnud enam esmatähtis. Avalikud raamatukogud said HMi Raamatukogude Komisjoni tegevuse aluste ja kodukorra täienduse §26 kohaselt õiguse osta seaduses ettenähtud riigi ja omavalitsuse toetussummade arvel väikelavadele ja noorsoole soovitatud lavateoseid, kooliraamatukogud pidid kinni pidama noorsoole soovitatud lavateoste nimekirjast

⁴⁰⁰ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

⁴⁰¹ Samas, l. nummerdamata.

⁴⁰² ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

⁴⁰³ Samas, l. nummerdamata.

ning sealjuures rangelt jälgima õpilaste ealist jaotust.⁴⁰⁴ Ka omavalitsustele pandi südamele võtta avalike ettekannete lõbustusmaksust vabastamise ja soodustuste andmise eelduseks teoste leidumine HMi soovitatavate näidendite nimekirjas. Lisaks rõhutati kohaliku koolivalitsuse järelevalve vajadust kohtadel ja seda nii koolide kui ka vabahariduslike organisatsioonide ettekannete suhtes.⁴⁰⁵ ”Kuna noorsoole ja väikelavadele soovitatavate lavateoste nimestikud sisaldavad valiku lavateoseid, mis oma sisult ja kujutuselt on rahva elu ülesehitavad ning kasvatavad ja mis ei mõju ohtlikult noorsoo kõlblusele ning vaimsele või tervislikule arengule, palub HM Noorsoo ja Vabahariduse Osakond linna- ja maakoolivalitsusi ning koolide inspektoreid võtta need nimestikud vastavalt juhendeiks noorsoo ja vabaharidustöö edendamisel koha peal.”⁴⁰⁶

Uue korraldusega ei jäänud rahule Haridusliit. Sügisel 1939 registreeriti Haridusliidu juures kooperatiivühingu ”Tarvik” põhikiri⁴⁰⁷. Kooperatiivühing ehk kirjastus-ühisus ”Tarvik” moodustati Haridusliidu kirjastamistegevuse ja teatritarvete laenukogu arendamiseks. Vähem kui kuu pärast asutamist esitas ”Tarvik” haridusministrile protesti autorihonoraride tasumise uue korra ja uue näidendite nimekirja vastu. Ei piirdunud ainult Haridusministriga, vaid kaebus jõudis ka Riigikontrolli⁴⁰⁸. Astuti välja autorihonoraride kompensatsiooni suunamise vastu AKÜ-le, väitega, et koolid ja väikelavad maksavad vastavalt näidendite laenukogude omavahelistele kokkulepetele autorihonorarid tegelikult ära enne ettekannet. Seetõttu ei kuuluvat ministeeriumi poolt makstav summa enam mitte autoreile, vaid koolidele ja väikelavadele. Rõhutati fakti, et AKÜ võtab honoraride pealt vahendustasu ning leiti, et õiglane oleks, kui ministeerium maksaks riikliku toetuse välja maavalitsuse haridusosakondade kaudu. Toodi välja ka AKÜ enda ärilised huvid ning rõhutati, et kuigi viimane on registreeritud hariduslike seltside ja nende liitude registreerimise seaduse alusel, on ta tegelikult võrdne teiste näidendeid laenutavate organisatsioonidega, mis tegutsevad eraettevõtete või kooperatiivühingutena.⁴⁰⁹ Sisuliselt oli tõesti tegemist kultuurialal tegutseva majanduslike huvidega ettevõttega ning viimane kinnitatud korraldus andis seekord AKÜ-le suure eelise Haridusliidu ees. Piinlikuimad olid süüdistused AKÜ reklaamitegevuse suhtes – väidetavalt olevat

⁴⁰⁴ Samas, l. nummerdamata.

⁴⁰⁵ Samas, l. nummerdamata.

⁴⁰⁶ Sealsamas.

⁴⁰⁷ ERA, f. 324, n. 1, s. 483.

⁴⁰⁸ ERA, f. 66, n. 16, s. 3726.

⁴⁰⁹ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

AKÜ ajakirjanduses oma kirjastatud näidendeid reklaaminud komisjoni poolt soovitatutena enne, kui nimekiri HM-i Teatajas 4. novembril 1939 ilmuda jõudis⁴¹⁰. Sarnaselt Taavet Mutsu varasemate pöördumistega ründas Haridusliit k-ü "Tarviku" kaudu soovitatavate näidendite nimekirja. Uut hindamist läbi viies võttis Lavateoste Alamkomisjon aluseks 1937. a nimekirja, milles Haridusliidu kirjastusel ilmunud näidendeid oli kõige rohkem. 1939. a nimekirjas olid toimunud muutused – nii mõnigi varasem soovitatud lavateos oli sattunud II järku ehk siis nende hulka, mille esitamise eest riik enam honorari ei maksnud. "Tarviku" esindajad protestisid: "Seni on näidendite hindajateks ajalehtede teatriarvustajad ja kutseliste suurteatrite juhtivad tegelased. Kui näidend on võetud mõne suurteatri "Estonia", Draamateatri, Töölisteatri või "Vanemuise" repertuaari, on saanud hea arvustuse ja tal on olnud minekut, *siis on olnud see ka soovituseks maalavadele*, kui näidend on mängitav seal."⁴¹¹ Konkreetsete näidetena tuuakse välja Haridusliidu kirjastusel ilmunud lavateosed, sh Hella Wuolijoe "Niskamäe naised", mis oli jäänud nimekirja I jaotusse ning paar aastat hiljem samalt väljaandjalt ilmunud "Niskamäe leib", mis oli asetatud II jaotusse, kuhu oli sattunud ka sama autori ja väljaandja "Juuraku Hulda". Mõlemad Wuolijoe teosed olid sel ajal edukalt etendunud Estonia laval. Täiesti otseselt rünnati kirjas Lavateoste Alamkomisjoni liiget Adsonit, kelle "Lauluisa ja Kirjaneitsi" ilmus Haridusliidu kirjastusel 1930. a ja oli 1932. a sama kirjastuse poolt välja antud Wuolijoe samateemalise teosega "Koidula" esimestes soovitatud näidendite nimekirjades. Kolmandas nimekirjas oli Adsoni näidend aga soovitatud I ja Wuolijoe oma II jaotuses.⁴¹² Tegelikult võisid Wuolijoki teoste nimekirjast välja jätmisel olla hoopis pragmaatilisemad põhjused kui kirjanduslik väärtus, samuti polnud ta AKÜ ega Eesti Kirjanike Liidu liige ning ei elanud Eestis.

Protesti avaldas "Tarvik" ka ringkirja nr 6401 vastu, suhtudes seal omavalitsustele ja koolide inspektoritele antud korraldustesse kui mõnede näidendite ettekandmise keelamisse. "Korralduse kohaselt on mängimiseks soovitatavad näendid jagatud kahte liiki, millest esimese eest maksab honoraari Haridusministeerium ja teise eest lavastajad organisatsioonid ise. Kõigile teistele näidenditele tuleb seega vaadata kui mittesoovitatavaile, milliste mängukavast välja tõrjumiseks on tehtud korraldus omavalitustele ja koolide inspektoritele."⁴¹³ Lisaks täheldati kirjas, et 1939. a nimekirja kohaselt on mittesoovitatavaks kuulutatud kõik tõlgitud lavateosed, sest

⁴¹⁰ Samas, l. nummerdamata

⁴¹¹ Sealsamas, l. nummerdamata.

⁴¹² Sealsamas, l. nummerdamata.

⁴¹³ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

neid nimekirjas lihtsalt ei leidu⁴¹⁴. Samal kuupäeval ja samalt postiaadressilt tuli Haridusministrile veel kaks kirja. Sarnaste nõuetega nagu eelpool kirjeldatud esinesid ka Maateatri Näitejuhtide Ühing⁴¹⁵, mis oli väljakasvanud ja tegutses Haridusliidu juures, olles 1936. aastal registreeritud eraldiseisva juriidilise isikuna⁴¹⁶, ning Haridusliit ise. Viimane nõudis ainult autorihonoraride summade jagamist Liidu, AKÜ ja T. Mutsu kirjastuse vahel või nende andmist maavalitsuste haridusosakondade korraldusse⁴¹⁷.

Ministeerium polnud nõus väitega, et nimekirjas mitteolevaid lavateoseid tuleks käsitleda kui keelatuid. AKÜ-le esitati järelepärimise äriliste huvide ja kohatu reklaami kohta.⁴¹⁸ Autorihonorari ettekasseerimise süüdistuse lükkas AKÜ tagasi väitega, et tegemist on laenutamisel võetava kautsjoniga, mis hiljem tagasi makstakse ning ei pooldanud ka ettepanekut suunata honoraride jagamine maakoolivalitsustele: "Riigi poolt tasutava autorihonorari maksmine ei olene meie arvates mitte kunagi näidendite laenukogude omanikest ega nende vahel sõlmitud kokkulepetest, palju rohkemal määral võiks ses küsimuses olla kaaskõnelejaks meie näitekirjanikud, kes koondunud peaaegu eranditult Autorikaitse Ühingusse ja sellega kõige tihedamas kontaktis töötavasse Eesti Näitekirjanike Ühingusse."⁴¹⁹ See vastus kirjeldab kõige paremini AKÜ mõjukust ja jõudu eesti kultuuriruumis 1939. aasta lõpus. Oma sõna ütles taas sekka ka Taavet Mutsu, kes sarnaselt teistele ei olnud uue korraga rahul ja palus jätta muutmata varem koostatud honorarist vabastamisele kuuluvate lavateoste nimekirjad, lõpetada ühe kirjastusäri teisele eelistamine, mitte liigitada tunnustust leidnud näidendeid mittesoovitavate hulka ning lisada nimekirja ka tõlkekirjandus⁴²⁰.

HM otsustas novembris kehtestatud uut korda mitte muuta. T. Mutsu palvele jätta kehtima varasemad nimekirjad vastati ministeeriumist äärmiselt jäigalt, viidates lavateoste soovitamise uutele alustele ja Lavateoste Alamkomisjonile kui Raamatukogude Komisjoni allüksusele: "Raamatukogude Komisjoni tegevuse algusest 1932. aastast peale ei ole esinenud juhtumeid, kus Haridusministri otsus oleks võetud revideerimisele."⁴²¹ Samuti rõhutati ministeeriumi kui avalike, mitte

⁴¹⁴ Sealsamas.

⁴¹⁵ Samas, l. nummerdamata.

⁴¹⁶ ERA, f. 14, n. 4, s. 1184.

⁴¹⁷ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

⁴¹⁸ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

⁴¹⁹ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

⁴²⁰ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

⁴²¹ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

üksikute kirjastusäride majanduslike huvide eest seisja rolli⁴²². Ei nõustunud ka sellega, et mittesoovitamise võrdub keelamisega. Vastuses Maateatri Näitejuhtide Ühingu teatati: "Väikelavade ja noorsoole soovitatud lavateoste nimestikes mitteleiduvate lavateoste lavastamine on vaba, nagu on vaba avalikele raamatukogudele oma summadega raamatute ostmine, mis ei leidu avalikele raamatukogudele soovitatud raamatute nimestikes."⁴²³ Siiski tegi ministeerium ettepaneku nimetada Maateatri Näitejuhtide Ühingu esindajana komisjoni liikmeks mõni aktiivne maanäiteringi tegelane ning tõi millegipärast näitena (suvalisena?) Tamsalu⁴²⁴. Seda ettepanekut järgiti täht-tähelt. 22. veebruaril 1940. aastal kirjutatakse Noorsoo ja Vabahariduse Osakonnast Adolf Ahermale Tamsalusse: "Toetudes Maateatri Näitejuhtide Ühingu kirjale 19. veebruarist s.a määras härra Haridusminister oma otsusega 21. veebruarist s.a Teid Haridusministeeriumi Lavateoste Alamkomisjoni liikmeks."⁴²⁵

Vaatamata võimalusele saada esindatus Alamkomisjoni liikmeskonda jätkus kriitika Lavateoste Alamkomisjoni tegevuse suhtes nii maalavade esindajate kui ka Haridusliidu poolt. Markantseim näide on Haridusliidu ajakirjas "Areng" ilmunud Elmar Oja intervjuu Saaremaa maateatrite näitejuhi Riivo Kuljusega. Kirjutises võeti uuesti kokku kõik märkused, mis ministeeriumi juurde moodustatud lavateoseid hindavaile komisjonidele alates 1934. aastast tehtud on. Tõstatati soovitatatave lavateoste nimekirjade koostamise probleem ja AKÜ kirjastuse eelistamine teiste ees, samuti avaldati arusaamatust mõne näidendi nimekirja mittesattumise pärast ning öelda avalikult välja, et nimekirjade kehtestamisega tahab ministeerium tegelikult kontrollida maalavade repertuaari. Avalikkuse ette tuuakse ka küsimus Lavateoste Alamkomisjoni liikmete kohta, kes olid kas kirjastamisega seotud ja/või ise näidendite autorid.⁴²⁶ Tõesti olid Lavateoste Alamkomisjoni 8 liikmest 3 näidendeid kirjutanud, kuid vastavalt Raamatukogude Komisjoni kodukorrale nad oma teoste arvustamisest osa ei võtnud ning ei tohtinud osaleda ka otsuse tegemises nende kohta. Ministeerium pareeris rünnaku: "Lavateoste Alamkomisjoni otsused kuuluvad vastuvõtmisele Haridusministeeriumi Raamatukogude Komisjoni poolt. Säärane

⁴²² Sealsamas.

⁴²³ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

⁴²⁴ Sealsamas.

⁴²⁵ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata

⁴²⁶ Oja, E. - Intervjuu Riivo Kuljusega. Areng, 1940, nr. 4.

soovitavate lavateoste kaalumise kahes komisjonis peaks kindlustama küllaldast objektiivsust ja vajalikku hädust.⁴²⁷

Kuigi HM 1930. aastate II poolel korduvalt rõhutas, et nemad ei tsenseeri eesti raamatuturgu, tuleb nentida, et Lavateoste Alamkomisjoni loomisega hakkasid teatavad tsensuurielendid tekkima isegi eesti väike- ja koolilavade argiellu. Ajastule iseloomulikult ei näinud ministeerium end tsensuuri teostavat, kui kirjutas Maateatri Näitejuhtide Ühingu: "Häade näidendite kõrval on aga soovitavate lavateoste nimestikes mitteleiduvate lavateoste hulgas palju halbu, sääraseid, mis mõjuvad ohtlikult eriti noorsoo kõlblusele ning vaimsele või tervislikule arengule ja mis oma sisult või kujutuselt ei ole rahva elu ülesehitavad ning kasvatavad, vaid vastupidi – mõjuvad rahva elu mahakiskuvalt. Olukord on selles suhtes eriti halb veel seepärast, et rida sääraseid lavateoseid on käibel ka ainult käsikirjadena ja ei kuulu seetõttu isegi trükitoodete suhtes teostatavale kontrollile."⁴²⁸

Kuigi Lavateoste Alamkomisjoni oli juba tööle asunud ning tekitanud ka avalikku vastukaja, kinnitati lavateoste arvustamise alused ja nende väikelavadele ning noorsoole soovitamise põhimõtted HMi Raamatukogude Komisjoni tegevuse aluste ja kodukorra §12-ga alles 4. jaanuaril 1940⁴²⁹. Nimetatud dokumendi 1. punkt sätestas: "Noorsoole ja väikelavadele soovitavad lavateosed peavad oma sisult ja kujutuselt olema rahva elu ülesehitavad ja kasvatavad, omama nõuetekohase kirjandus-kunstilise taseme, olema lavastatav väikelavadel ning kirjutatud korralikus keeles. Võõrkeeltest tõlgitud lavateoste tõlge olgu täpne ja korralik. / Kooskõlas sellega ei või soovitavad lavateosed olla vastuolus seaduste või määrustega, mõjuda ohtlikult avalikule rahule või julgeolekule, mõjuda kõlblust mahakiskuvalt, usulisi, kunstilisi või rahvustundeid haavavalt, Eesti Vabariigi või ta organite või asutiste väarikust või välissuhteid riivavalt, ega või vastu käia maa headele kommeteale. Noorsoole soovitavad lavateosed ei või ohtlikult mõjuda alaealiste kõlblusele, vaimsele või tervislikule arengule."⁴³⁰

Tegevuse alustes määrati ära ka laialdaselt vaidluse all olnud tõlkekirjanduse küsimus. Kui Raamatukogude Komisjon oli varem leidnud, et tõlkekirjandust Lavateoste Alamkomisjon soovitada ei peaks, siis pärast mitmeid avalikke pahameele avaldusi otsustati soovitada I järjekorras vaid neid, mis "omavad üldtunnustatud kõrge kirjandus-kunstilise väärtuse või mis omavad tähtsust Eesti omariikluse, rahvusliku

⁴²⁷ ERA, f. 1108, n. 7, s. 298, l. 50

⁴²⁸ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

⁴²⁹ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

⁴³⁰ ERA, f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

iseolemise või omakultuuri seisukohalt.”⁴³¹ Fikseeriti ka väikelavadele ja noorsoole suunatud lavateoste liigid ja rõhutati, et näidendid, mis on nimekirjas, lähevad automaatselt ka avalike raamatukogude ja vastaval juhul ka koolidele soovitatavate raamatute nimekirja⁴³². Uudse momendina toodi Lavateoste Alamkomisjoni tegevuste alustes sisse uus termin: ”pisinäidend”⁴³³. HMi Noorsoo ja Vabahariduse Osakonna ettepanekul otsustati autorihonoraride normides kasutusele võtta kirjastuste ja laenukogude määratlus ”pisinäidend” ning kehtestada selle honorari kompenseerimise määraks 2 krooni. Õiguse selleks andis Komisjonile Haridusministri 30. mai 1939. a korraldus, mille kohaselt Lavateoste Alamkomisjon võib oma seisukohta avaldada mõne soovitatud lavateose etendamise eest riigi poolt tasutava autorihonorari osa vähendamiseks⁴³⁴. Siiski lepiti kokku, et Alamkomisjon otsustab igal üksikul juhul eraldi, millist lavateost liigitada pisinäidendiks ega lähtu konkreetsest lehekülgede arvust.⁴³⁵ Otsusega määrata ise mõne näidendi ettekandehonorar sekkus ministeerium esmakordselt AKÜ poolt kehtestatud honorarimääradesse.

Lavateoste Alamkomisjon sai uutel alustel Raamatukogude Komisjoni juures töötada vähem kui aasta, mistõttu ta mõju kultuurielule jäi lühiajaliseks ja Raamatukogude Komisjoni tegevuse ulatusega võrreldes ka marginaalseks. Siiski iseloomustab lavateoste autorihonoraride kompenseerimise vajadusest alguse saanud riigipoolset tegevust ka selles kitsas valdkonnas suurendatud kontrollivajadus. Lisaks kirjeldab Lavateoste Alamkomisjoni sünni- ja tegevuslugu väikeriigi konkurentsirohket kultuurielu ja seda, kuidas 1930. aastate I poolel kodanikualgatusena alguse saanud tegevust sama kümnendi II poolel riik meeleldi omapoolselt edasi arendas ning selle algatuse oma teenistusse (koos nii mõnegi algatajatega) võttis.

⁴³¹ Sealsamas.

⁴³² ERA. f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

⁴³³ ERA. f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

⁴³⁴ ERA. f. 1108, n. 7, s. 299, l. nummerdamata.

⁴³⁵ Samas, l. nummerdamata.

Kokkuvõte

Eesti Vabariigi kirjastusturg oli vaba. Kuigi ajuti esitati erinevate ringkondade poolt ja erinevatel aegadel vastavaid ettepanekuid, piirdus otsene riigi sekkumine kirjastuste tegevusse üksikute juhtumitega ja ka riiklikku kirjastust Eesti Vabariigi ajal ei tekkinud. Riiklikest institutsioonidest mõjutas kirjastustegevust enim Eesti Vabariigi HM. Noore Eesti Vabariigi HMi suurejoonelised plaanid kirjastustegevuse laiemal koordineerimisel küll ei realiseerunud, kuid siiski oli tegemist asutusega, mis mõjutas raamatuturgu teistest valitsusasutustest enim nii oma ülesannete kui tegevussfääri tõttu. Palju on uuritud 1925. aastal HMi juurde loodud Kultuurkapitali Nõukogu, mille ülesandeks oli Eesti Kultuurkapitali fondide kasutamise juhtimine. Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapital mõjutas üldist kirjastusturgu siiski marginaalselt, toetades ennekõike eesti autoreid stipendiumide, toetusrahade ja pajukite määramise kaudu ning propageerides eesti kirjandust. Eesti Kirjanike Liidu kaudu doteeriti küll kirjandusajakirja “Looming” ilmumist ja Eesti Kirjanike Liidu kirjastuse tegevust, kuid see oli seotud pigem eesti kultuuri toetamise kui märkimisväärse sekkumisega eesti raamatuturule.

Vaatamata asjaolule, et HMi esialgsed plaanid asuda otseselt kirjastustegevust Eesti Vabariigis koordineerima teoks ei saanud ning esmapilgul tunduvad riigi võimalused sekkumiseks väikesed, oli riigil raamatu-turu arengus siiski oluline roll.

1920. aastate I poolel sõlmis Eesti Vabariik kaubanduslepingud Prantsusmaa, Suurbritannia ja Ungariga, mis sisaldasid nõuet vastastikusest autorikaitsest kinnipidamiseks ning rahvusvahelise autoriõiguse kaitse süsteemiga ühinemiseks. Berni konventsiooniga ühines Eesti 1927. aastal. Tulemuseks oli uuema tõlkekirjanduse väljaandmise vähenemine kõrgete autorihonoraride ja tõlkelubade kättesaamise keerukuse tõttu ning üldine raamatuhindade tõus. Viimane on seotud ka 1920. aastate keskpaigas muutunud majanduslike oludega ja raamatu-turu ”üleküllastamisega”, mis põhjustas tiraažide vähenemise. Teatud soodustuste tõttu, mis Eestil Berni konventsiooni liikmesmaana õnnestus endale säilitada, ei avaldanud see välis- ja kultuuripoliitiline samm eesti kirjastustele üldiselt laastavat mõju, kuigi mitmed kirjastused olid sunnitud üle vaatama oma senised tegevusplaanid ja vähendama tõlkekirjanduse väljaandmist. Samas ei ilmnenu ka rahvuskultuuri kaitsjate positiivsed ootused Berni konventsiooni suhtes – eesti autorid ei hakanud

konventsiooniga liitumise tulemusel rohkem ja "paremini" kirjutama ning ei tõusnud ka kohalike kirjanike honorarid võrdseks välismaistega. Lisaks selgus, et ilma omamaise süsteemita reguleeris Berni konventsioon ainult suhteid välismaaga, omamata esialgu siinsete autorite õiguste kaitsele vähimatki reaalsel mõju.

Oluliselt ei pidurdanud Berni konventsioon ka ajaviitekirjanduse levikut Eestis, kuigi seda mõnelt poolt väga oodati. 1930. aastatel olid kirjandusringkonnad nõus Berni konventsioonist lahti ütlema vaid juhul, kui see asendataks mõni muu alternatiivse seadusliku piiranguga tõlkekirjanduse leviku takistamiseks. Berni konventsiooni liikmesmaa staatus sai eesti kohalikus kultuurielus eriti oluliseks 1930. aastate keskel, mil 1932. aastal loodud Autorikaitse Ühingu eestvedamisel suudeti käivitada siseriiklik autorikaitse. Sel ajal aset leidnud kvalitatiivset tõusu eesti näitekirjanduses võib küll siduda AKÜ ja hiljem ka Lavateoste Alamkomisjoni tegevusega.

HMis 1918 – 1920 arutlusel olnud kirjastusplaanide mõju võib näha 1920. aastatel alguse saanud sihtotstarbeliste kirjastuslaenude andmises suurematele kirjastustele. Laene anti nii kooliõpikute, teaduskirjanduse, eesti keele käsiraamatute ja teatmeteoste kui ka maailmaklassika väljaandmiseks. Suutmatuse tõttu riigile laene tagasi maksta sattusid mitmed kirjastused 1930. aastate alguseks kaudselt riigi mõjusfääri. Samas oli kirjastuste suurklientide (koolid, avalikud ja kooliraamatukogud) kaudu riigil võimalik mõjutada iga üksiku kirjastuse tegevust eraldi.

Paralleelselt sise- ja välispoliitilise arenguga toimusid muutused ka kultuuripoliitikas. 1920. aastate suhteliselt vaba raamatuturg kujunes 1930. aastail järjest rohkem riigi poolt "korraldatumaks". Esimesena üritati HMi poolt kontrolli alla saada õpikute väljaandmine ja kasutuselevõtmine koolides. Kui Eesti Vabariigi iseseisvuses oli kooliõpikute valik napp, siis juba 1920. aastate alguseks oli kooliraamatute valik vähemalt põhiainetes äärmiselt mitmekesine. Omal moel aitasid sellele kaasa ka sagedasti muutuvad kooliprogrammid ja haridusreformid. Nõudlus üha uuenevate kooliraamatute järele muutis õpikute ja õppematerjalide väljaandmise ahvatlevaks nii kirjastajatele kui ka õpikute autoritele. Juba kuue aastaga saavutati olukord, kus enamus põhiainetest olid õpikutega mitmekordselt kaetud. Valiku mitmekesisuse tõttu õpikuid tihti ka koolides vahetati. 1920. aastate alguses hakati ajakirjanduses üha enam protestima õpikute pideva vahetamise vastu. Pahameele alla langes ennekõike pidev täiendatud ja parandatud uustrukkide avaldamine. Trükitoodete üldise hinnatõusu ja sagedase raamatuvahetuse tõttu muutusid rahulolematuks nii

lapsevanemad kui ka koolide hoolekogud. 1924. aastal loodi Eesti Vabariigi HMi juurde Kooliraamatute Komisjon, mille ülesandeks sai kooliõpikute läbivaatamine ja koolidele soovitamise. Viimane ei tähendanud seda, et teiste õpikute koolides kasutamine oleks olnud keelatud, kuid ilmselt suudeti kasutuselt kõrvaldada kõige nõrgemad õpikud. Suuri muutusi õpikute turul komisjoni 1920. aastate tegevus siiski kaasa ei toonud. Samas mõjus vaba konkurents positiivselt õpikute kvaliteedile.

1930. aastal saadeti Kooliraamatute Komisjon majanduslikel põhjustel laiali ning selle funktsioonid läksid HMi juures tegutsenud Koolivalitsusele. Õpikute arvustamise süsteem siiski säilis. 1930. aastate alguses karmistati mitme määrusega nii õpikute kirjastamist kui ka kasutuselevõttu koolides, kuid suurte haridusreformide tõttu sel ajal kooliraamatute väljaandmine protsentuaalselt ei vähenenud, vaid pigem hoogustus. Haridussüsteemi ümberkorraldamise lõppedes muutus 1936. aastast aktuaalseks üleminek ainulubatud standardõpikutele, mille vastu olid nii kirjastused kui ka kooliuuendusliikumise pooldajad. Sellele vaatamata ilmusid 1938. aastal esimesed standardõpikud, mis pidi kehtima 1943. aastani. 1939. aastal kutsuti uuesti kokku õpperaamatute kasutamist koordineerima pidanud komisjon – seekord Õpperaamatute Komitee nime all. Eesti Vabariigis jõudis ilmuda kümme standardõpikut (viimased 1939. aasta sügisel), kuid nende kasutusaja lühiduse tõttu ei jõudnud nad avaldada suuremat mõju haridusmaastikule ega ka suuremate kirjastuste majandusnäitajatele.

Pärast Kooliraamatute Komisjoni tegutsemise lõppu alustas Haridus- ja Sotsiaalministeeriumi juures 1931. aastal tegevust Raamatukogude Komisjon, mis pidi tõkestama ajaviitekirjanduse levikut avalikes ja kooliraamatukogudes ning koostama selleks trükiste soovituslikke nimekirju, millest raamatukogutöötajad kogusid komplekteerides lähtuda saaksid. Lisaks raamatukogudele mõjutas Raamatukogude Komisjoni tegevus aga otseselt ka kirjastusi, kelle käekäik kippus sõltuma nende toodangu soovituslikku kirjanduse nimekirja sattumisest. Ka Raamatukogude Komisjoni tegevuse mõju suurenes paralleelselt riigi mõju suurenemisega. 1935. aastast keelati raamatukogudele riigieelarvest saadava toetuse eest täiendada kogusid raamatutega, mida soovitatava kirjanduse nimekirjas polnud ning seda võib vaadelda ka kui raamatukogudesse tsensuuri sisseviimist. Raamatukogude Komisjoni koostatud nimekirjad olid seotud ka aktsiooniga „raamatud ladudest raamatukogudesse“. Selle aktsiooniga kustutas riik 1920. aastatel

antud suuri kirjastuslaene, varustades raamatukogusid riigi toetusena ettenähtud summade asemel raamatutes. Raamatukogudele anti õigus valida oma kogude täiendamiseks ainult neid võlguolevate kirjastuste raamatuid, mis olid esindatud Raamatukogude Komisjoni soovitusliku kirjanduse nimekirjades. Põhimõtteliselt võib seetõttu aastail 1933 – 1936 toimunud aktsiooni nimetada raamatukogude sundvarustamiseks. Kuna samaaegselt kaotasid põhiklientuuri kirjastused, kes riiklikke laene saanud polnud, on selge, et just 1930. aastate algul oli riigi majanduslik mõju raamatuturule suurim üldse.

Lavateoste soovituslike nimekirjade koostamist hakkas riik koordineerima 1934. aastal. Enne Lavateoste Alamkomisjoni loomist 1939 käisid koos kaks nn näidendite komisjoni, kelle töö tulemusena ilmusid aastatel 1935 ja 1937 nimekirjad näidenditest ja laulumängudest, mille ettekandehonorarid autoreile tasus HM. Algselt polnud lavateoste arvustamine seotud vajadusega piirata ajaviitekirjanduse ja „odava“ meelelahutuse levikut. Seoses Autorikaitse Ühingu poolse ettekandehonoraride sissenõudmise ning Eesti Haridusliidu murega mitteprofessionaalsete väikelavade saatuse suhtes otsustati 1934. aastal koostada nimekiri näidendeist, mille ettekandehonorarid autoreile tasub riik. Loomulikult soodustati sellega nimekirjas olevate lavateoste levikut. 1939. aastal moodustati alaline Lavateoste Alamkomisjon Raamatukogude Komisjoni juurde ning muutus ka koostatavate nimekirjade otstarve – rohkem kui autorihonorari rõhutati hea, kõlbelise ja isamaalise näitekirjanduse levikut. 1939. aastast kehtis ka raamatukogudele näidendite suhtes nõue muretseda kogudesse ainult neid, mis nimekirjas on. Nn. näidendite komisjonide ja Lavateoste Alamkomisjoni tegevuse juures oli tähtis roll kodanikualgatusel tekkinud ühingutel, nende omavahelistel suhetel ning mõjukusel eesti kultuurielule. Kuigi Lavateoste Alamkomisjon jõudis tegutseda lühikest aega, kirjeldavad talle antud ülesanded ja tegevus kujundlikult Eesti Vabariigis toimuvat 1930. aastate lõpus.

Kolme HMi juurde loodud komisjoni asutamise põhjused, muutused ülesannetes ja koosseisudes, üleminek soovitamistelt käskudele-keeldudele kirjeldavad vaatamata oma suhteliselt kitsale tegevusvaldkonnale (raamatu-turu suunamine) üldisi arenguid Eesti Vabariigis 1918 – 1940.

Summary

The publishing market in Republic of Estonia was free. Although from time to time different literary circles made respective propositions, direct intervention of the State into the activities of publishing houses was limited to sporadic cases and no state-owned publishing houses existed. The greatest influence on the publishing was exercised by the Ministry of Education. The Ministry had expansive plans for wider coordination of the publishing that were not realised, but because of its purposes and sphere of activities this institution influenced book market more than any other governmental institution.

There are many studies of *Kultuurkapitali Nõukogu* (The Council of the Cultural Endowment Fund) which was created in the administrative territory of the Ministry of Education in 1925 for managing the use of finances of Cultural Endowment Fund. Yet the literature foundation capital of the CEF had but a marginal influence on the general publishing market, as it supported first and foremost Estonian authors by providing grants, bursaries, and advocating Estonian literature. The publication of the literary monthly “Looming” was subsidised through the Estonian Writers’ Union as were the activities of Union but this was aimed to supporting Estonian culture rather than having considerable effect on Estonian book market.

Regardless of the fact that the Ministry of Education’s initial plans to coordinate publishing business in Estonia were not contrived and, at first sight, the opportunities for intervening seemed little, the State still played essential role in development of the book market.

In the first half of the 1920ies the Republic of Estonia entered into commercial conventions with France, Great Britain and Hungary, in which was included a demand for mutual observation of authors’ protection and there was also a demand to enter the international system of standing for authors’ rights. Estonia joined the Bern Convention in 1927. As a result it was followed by a reduction in publishing of the newer literary translations as authors’ fees were high and it was difficult to get the permissions for translating. This was followed by a rise in book prices. The last was also connected with the changed economical situation in mid-twenties and with the “saturation” of the book-market which diminished the print-runs. Because of certain

concessions that Estonia as a member of Bern Convention could preserve, this measure of both international and cultural politics had not a general devastating effect on Estonian publishing houses. Yet several publishers had to review their previous plans and lessen the production of translations. At the same time the positive expectations of the national culture defenders in respect of Bern Convention did not come true – Estonian writers did not produce more and better writings, and the fees of local writers did not rise to the foreign level. In addition it became clear that without inland system Bern Convention was regulating only relations with foreign countries, having no actual effect on the defence of the local authors' rights.

Bern Convention did not decelerate the circulation of light and entertaining literature in Estonia, though such a course was much awaited. In the 1930s the literary circles would agree with repudiating Bern Convention only if it would be substituted with alternative legal restrictions to prevent the escalation of the translated literature. The member statute in Bern Convention became especially important in Estonian local cultural life in mid-thirties, when with the initiative of *Autorikaitse Ühing* (The Estonian Authors Protection Association, founded in 1932) it became possible to establish internal authors' defence system. The qualitative elevation in the Estonian dramaturgy can also be related to the activity of the Estonian Authors Protection Association as well as the activity of *Lavateoste Alamkomisjon* (the Dramaturgy Subcommission).

The influence of the publishing plans that were discussed in the Ministry of Education in 1918-1920 can be seen in the intended-purpose publishing loans that were admitted to the bigger publishing houses in the beginning of the 1920s. Loans were given for publishing textbooks, scientific literature, reference books and encyclopaedias, but also for worldwide classics. Being unable to pay back the loans, several publishing houses had by the beginning of the 1930s indirectly fallen under the influence of the State. At the same time the State was able to affect publishing houses through its biggest clients (the schools, the public and school libraries).

In parallel with the developments both in internal and foreign politics there were changes also in cultural politics. Relatively free book market of 1920s was taking more and more the shape of a state organized market. First there were attempts to have the publishing of the textbooks and their use in schools under ME's control. If at the beginning of the independence the choice in textbooks was very limited then by the first half of 1920s the choice was extremely varied at least on the main subjects.

Also the frequently changing school programs and the educational reforms were contributing to this case in their own way. The demand for ever-renewed textbooks and educational materials made the publishing of these very tempting both for the publishers and the authors. Already in six years a situation was achieved where most of the main subjects were covered with too many textbooks. As the choice was varied, the schools tried different books. But in the 1920s there were protests in the press against the continued replacement of the textbooks. Most of the disapproval arose from the permanent publication of the completed and corrected reprints. Both parents and schools were discontented by general price increase and frequent change of books. In 1924 the Schoolbooks' Commission was founded by the ME with the mandate to examine the schoolbooks and to give advise to schools. It did not mean that the use of other textbooks was forbidden, but obviously it made possible to eliminate the most inadequate textbooks. The activities of this commission brought no big changes into the textbook market. At the same time the free competition had a positive influence on the quality of the textbooks – consumers required quality in printing, in illustrations and concerning the authors.

In 1930 the Schoolbooks Commission was dissolved on economical reasons and its functions went over to the Department of Schools, operating by ME. The system of critical reviews was preserved. At the beginning of the 1930 several decrees were given to tighten the publishing of the textbooks and their introduction in schools, but on the ground of the big educational reforms the outlet of the textbooks was not diminishing but increasing. When the reorganisation of the education came to the end, from 1936 it became actual to have a change-over to the exclusively allowed standard textbooks, that were opposed both by the publishers and by the proponents of the school innovation movement. Nevertheless the first standard textbooks came out in 1938 with perspective to be valid until 1943. In 1939 the commission for the coordination of the schoolbooks was newly convoked – this time it was called the Committee of Schoolbooks. 10 standard schoolbooks came out (the last ones in the autumn of 1939), but they did not have big influence neither on the educational scenery nor on the financial indicators of the bigger publishing houses as they were used for a very short period.

After Schoolbooks Commission ended its activities, a Library Commission was established, which purpose was to prevent the distribution of entertaining literature in public and school libraries and to compile lists of recommendations for library

workers. Besides libraries this commission had also direct effect on publishers whose well-being depended on their productions approval in these lists. In parallel with the increase of the State's influence in general the Library Commission's influence was also growing. From the 1935 it was forbidden to complete the libraries using the state budget provision for the books that were not on the recommendation lists. This can be looked upon as a censorship in libraries. The lists compiled by the Library Commission were also in connection with an action named "Books from storerooms to the libraries". With this action the State cancelled big publishing loans of 1920s, supplying the libraries with books instead of financial support. The libraries were given the right of choice only considering these books of debtor-publishers that were in the recommendation lists. In principle the action of 1933—1936 can be called a compulsive purveyance of the libraries. As it meant the loss of the main clientele for publishers who had not got state loans, it is obvious that in the 1930s State's influence on the book market was on the high point.

In 1934 the State started to coordinate recommendation lists for dramaturgy. Before the creation of Dramaturgy Subcommittee in 1939 there were two so-called play-commissions who in 1935 and 1937 worked out lists of plays and musical plays whose authors fees were paid by the Ministry of Education. Initially the reviews on the plays were not related to the need of restrictions in the wide use of cheap entertainment. In connection of the imbursement of performance fees by the Estonian Authors Protection Association and the concern of *Eesti Haridusliit* (Estonian Educational Society) about the fate of non-professional little stages it was decided in 1934 to complete a list of the dramaturgy, which author's fees are paid by the State. Certainly it predisposed the circulation of these plays itemised in the list. In 1939 a permanent Dramaturgy Subcommittee was formed by the Library Commission and there were also changes in purposes of the compiled lists – more stress was put on the distribution of good, virtuous and patriotic dramaturgy than on the authors' fees. From the 1939 libraries were requested to acquire only books that were in the lists. By the activity of so-called play-commissions and Dramaturgy Subcommittee a great role were playing the associations that came into being by civil initiative, also their interactive relationships and the influence in the cultural life in Estonia. Although the Dramaturgy Subcommittee worked for a short time, the purpose and activity of this commission expressively describes the situation in the Republic of Estonia at the end of 1930s.

The reasons for the establishment of three commissions by Ministry of Education, changes in their tasks and staff, the change from recommendations to the commands and prohibitions are regardless of their limited sphere of activity describing the general developments in the Republic of Estonia in 1918–1940.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Allikad:

Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuurilooline Arhiiv	Fond 92 - kirjastus o/ü "Noor-Eesti"
Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum	Fond T454 Eesti Autorikaitse Ühing
Riigiarhiiv	Fond ERA.4341 Eesti Autorikaitse Ühing
	Fond ERA.324 Eesti Haridusliit
	Fond ERA.1108 Eesti Haridusministeerium
	Fond ERA.66 Riigikontroll
	Fond ERA.14 Siseministeerium

Kirjandus

	II Riigikogu. IV istungjärk. Tallinn, 1924, vrg 540
	Autorikaitse Ühingu põhikiri ja kodukord. Tallinn, Autorikaitse Ühing, 1932.
	Eesti Raamat 1525 – 1975. Ajalooline ülevaade. Toimetaja J. Peegel. Tallinn. Valgus, 1978.
	Haridusministeeriumi Rahwaharidusosakonna poolt väljatöötatud raamatute nimekiri rahwa raamatukogude jaoks, [s.n], [1918].
	Kooli-raamatukogu nimekiri. Kokku seadnud Eesti Põllumeeste Seltsi kooli-näituse toimekond. Eesti Kirjastuse-Ühisuse "Postimehe" raamatukauplus, 1909.
	Mutsu Teatrikirjastus. Üldine näitekirjanduse nimekiri. Kokkuseatud 1921. aastal. T. Mutsu, Tallinn, [1922].
	Mutsu Teatrikirjastus. Üldise näitemängude nimekirja "Lisa" nr. 3. T. Mutsu, Tallinn, [1923].
	Raamatukogudele soovitatavate raamatute nimekiri. Tallinn, Eesti Haridusliit, 1929.
	Soovitatavate raamatute nimekiri. Raamatukogude Korraldusselts, Noor-Eesti, Tartu, 1922.
	Soovitatavate raamatute nimekiri 25-, 50-, 100- ja 200- rublaste kogude jaoks. Raamatukogude Korralduse Selts, Tartu, 1913.
Antik, R	Meie soovitatavate raamatute nimestikud ja nende tähtsusest raamatukogude täiendamisel. – Raamatukogu, 1937, nr 1, lk 2-4.
A.T	Kooliraamat. „Parandatud ja täiendatud“ trükid. - Postimees, 1928,

	20.08, lk. 5.
Edve, ?.	Tõsist kunsti rahvale! - Pühapäevaleht 1929, 13.01, lk. 3.
Elango, Õ.	Eesti kultuuri toetamispoliitika aastail 1919–1940. Looming 1992, nr. 1, lk. 92– 106.
Grenzstein, A.	Raamatukogud. - Olevik, 1882, nr 43, 19.10. lk. 1-2.
Halberg, P.	Õppekirjandus ja selle väljaandmine Eesti Vabariigis 1918-1940. Magistritöö. Tallinna Pedagoogikaülikool, infoteaduste osakond. Tallinn, 1993.
Hinrikus, Rutt.	Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastustegevus. Eesti Kirjanduse Seltsi Aastaraamat XXVII (1997). Tartu, 1998.
Jansen, E.	Baltisaksa raamat eesti kultuuriloos. - Raamatu osa Eesti arengus. Tartu, 2001, lk. 200 – 220.
Jürgenstein, A.	Kriis kirjandusturul ja spekulatsioon kooliraamatutega. - Postimees 1924, 13.11, lk.4.
Kalvik, M.	Eesti Kirjanduse Selts teadusliku ja populaarteadusliku kirjanduse väljaandjana. - Kirjaliku kommunikatsiooni probleeme. Toim. L. Aarma. Tallinna Pedagoogikaülikooli Toimetised. A 25 Humanoria. Tallinn, 2004. Lk. 79 – 96.
Kalvik, M.	Eesti raamatu arenguloost : Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastustegevus [raamatukogunduse ja bibliograafia eriala üliõpilastele]. Tallinn, Tallinna Pedagoogiline Instituut, 1985.
Karjahärm, T., Sirk, V.	Eesti haritlaskonna kujunemine ja ideed 1850 – 1970. Tallinn, 1997.
Kesa, K.	Raamat odavamaks - Päevaleht 1935, 7.02, lk. 2.
Kitzberg, A.	Autoritasu tuleb tingimata suurendada. - Postimees 1918, 5.09, lk. 3.
Kitzberg, A.	Kauka Jumal. Jurjev, 1915.
Kuljus, I.	Ajaga silmitsi. - Raamatukogu 2000, nr. lk. 5-6.
Laak, M.	Kultuurkapitali lugu. 1920. aastate kirjanduskriitika mõistmiseks. - Paar sammukest XIII. Eesti Kirjandusmuuseumi aastaraamat 1996. Tartu, [1997].
Laane, K	Eesti Haridusliit 1924 – 1940. Tallinn, 1993
Linde, B	Berni kirjanduslik konventsioon ja Eesti - Murrang 1921, nr 3/4, lk. 66-68.
Lott, M., Möldre, A.	Raamatukirjastamise toetamine Eesti Vabariigis 1918-1940. - Keel ja Kirjandus 2007, nr. 12, lk. 976–989.
Luts, O.	Autori-õigustest. - Sädemed 1925, 19.12, lk.123.
Luts, O.	Mõni sõna näitekirjandusest. - Pühapäevaleht, 1929, 20.01, lk. 4.
Luts, O.	Ärilised kalduvused. - Postimees, 1924, 20.08.

Luiga, G. E	Kultuuri toll - Agu 1924,40, lk.1338-1339.
Meri, A.	Kas lahti Berni konventsioonist? - Olion 1931, nr 9, lk.343-344.
Mugasto, H.	Moraalitsensuur kirjandusse. On see põhjendatud? - Vaba Maa, 1931, 16.05, l. 4.
Oja, E.	Intervjuu Riivo Kuljusega. Areng, 1940, nr. 4.
Puksoo, F.	Raamat ja tema sõbrad. Tallinn, 1973.
R.	Kõmu.- Postimees, 1913, 27.05, lk. 2-3.
Ramler, G.	Eesti Vabariigi Haridusministeeriumii rollist kirjastuselus 1920–1940. Kooliraamatute Komisjon. - Töid ajaloo alalt 6. Varia historica II. Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn, 2006. Lk.-d 126-154.
Ramler, G.	Eesti Vabariigi ühinemisest Berni konventsiooniga. - Eesti Ajaloomuuseum. Töid Ajaloo Alalt. II. Tallinn, 2000. Lk.-d 129-139.
Roos, J.	Õpikute küsimuse lahendamine. - Postimees, 1936, 08.12, lk. 4.
Tammsaare, A. H.	Eraomandus kirjanduses - Vaba Maa 1924, 29.11, lk. 4.
Tuglas, F	Kriisid meie kirjanduses. - Looming 1924, nr. 5, lk. 383 – 390.
Uljas, J.	Eesti Kultuurkapital 1921 – 1941. Eesti Kultuurkapital, Tallinn, 2005.
Uljas, J.	KULKA ja kirjandus. - Tuna, 2000, nr. 4. lk. 56 - 64
Veiderma, M.	Eesti Teaduste Akadeemia ülikooliõpikute väljaandjana 1918 – 1940. - Akadeemia 2006, nr. 3, lk. 586–592.
Veskimägi, K.-O.	Kahhte kappi on ühhetassa majas tarwis: leiwakappi ja ramatokappi. Eesti raamatukogude ajalugu [Tallinn] K.-O. Veskimägi , 2000.
Visnapuu, E.	Autoriõigustest. - Muusikaleht 1933, nr. 11, lk. 222-224.
Visnapuu, H.	Kirjanduslikest konventsioonest - Agu 1924, nr. 39, lk. 1305-1306.
Visnapuu, H.	Kultuurpoliitika raamatu ümber. - Varamu 1938, nr. 10, lk. 1019.

Perioodika

Agu	1923
Esmaspäev	1930, 22.09; 1934, 16.09.
Kaja	1932
Kunst ja Kirjandus	1932 , nr 18.
Nool	1933
Postimees	1913, 1921, 1923, 1924, 1925, 1926, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937
Päevaleht	1921, 1922, 1923, 1924, 1925, 1927, 1930, 1932, 1933, 1939
Riigi Teataja	1923, 1924, 1934, 1935
Uus Eesti	1938

Vaba Maa	1927, 1932, 1933
Varamu	1939, nr. 8.